

ગ્રંથકર્તાની પ્રસ્તાવના

સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે હિંદી અને ઉર્દુ ભાષાઓની ઉન્નતિને માટે 'હિંદુસ્તાની એકેડમી'ની સ્થાપના કરીને પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું છે. આ એકેડમીએ ૬૦૦ ઈ. સ. થી ૧૨૦૦ ઈ. સ. સુધી અથવા રાજપૂત કાલની ભારતીય સંસ્કૃતિ પર ત્રણ વ્યાખ્યાનો આપવાની આજ્ઞા કરીને માટે સન્માન કર્યું છે, આથી હું સમિતિનો ઋણી છું. આ ૬૦૦ સાલનો કાળ ભારતીય ઇતિહાસમાં ઘણો અગત્યનો છે.

આ કાળની ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજનૈતિક અવસ્થા ઘણી ઉન્નત હતી. ધર્મની દૃષ્ટિથી તત્કાલીન ભારતવર્ષની દશા આશ્ચર્યકારક હતી. બૌદ્ધ, જૈન અને હિંદુ-ધર્મો અને તેમના અનેક ધાર્મિક સંપ્રદાયો પોતપોતાની ઉન્નતિ કરી રહ્યા હતા. અનેક સંપ્રદાયો અસ્ત પામ્યા અને અનેકનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ પ્રમાણે ઘણા દાર્શનિક સંપ્રદાયોનો પણ આવિર્ભાવ, વિકાસ થયો. એક એકથી વિરુદ્ધ મતોનો વિકાસ તથા હાસ કેવી રીતે થયો તે જ્ઞાતવ્ય, રાચક અને આશ્ચર્યકારક વિષય છે. આ સમયમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શંકરાચાર્ય થયા, જેમણે દાર્શનિક ક્રાંતિ કરી. આ ઉપરાંત આપણા સમયમાં રામાનુજાચાર્ય તથા મધ્વાચાર્ય પણ થઈ ગયા.

ગ્રીક, સ્વપો, તથા કુશાનોનાં રાજ્યોની સમાપ્તિ પછી ગુપ્તવંશ ઉન્નતિ પામીને આજ્યો ગયો હતો. ભારતવર્ષમાં મિત્ર મિત્ર વંશો પોતાનાં રાજ્યો ફેલાવી રહ્યા હતા. દક્ષિણમાં સોલંકી રાજ્યોનો પ્રભાવ વધારે હતો. ઉત્તરમાં ચૈસ (દર્ધ), પાલ, સેન આદિ વંશો પણ ઉન્નતિ કરી રહ્યા હતા. મુસલમાનો પણ સિંધમાં આવી ચૂક્યા હતા અને અગીઆરમી બારમી સદીમાં તેમનો પ્રવેશ ભારતમાં ખાસ કરીને થઈ ગયો હતો તથા ઘણા પ્રતિપર પણ તેમનો અધિકાર જામ્યો હતો. આથી અને રાજવંશોના વિકાસ તથા દ્વાસ જેવાં બીજાં રાજનૈતિક પરિવર્તનોથી આ સમયનું મહત્વ વધી ગયું છે.

આ મહત્વપૂર્ણ રાજનૈતિક અને ધાર્મિક પરિવર્તન થવાથી વખતની સામાજિક સ્થિતિમાં પણ વિશેષ મહત્વનું પરિવર્તન થયું. તે સમયના વિચારપ્રવાહ, રીતરિવાજ આદિમાં ઓછો ફેરફાર ન થયો. સમાજનું સંગઠન પહેલાંથી બદલાઈ ગયું. કેવળ સામાજિક સ્થિતિ ઉપરાંત રાજનૈતિક પર પણ તેનો પ્રભાવ ઓછો ન પડ્યો. તે વખતની શાસન પદ્ધતિ અને રાજકીય સંસ્થાઓમાં પણ કેટલોક ફેરફાર થયો.

કૃષિ, વ્યાપાર અને વ્યવસાય આ ત્રણેની ઉન્નતિને માટે પણ આ સમય આર્થિક દૃષ્ટિથી વિશેષ મહત્વનો છે. યુરોપ અને એશિયાના દેશોની સાથે ભારતીય વ્યાપાર ઘણો વધ્યો હતો. ભારતવર્ષ કેવળ કૃષિપ્રધાન દેશ મંડીને વ્યવસાય-પ્રધાન પણ થયો હતો. કાપડના વહેપાર ઉપરાંત સોનું, લોહ, કાચ, હાથીદાંત ઇલાદિનો વ્યવસાય પણ ઉન્નત હતો. ભારતવર્ષ વધારે સંપન્ન અને અૈશ્વર્યશાળી હતો. જોજનના અને બીજા જરૂરી પદાર્થો ઘણા સસ્તા હતા. આથી કોઈને જોજનાદિની ચિંતા ન રહેતી.

આ સમયનો જ્ઞાનસંબંધી વિકાસ પણ આગળ ઉપર જણાશે તે પ્રમાણે ઓછો ન હતો. આપણા આ સમયમાં કાચ, નાટક, કથાઓ વગેરે સાહિત્યના યથોપરાંત જ્યોતિષ, ગણિત, 'આયુર્વેદ' તથા

કયાકૌશલ્યમા વિશેષ ઉન્નતિ યર્થ હતી આ પ્રમાણે જોવાથી આ કાળે બધી દૃષ્ટિથી મહત્વનો છે આવા ધર્મનાપૂર્ણ અને મહત્વનાગા નિમ્ન ઉપર નિસ્તાગથી લખવા માટે પૂરો સમય, પૂરો અધ્યયનમાન અને ખૂબ મામત્રીની આવશ્યકતા છે પણ આવા ભારે કાર્યને સ્પષ્ટ અને સુદૃઢ રૂપમા મૂકવાની યોગ્યતા માગમા નથી મારી ઇચ્છા હતી કે આ કાર્ય કોઈ વધારે યોગ્ય વિદ્વાનને મોખરામા આવે અને જો થાય છે કે મારૂ સ્વાસ્થ્ય બગાડ ન ગહેરાથી મારાથી આમા પૂરતો સમય અને સહયોગ આપી નથી શકાયો

આ વિષયને મેં ત્રણ ભાગોમા વિભક્ત કર્યો છે પહેલા ભાગ અથવા વ્યાખ્યાનમા તે વખતના ધર્મો—બૌદ્ધ જૈન, અને હિંદુ—ના ભિન્ન ભિન્ન સપ્રદાયોનો વિકાસ અને હાલ તથા તે સમયની સામાજિક સ્થિતિ, વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા દામપ્રથા ગૃહેષ્ટીકરણી, રીતગિનાગ આદિ ઉપર પ્રકાશ નાખનામા આવ્યો છે બીજા ભાગમા ભારતીય સાહિત્ય, અર્થાત કાવ્ય, વ્યાકરણ દર્શન ગણિત, જ્યોતિષ આયુર્વેદ, રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર શિલ્પ મંત્રીત, ચિત્રકલા જેવા વિષયોની તત્કાલીન સ્થિતિ પર વિચાર કરવામા આવ્યો છે ત્રીજા ભાગમા તે સમયની શાસનપદ્ધતિ, ગ્રામપચાયતોનું નિર્માણ અને તેના અધિકાર સૈનિક વ્યવસ્થા તથા ન્યાયાદિ પર પ્રકાશ નાખીને તે સમયની આર્થિક સ્થિતિ—કૃષિ વ્યાપાર, વ્યવસાય વ્યાપારમાર્ગ, આર્થિક સમૃદ્ધિ આદિ પર પણ થોડો વિચાર કરવામા આવ્યો છે ઉપર લખેલા વિષયમા લગભગ દરેક વિષય એટલો ગંભીર તથા વિસ્તૃત છે કે તેના પર સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખી શકાય ફક્ત ત્રણ નામ્યાનોમા આ બધાનો મમાવેશ સંક્ષેપમા જ યર્થ શકે

આ સમયની મસ્કૃતિ પર પ્રકાશ પાડવા માટે જે મામત્રી મને છે તે ઘણી નથી જેમા તત્કાલીન મસ્કૃતિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોય તેના નિશુદ્ધ ઇતિહાસના ગ્રંથો ઘણી થોડી મખનામા મળી આવે છે,

આના કેટલા અથો વખાવા હો તે કહી શકાય તેમ નથી અથવા કાવ્યપ્રસાદના ચક્રમા પડીને કેટલાયે નબળા ચર્ચકો હો છતાં પણ એ સમયના વિચારને માટે જુદા જુદા અથોની મદાયતા મળી આવે છે આ સામગ્રીનો અર્થ મહેપમા ઉદ્દેશ કરે છું.

સર્વપ્રથમ ચીનના ચાની હુએન્ટાંગ અને કાસિંગના યાત્રાવર્ણનોમાથી તે મમનની ધાર્મિક, મામાજીક, ગર્ભનંતિક અને આર્થિક ઐતિહાસિક સારો પરિચય મળે છે આ ઉપરાંત અવુમસુદી અવુમેરનીના આગમના લાગવિષયક અથો પણ મદાયતા છે તે મમનના સરકૃત પ્રાકૃત અને દ્રાવિડ લાસાઓના કાવ્ય નાટકો, કથાઓ અને પુરાણોમાથી પણ તત્કાલીન મામાજીક મમનના સમયમા ધણી વાતો મળી આવે છે પ્રાચીન ગોધથી મળેના તામ્રપત્રો, શિલાલેખો, મિક્ષાઓ, મુદ્રાઓ પણ મદાય આવે છે યાજુર્વેદક, હારીત, વિજય પ્રભૃતિ ઐતિહાસિક તથા વિજ્ઞાનેશ્વરના વાતવદન્ય રમૃતિની ટીકા મિતાક્ષરથી પણ તે રખતની બધા પ્રમાણની સ્થિતિ પર ધણી પ્રકાશ પડે છે.

આ પ્રાચીન સામગ્રી ઉપરાંત નરીન લેખકોની પણ મદાયતા લેવામા આવી છે આમાથી રમેશચન્દ્ર દત્ત નિર્ણયિત 'A History of Civilization in Ancient India', સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ લાંડારકૃષ્ણ Vais'navism Saivism and other minor religious systems', વિનયકુમાર સરકાર નિર્મિત 'The Political Institutions and theories of the Hindus', રાધાકૃષ્ણ મુકર્જીનો ૬૫૧ કે એમ પત્રિકરનો Sri Haris'a of Kanauj', જિ વિ વેદકૃત, 'History of Medieval India' એ મેડોનાલ્ડ કૃત, 'Indias Past', નરેન્દ્રનાથ લૌ કૃત, 'Studies in Indian History and Culture',

હરવિલાસ સારડા રચિત, 'Hindu Superiority', જોન ગ્રીફીથ રચિત, 'The Paintings of Ajanta', લેડી હૈરિંગ હથ ફ્રેસકો, 'Ajanta Frescoes', એન. સી. મહેતાની 'Studies in Indian Painting', 'Imperial Gazetteer of India', પ્રો. મેકડોનેલ્ડ અને કીથ ફ્રેસકો, 'Vedic Index', અને આફ્રેક્ટેનો 'Catalogus Cataloguram', ઇલીયટની 'History of India', મારી લખેલી 'ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા', 'સોલ કીયોંકા પ્રાચીન ઇતિહાસ', 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ', અને 'નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા', તથા 'Indian Antiquary', Epigraphia Indica', આદિ પત્રિકાઓ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે

હિંદુસ્તાની એકેડમીને ફરીથી ધન્યવાદ આપતો હવે હું પ્રસ્તુત વિષય ઉપર મારા વિચારો સર કરે છું.

સૂચીપત્ર

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રથમ વ્યાખ્યાન:— ધર્મ અને સમાજ.	૧ ૬૩
બૌદ્ધધર્મની ઉત્પત્તિ અને તેનો પ્રચાર	૧
બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાન્તો	૨
બૌદ્ધધર્મની અવનતિ	૩
બૌદ્ધધર્મ ઉપર હિંદુ ધર્મનો પ્રભાવ અને 'મહાપાન'ની ઉત્પત્તિ	૪
બૌદ્ધધર્મના પતનનું કારણ	૫
બૌદ્ધધર્મના પતનનો ઐતિહાસિક ઘટનાક્રમ	૬
જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ અને તે સમયનો હિંદુધર્મ	૭
જૈનધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત	૮
બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં જુદાપણું	૧૦
જૈનધર્મના સંપ્રદાય	૧૧
જૈનધર્મનો આંધિક પ્રચાર શાથી ન થયો ?	૧૦
જૈનધર્મની ઉત્તિ અને અવનતિ	૧૧
પ્રાચીન જ્ઞાત્યુધર્મ	૧૩
જ્ઞાત્યુધર્મમાં મૂર્તિપૂજનો પ્રચાર	૧૪
વૈષ્ણવ-સંપ્રદાયનો ઉદ્ભવ	૧૪
વૈષ્ણવધર્મના મિદ્ધાન્ત અને તેનો પ્રચાર	૧૫
રામાનુજચર્યનો વિશિષ્ટાઈત સંપ્રદાય	૧૬
મધ્વાચાર્યનો સંપ્રદાય	૧૭
વિઘ્નની મૂર્તિ	૧૮
શૈવ સંપ્રદાય	૧૯
શૈવમંપ્રદાયની વિવિધ મિત્ર શાખાઓ અને તેમના મિદ્ધાન્ત	૨૦
દશાવતાર શૈવમંપ્રદાયનો પ્રચાર	૨૩
જ્ઞાતાની મૂર્તિ	૨૩

ત્રિદેવ-પૂજા	૨૪
શક્તિપૂજા	૨૫
કૌલમત	૨૫
ગણેશપૂજા	૨૭
સ્કંદપૂજા	૨૭
સૂર્યપૂજા	૨૮
અન્ય દેવતાઓની મૂર્તિઓ	૩૦
હિંદુધર્મનાં સામાન્ય અંગ	૩૧
કુમારિલ ભટ્ટ અને તેમના સિદ્ધાન્તો	૩૩
શંકરાચાર્ય અને તેમના સિદ્ધાન્ત	૩૪
ધાર્મિક સ્થિતિનું સિદ્ધાવલોકન	૩૫
ભારતમાં ઇસ્લામનો પ્રવેશ	૩૬
વર્ણવ્યવસ્થા	૩૭
બ્રાહ્મણ અને તેનું કર્તવ્ય	૪૮
બ્રાહ્મણોની ઉપજાતિઓ	૪૦
ક્ષત્રિયો અને તેમનું કર્તવ્ય	૪૧
વૈશ્યો અને તેમનું કર્તવ્ય	૪૩
શૂદ્ર	૪૩
કાપરથ	૪૫
અત્યજ	૪૫
વણીનો પરસ્પર મંબધ	૪૬
દૂતછાત	૪૭
બૌતિક જીવન	૪૮
વસ્ત્ર	૪૯
આબૂધણ	૫૨
બોગન	૫૩
હાસપ્રયા	૫૫

વહેમ	૫૭
ચરિત્ર	૫૭
સ્ત્રીશિક્ષા	૫૮
પડદો	૬૦
વિવાદ	૬૧
સતી પ્રથા	૬૨

દ્વિતીય વ્યાખ્યાન : સાહિત્ય ૬૪-૧૩૬

સંસ્કૃત સાહિત્યના વિકાસની પ્રગતિ	૬૫
તત્કાલીન સાહિત્યનાં કેટલાંક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો	૬૬
સુભાષિતસંગ્રહ	૬૯
ગદ્યકાવ્ય	૭૦
ચંદ્ર	૭૨
નાટક	૭૨
ધ્વનિ, અલંકાર, આદિ સાહિત્યનાં અંગ	૭૫
તત્કાલીન સાહિત્યનું સિંહાવલોકન	૭૬
વ્યાકરણ	૭૬
કોષ	૭૮
દર્શન	૭૯
ન્યાયદર્શન	૭૯
વૈશેષિક દર્શન	૮૨
સાંખ્ય	૮૩
યોગ	૮૪
પૂર્વમીમાંસા	૮૫
ઉત્તરમીમાંસા	૮૬
શંકરાચાર્ય અને તેમનો અદ્વૈતવાદ	૮૭
રામાનુજ અને ત્રિશિષ્ટાદ્વૈત	૮૮

મધ્વાચાર્ય અને દ્વૈતવાદ	૮૯
ચાર્વાક	૯૦
બૌદ્ધદર્શન	૯૦
જૈનદર્શન	૯૦
તત્કાલીન દર્શનિક ઉન્નતિનું સિંદ્ધાવયોગન	૯૧
યુરોપીય દર્શન પર ભારતીય દર્શનનો પ્રભાવ	૯૨
જ્યોતિષ	૯૪
ગણિત	૯૯
અંક ક્રમનો વિકાસ	૯૯
અંકગણિત	૧૦૫
બીજગણિત	૧૦૬
રેખાગણિત	૧૦૭
ત્રિકોણમિતિ	૧૦૮
આયુર્વેદ	૧૦૯
શસ્ત્રવિદ્યાનો વિકાસ	૧૧૧
મર્પવિદ્યા	૧૧૩
પશુચિકિત્સા	૧૧૩
પશુવિજ્ઞાન	૧૧૪
ચિકિત્સાશાસ્ત્ર	૧૧૫
ભારતીય આયુર્વેદનો યુરોપીય ચિકિત્સા પર પ્રભાવ	૧૧૫
કામસાત્ર	૧૧૭
સંગીત	૧૧૮
નૃત્ય	૧૧૯
રાજનીતિ	૧૨૦
કાનૂની સાહિત્ય	૧૨૦
અર્થશાસ્ત્ર	૧૨૨
પ્રાકૃત	૧૨૪

પ્રાકૃત સાહિત્યનો વિકાસ	૧૨૪
ભાગ્યદી	૧૨૫
શૌરસેની	૧૨૫
મદ્દરાષ્ટ્રી	૧૨૫
પૈસાચી	૧૨૬
આવંતિક	૧૨૬
અપભ્રંશ	૧૨૭
પ્રાકૃત વ્યાકરણ	૧૨૮
પ્રાકૃત કાવ્ય	૧૨૯
લામ્બિક	૧૨૯
મનડી	૧૩૦
તેલુગુ	૧૩૧
નાવ ૬ વિશ્વવિદ્યાલય	૧૩૨
તત્ત્વશિક્ષા વિશ્વવિદ્યાલય	૧૩૩
શિક્ષાનો ક્રમ	૧૩૪

તૃતીય વ્યાખ્યાન : શાસન, શિક્ષણ, કલા : ૧૩૭-૧૭૨

શાસન પદ્ધતિ	૧૩૭
રાજ્યનું કર્તવ્ય	૧૩૮
ગ્રામસંસ્થા	૧૪૯
દંડ	૧૪૦
સ્ત્રીઓની રાજનૈતિક રિયતિ	૧૪૧
શાસનપ્રબંધ	૧૪૧
આપ-વ્યય	૧૪૩
સાર્વજનિક કાર્ય	૧૪૪
સૈનિક પ્રબંધ	૧૪૪
રાજનૈતિક રિયતિ તથા શાસનપદ્ધતિમાં પરિવર્તન	૧૪૫

આર્થિક સ્થિતિ	૧૪૭
કૃષિ અને સિંચાઈનો પ્રશ્ન	૧૪૮
આપારિક નગર	૧૪૯
વ્યાપારનો જલમાર્ગ	૧૫૦
વ્યાપારના સ્થળમાર્ગ	૧૫૦
ભારતીય વ્યાપાર	૧૫૧
મેળા	૧૫૧
વ્યવસાય	૧૫૧
ક્ષેત્ર વગેરે ધાતુઓનો વ્યવસાય	૧૫૨
કાચ આદિનો વ્યવસાય	૧૫૩
ગણ સસ્થા	૧૫૩
મિશ્ર	૧૫૪
ભારતવર્ષની આર્થિક સ્થિતિ	૧૫૬
શિક્ષ	૧૫૭
સ્તૂપ	૧૫૭
ગુફાઓ	૧૫૭
મંદિર	૧૫૮
સ્તંભ	૧૬૧
મૂર્તિઓ	૧૬૨
વાસ્તુવિદ્યાની ઉત્પત્તિ	૧૬૪
વૈજ્ઞાનિક ઉત્પત્તિ	૧૬૪
ચિત્રકલા	૧૬૫
ગુફાઓનાં ચિત્ર	૧૬૫
ભારતીય ચિત્રકલાનો ખીજ દેશો પર પ્રભાવ	૧૭૧
ભારતીય ચિત્રકલાની વિશેષતા	૧૭૨
મંગીત	૧૭૨

ચિત્ર-સૂચી

૧. દિન્દુઓના શુદ્ધાવતાર (રાજપૂતાના મ્યુઝિયમ—અજમેર)
૨. ગેપશાથી વિપ્લુ (નારાયણ) [ત્રિવેંદ્રમ]
૩. વિપ્લુની ચૌદ દાથવાળી મૂર્તિ (રાજપૂતાના મ્યુઝિયમ—અજમેર)
૪. વિપ્લુની ત્રિમૂર્તિ " " "
૫. શિવની ત્રિમૂર્તિ (ધારાપુરી)
૬. લકુલીશ (લકુટીશ)ની મૂર્તિ (રાજપૂતાના મ્યુઝિયમ—અજમેર)
૭. બ્રહ્મા, વિપ્લુ અને શિવની મૂર્તિ " " "
૮. લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિ (ગરડ પર) " " "
૯. અર્ધનારીશ્વર મૂર્તિ (મદુગ)
૧૦. બ્રહ્માણી (માનૂકા)ની મૂર્તિ (રાજપૂતાના મ્યુઝિયમ—અજમેર)
૧૧. સૂર્યની મૂર્તિ " " "
૧૨. વમની મૂર્તિ " " "
૧૩. નવમહોમાથી શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુની મૂર્તિ " " "
૧૪. ઊંટનો કબજો પહેરેલી સ્ત્રીનું ચિત્ર (અજંટાની ગુફા)
૧૫. ભૂપાણાદિથી શોભતું સ્ત્રીનું માથું (રાજપૂતાના મ્યુઝિયમ—અજમેર)
૧૬. સ્ત્રીના માથાના કેશવિન્યાસ " " "
૧૭. શિવનું તાંડવ નૃત્ય (મદ્રાસ મ્યુઝિયમ)
૧૮. ધૈમોરાનું પર્વતીય કૈલાસમંદિર
૧૯. દ્રવિડ પદ્ધતિના મંદિરનો ધર્મરાજ રથ (મામલપુર)
૨૦. દ્રવિડ પદ્ધતિનું હિંદુ મંદિર (તંજોર)
૨૧. હોયસલેશ્વરના મંદિરનો બહારનો ભાગ (હલેગિડ)
૨૨. આર્યપદ્ધતિનું હિંદુ મંદિર (અજંટા)
૨૩. આબુના જોન મંદિરનો ધુમટ અને દ્વાર
૨૪. વડનગર (ગુજરાત)ના મંદિરનું તોરણ

મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ

પ્રથમ વ્યાખ્યાન

ધર્મ અને સમાજ

બૌદ્ધધર્મ

[પ્ર] સં ૬૦૦ થી માડીને ૧૨૦૦ સુધીમાં ભારતવર્ષમાં ત્રણ ધર્મો-વૈદિક, બૌદ્ધ, અને જૈન-ખામ કરીને જોરામાં આવે છે. જો કે માત્ર સદીના પ્રારંભકાળમાં બૌદ્ધધર્મની અવનતિ થઈ રહી હતી, છતાં તેનો પ્રભાવ ઠીક ઠીક રહ્યો હતો. આનો પુર્ગાવો હુએનસાંગના યાત્રાવિવરણ ઉપરથી મળી આવે છે. આથી પ્રથમ આપણે બૌદ્ધધર્મનું વિવેચન કરીએ.

ભારતવર્ષનો પ્રાચીન ધર્મ વૈદિક હતો. આ ધર્મમાં યજ્ઞ-યાગાદિની પ્રધાનતા હતી અને મોટા મોટા યજ્ઞોમાં પશુદિંમાં પણ યજ્ઞી માગબજાગનો પ્રચાર થઈ ગયો હતો. જોના અને બોદ્ધોના જીવનમાં મળીના મિદાન્ત પહેલેથી જ જાણીતા હતા પણ તેનો લોકો પર વિશેષ પ્રભાવ ન હતો. શાક્યવંશી રાજકુમાર ઝોતમે (મહાત્મા બુદ્ધે)

બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર વધારવાનું ખીડું ઝડપ્યું. તેમના ઉપદેશથી અનેક લોક બૌદ્ધધર્મ અદલ કરવા લાગ્યા. આમાંના યજ્ઞાખગ રાત્ર, ગજવંશી, બ્રાહ્મણ વંશ્ય વિગેરે હતા. પ્રતિદિન આ ધર્મનો પ્રચાર વધતો ગયો અને ગૌરવંશી સમ્રાટ અશોકે તેને રાજધર્મ બનાવીને પોતાની આસપાસી યજ્ઞાદિમાં પર્યુદિમાં રોકવાનો દરેકે ખીટાબો * અશોકના પ્રયત્નથી ટેવળ ભાગદર્શમાં નહિ પણ લંકા તથા ઉત્તર પશ્ચિમના પ્રદેશમાં બૌદ્ધધર્મ વધારે પ્રમથો. આ પડી બૌદ્ધ સાધુઓ (‘શ્રમણો’) અને બિખખુઓના શ્રમથી ધીરે ધીરે તેનો પ્રચાર હીમેટ, ચીન, મંથૂરિયા, મગોલીયા, જાપાન, કોરિયા, સીઆમ, બર્મા અને સાઇબીરિયાના કિંગિરી અને કપમુક ભાગોમાં થયો.

અર્ધિ બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાન્તોનું મંક્ષિત વિવેચન અપ્રામંગિક નહિ ગણાય. બૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે જીવન દુઃખમય બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાન્તો છે. જીવન અને તેનાં સુખોની લાલમા દુઃખમયક છે. આ લાલમા નષ્ટ થવાથી દુઃખનો નાશ થાય છે અને પવિત્ર જીવનથી આ લાલમા નષ્ટ થાય છે.

મહાત્મા છુદ્દના શબ્દોમાં બૌદ્ધમત મધ્યમાર્ગ છે : એટલે કે ભોગવિલાસમાં ખૂબ આમક્તિ ન હોવી જોઈએ અને અનિદ્રા, અનાદાર, તપન્યા જેવી દરોર માધનાઓથી આત્માને કલેગ પણ ન દેવો જોઈએ આ બન્ને માર્ગોની વચમાં રહીને ચાલવું જોઈએ મંમાર અને તેના મર્વ પદાર્થો અનિત્ય અને દુઃખમય છે. મર્વે દુખોનું મૂળ કાગળ છે અવિદ્યા. આત્મનિરોધથીજ આત્માની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે કામ અને તૃપ્તિનો મર્વો રો પરિત્યાગ એટલે દુઃખનો નિરોધ આ તૃપ્તિનો નાશ એ જ ‘નિર્વાણ’ આ નિર્વાણ જીવિન અવસ્થામાં પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે મનુષ્ય પાત્ર રક્ષોનો બનેલો વિશેષ પ્રકારનો એક મંધ છે, જેમાં વિજ્ઞાન રક્ષધની

પ્રધાનતા છે. આ વિજ્ઞાનરસકંધને જ આપણે આપણી પરિભાષામાં આત્માનું સ્થાન આપી શકીએ. આ જ પાંચ રસકંધોનો સંઘ કર્માનુસાર લિંગલિંગ રૂપોમાં શરીર ધારણ કરે છે. આનું નામ પુનર્જન્મ. વિશેષ સાધનોના અનુગ્રાહથી આ રસકંધોનો આપણા મૌલિક તત્વોમાં અંતર્ભાવ, તેને 'મદાનિર્વાણ' કહે છે. જૌદ્ધધર્મનો અગ્રણેય છે :

‘ અહિંસા પરમો ધર્મઃ ’ કાષ્ઠ પણ પ્રકારની હિંસા કરવી ભારે પાપ છે. પણ પાછળથી ભારતવર્ષની જહારના જૌદ્ધોએ આ સિદ્ધાન્તની તરફ યોગ્ય ધ્યાન ન આપ્યું. શીલ, સમાધિ અને પ્રત્યક્ષ જ ઉત્કૃષ્ટ પદ છે. ઇશ્વરના વિષયમાં ઉદાસીનતા એ આ ધર્મની બીજી વિશેષતા છે. ઇશ્વરોપાસના સિવાય પણ મુક્તિ અથવા નિર્વાણ પામી શકાય છે. ત્રીજી વિશેષતામાં તેઓ હિંદુધર્મના પ્રધાનબૂત અંગ વર્ણાશ્રમને નથી માનતા. તેમની દૃષ્ટિમાં બ્રાહ્મણ, શૂદ્ર, સર્વે સમાન સ્થાનના અધિકારી છે. મનુષ્યની પ્રતિજ્ઞા જન્મથી નહિ પણ કર્મથી પણ થતી જોઈએ. જૌદ્ધોમાં લુપ્ધ, મંધ અને ધર્મ એ ત્રણ રત્નો મનાતાં.

અનેક રાજ્યોના મંરક્ષણથી આ ધર્મ ઘણો જ વધ્યો. કાશાનુક્રમે જૌદ્ધ ભિક્ષુઓમાં મતભેદ પડવાથી જૂદા જૌદ્ધધર્મની અવનતિ જૂદા મંપ્રદાયો ઉત્પન્ન થયા. આ ભેદોને દૂર કરવા માટે જૌદ્ધ ભિક્ષુઓની મહામહાઓ થવા લાગી. ચીનના યાત્રી ઇર્લિસગના સમયમાં જૌદ્ધધર્મના અઘર ભેદ પડી ચૂક્યા હતા પાછળથી ગાંધ્યની મહાપતા તૂટી જવાથી જલ્દીથી જૌદ્ધધર્મની અવનતિ થવા લાગી અને હિંદુધર્મ જોરથી ઉન્નતિને માર્ગે આવવા લાગ્યો, કાંચુ ૬ નેને પણ રાજ્યોની પૂરતી સહાયતા મળતી હતી.

ઉન્નતિશીલ હિંદુધર્મનો પ્રભાવ જૌદ્ધધર્મ પર ઘણો જ પડ્યો. ઘણા જૌદ્ધ ભિક્ષુઓ હિંદુધર્મની ઘણી જૌદ્ધધર્મ ઉપર હિંદુ- વિશેષતાઓ ગ્રહણ કરવા લાગ્યા.

ધર્મનો પ્રભાવ અને આનું પરિણામ ‘મહાયાન’ મતના ‘મહાયાન’ની ઉત્પત્તિ સ્વરૂપમાં કુશનવંશી રાજા કનિષ્કના સમયમાં આવ્યું. શરૂઆતમાં બૌદ્ધધર્મ સંન્યાસ-માર્ગ-પ્રધાન હતો. તેના પ્રમાણે જ્ઞાન અને ચાર આર્ય સત્યોની ભાવનાથી નિર્વાણ મળી શકે છે. બૌદ્ધધર્મમાં ધર્મચરની સત્તા માનવામાં આવી ન હતી. આથી બુદ્ધ ભગવાનની હયાતિમાં ભક્તિ-દારા પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો ઉપદેશ ન અપાયો. મહાત્મા બુદ્ધના પછી બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ જોયું કે બધા માણસો ગૃહસ્થધર્મ છોડીને સંન્યાસ-ધર્મ મદ્યજન ન કરી શકે અને શુષ્ક અને નિરીશ્વર સંન્યાસમાર્ગ તેમની મનજમાં પથ ન આવે. આથી તેમણે ભક્તિમાર્ગનો આશરો લીધો. બુદ્ધ ભગવાનને જ ઉપાસ્યદેવ માન્યા, તેમની ભક્તિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને બુદ્ધની મૂર્તિઓ બનવા લાગી. છેવટે ૨૪ અતીત બુદ્ધ, ૨૪ વર્તમાન બુદ્ધ, અને ૨૪ ભાવી બુદ્ધોની રૂપના ઉત્પન્ન થઈ આ ઉપગત બોધિસત્ત્વો અને બીજા અનેક તાત્ત્વિક દેવિઓની રૂપનાઓ થવા લાગી અને તેમની મૂર્તિઓ બનવા લાગી. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ ગૃહસ્થધર્મમાં રહ્યા છતાં ભક્તિદારા નિર્વાણપ્રાપ્તિનો સંભવ બતાવ્યો. આ ભક્તિમાર્ગ-મહાયાન-ઉપર દ્વિધર્મ અથવા ભગવદ્ગીતાનો ધણો પ્રભાવ પડ્યો. ઉદાહરણ તરીકે:—

- (૧) ‘હીનયાન’ સંપ્રદાયના મતો પાલીમાં છે. ‘મહાયાન’ના સંસ્કૃતમાં છે.
- (૨) ‘મહાયાન’માં ભક્તિમાર્ગની પ્રધાનતા છે.
- (૩) ‘હીનયાન’માં બુદ્ધ ભગવાન દેવતાના રૂપમાં પૂજાતા નહિ. પરંતુ ‘મહાયાન’માં દેવતા બનાવા લાગ્યા; અને પૂજાયા.

ભારતમાં મહાયાન મતપ્રદાયનો પ્રચાર વધવા લાગ્યો. સાથે સાથે બૌદ્ધદર્શન પર પણ દ્વિધર્શનનો

ધર્મ અને સમાજ

ઐશ્વર્યમંત્રા પતનનું પ્રભાવ ઘણો પડ્યો. નહિ યંત્રા ઐશ્વર્યમં
કારણ હિંદુધર્મ ઉપર હેડો પ્રભાવ પાડ્યા
વિના ન રહ્યો. જુદાં વિષયના નવમા
અવતાર માનીને હિંદુઓએ ઐશ્વર્ય જનતાનું ધ્યાન પાતાની તરફ ખેંચ્યું.
જન્મે ધર્મોમાં સમાનતા એટલી વધી ગઈ કે હિંદુ અને ઐશ્વર્યની
દંતકથાઓના બેદ કરવા કંઈ થયા. સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવ્યું
કે ઐશ્વર્યને છોડીને લોકો વધારે સ્વતંત્રતાવાળા હિંદુધર્મમાં ભગવા
લાગ્યા. ઐશ્વર્યનો અહિંસાવાદ મનમોહક છતાં ક્રિયાત્મક ન રહ્યો.
રાજાઓને યુધ્ધ કરવાં પડતાં, જનતા માંસાહાર છોડવાનું પસંદ કરતી
નહિ. હિંદુધર્મમાં આ બાધાઓ ન હતી. બ્રાહ્મણોદ્ધારા યુધ્ધદેવ વિષયના
અવતાર મનાવાથી ઘણા યુધ્ધલકતોની રમિ હિંદુધર્મ તરફ ઢળી.
ઘણા પ્રાચીન કાળથી હિંદુ ઉપર વિશ્વાસ રાખતી આવેલી આર્ય-
જાતિને માટે ચિરકાલ સુધી અતીશયવાદ માનવો કંઈ હતું. બીજી
બાજુ ઐશ્વર્યનો વેદ પરનો અવિશ્વાસ હિંદુઓને ઘણો ખટકતો હતો.
કુમારિસ અને અન્ય બ્રાહ્મણોએ ઐશ્વર્યના આ જન્મે રિવાજોનું ખડન
જોરથી શરૂ કર્યું. તેમનું આદેશન પ્રખ્યાત હતું, અને પરિણામ પણ
બાપક આવ્યું. કુમારિસ પછી શકરાચાર્યના આવવાથી આદેશનને
વેગ મળ્યો. શકરદિગ્વિજયમાં કુમારિસદ્વારા શકરના મુખમાં નીચેનો
શ્લોક મૂકવામાં આવ્યો છે. આનાથી શકરના આદેશનની બાપકતાનો
બ્યાસ આવશે:—

મૃત્યર્થધર્મવિમુક્તાન્ સુગતાન્ નિહન્તુ
જાત ગુહં મુવિ મવતમહં નુ જાને ॥

(અર્થ : વેદાયથી વિમુખ એવા ઐશ્વર્યનો નાશ કરવાને બાપ
ગુહ (કાર્તિકેય)ના રૂપમાં ઉત્પન્ન થયા છે એમ હું માનું છું)

બીજી બાજુ સ્થાનીય બ્રાહ્મણોએ પણ હિંદુધર્મના પ્રચારમાં

માગી જ સહાયતા આપી. ત્યાં હિંદુધર્મને ગત્યધર્મ બનાવવાથી ઔદ્ધર્મની હતિ થઈ ત્યાં પણ ઔદ્ધર્મમાં ઘણી જ તુટીઓ પડી ગઈ હતી. તેનો વળા ન પ્રનાયોમાં પગલાવસાનો ઉલ્લેખ આગળ દરવામાં આવ્યો છે માત્ર નાની નાની જામનોમાં મનને જતા હતા. ઘણી ઔદ્ધ ભિક્ષુઓમાં જાણ આડંબર લગવાથી જનતાની શ્રદ્ધા તેમના ઉપરથી ઉઠવા લાગી પહેલાંની માફક ઔદ્ધ ભિક્ષુઓમાં મદાચાર અને મદાત્માનાં લક્ષણ ક્ષીણ થઈ જતા તેમનામાં અધિકાર્ગભ્રષ્ટા, ધનલિપ્તા વિગેરે દ્રોણો આવવા લાગ્યા હતા મદમાં અને વિદારોમાં તેઓ આગમ ભોગવતા જનતાના સુખદુઃખની તેમને કંઈ કાંઈ પડી ન હતી. આ મદગી માનનાં પશ્ચિમ ઔદ્ધર્મ માટે ઘાતક નીવડ્યું. ગત્યની મદાયતાથી જટલા પ્રમાણુમાં ઔદ્ધર્મ જોડ્યો વધતો હતો તેટલા જ પ્રમાણુમાં ગત્યની મદાયતાના અભાવે અને ઉપર્યુક્ત કારણોથી પડ્યો.

મૌર્યવંશના છેલા નાન બુદ્ધધર્મના દેહાનતી માથેજ ઔદ્ધર્મની અવનતિના પગલાં થયાં. બુદ્ધધર્મને મારીને ઔદ્ધર્મના પતનનો તેનો શુભરશી મેનાપતિ પુણ્યમિત્ર ઐતિહાસિક ઘટનાક્રમ મૌર્યમાત્રાજનો આમી બની બોલો. તેજુ વૈદિક ધર્મનો પણ કર્યો અને જે અશ્વમેદ યજ્ઞો કર્યા ઔદ્ધ પ્રથોના પ્રમાણે તેણે મૌદ્ધો ઉપર અન્યાચાર કર્યાની વાત પણ મળે છે. સામી રીતે ઔદ્ધર્મની અવનતિ અર્થથી શરૂ થાય છે. એ જ કાળમાં ગાંધારીનાની મધ્યમિકા (નગરી)ના રાજા પાગશરીપુત્ર મર્તતાતે પણ અશ્વમેદ યજ્ઞ કર્યો. તેવી જ રીતે દક્ષિણમાં આંધ્રવંશી વૈન્ધી ગાતકર્ણના મમયમા અશ્વમેદ, રાજસૂય, દશરાત્ર વિગેરે યજ્ઞો થયા બીજી બાજુ સમુદ્રગુપ્ત અને વાકાટકવંશિયોના મમયમા પણ અશ્વમેદ આદિ યજ્ઞો થયા હતા એમ તે વખતના ગિલાણેઓ ઉપરથી જણાય છે. આ પ્રકારે મૌર્યમાત્રાજ્યના અંતથી વૈદિક ધર્મની ઉન્નતિ થવા લાગી અને ઔદ્ધર્મનો ઘટાડો થવા

જાગ્યો. ક્રમશઃ તેની અવનતિ થતી ગઈ. દુઝેન્તમંગની યાત્રાના વિવરણમાંથી મળી આવે છે કે તેના સમયમાં અર્થાત્ સાતમી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં વૈદિક ધર્માવત્તજિઓની ગ્રંથ્યા વધતી જતી હતી અને ઔદ્ધધર્મની ઘટતી જતી હતી. બાલુભટ્ટના કથનાનુસાર યાનેશ્વરના વૈભવંશી રાગ પ્રભાકરવર્દનના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રાજ્યવર્દને પોતાના પિતાના દેહાંતથી રાજ્યમુખ છોડીને ભદંત (ઔદ્ધ શિક્ષક) થવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી અને તે જ વિચાર તેના નાના ભાઈ દર્પનો હતો, જે દેટકાંક કારણથી ફલીમૂત ન થવા પામ્યો. દર્પ પણ ઔદ્ધધર્મમાં ધગી અધ્યા રાખેલો. આ બાબતોથી નિશ્ચય થાય છે કે સાતમી શતાબ્દીમાં રાજ્યવંશીઓમાં પણ વૈદિક ધર્મના અનુયાયી હોવા છતાં, ઔદ્ધધર્મમાં સદ્ભાવ અવશ્ય હતો. વિ. સં. ૮૪૭ (ઇ. સ. ૭૬૦)ના શેરગઢ (કોટારાજ્ય)ના શિક્ષાલેખથી જણાય છે કે નાગવંશી દેવદત્તે કોશવર્ધન પર્વતની પૂર્વમાં એક ઔદ્ધધર્મદિર અને મઠ બનાવરાવ્યાં. આનાથી અનુમાન થાય છે કે તે ઔદ્ધધર્માવત્તજી હતો. ઇસવીસનની બારમી શતાબ્દી સુધી મગધ અને ગંગાજયી માંડીને ભારતવર્ષના લગભગ સર્વે ભાગોમાં ઔદ્ધધર્મ નજ્રપાય થઈ ગયો હતો અને વૈદિક ધર્મે તેનું સ્થાન લીધું હતું.

જૈનધર્મ

જૈનધર્મ પણ ઔદ્ધધર્મની નર્તદિક્ષા ભૂતકાળમાં ભારતવર્ષમાં પ્રાદુર્ભૂત થયો. મહાવીરનું નિર્વાણ જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ અને યોનમણ્ધની પૂર્વે થયું હતું. તે વખતના તે સમયનો હિંદુધર્મ વૈદિક ધર્મના મુખ્ય સિધ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે હતા :

૧. વેદ ઈશ્વરીય જ્ઞાન છે.
૨. વૈદિક દેવતાઓ (૬૪, વરુણ વિ.)ની પૂજા

૩. યજ્ઞોમાં પરદિશા
૪. વર્ણવ્યવસ્થા
૫. આશ્રમવ્યવસ્થા
૬. આત્મા અને પરમાત્માના સિધ્ધાન્તો
૭. કર્મફલ અને પુનર્જન્મના સિધ્ધાન્તો

મહાવીર અને બુદ્ધ જન્મેએ પહેલા પાંચ સિધ્ધાન્તોનો અસ્વીકાર કર્યો. મહાવીરે કેવલ બે આશ્રમ—વાનપ્રસ્થ અને મુન્યસ્ત—માન્યા; બુદ્ધ કેવલ સન્યસતાશ્રમ ઉપર જોર દીધું. પરમાત્માનો સ્વીકાર મહાવીરે ન કર્યો; બુદ્ધે પણ તેના પર વિચાર ન કર્યો. જૌદ્ધકર્મ ત્રિષે ઉપર લખવામાં આવ્યું હોવાથી અહીં ફક્ત જૈનધર્મ અને તેની પ્રગતિ ઉપર થોડો પ્રકાશ નાખવાનો ચત્તન કરીશ.

જૈનોના કહેવા પ્રમાણે મહાવીર ૨૪ મા તીર્થંકર હતા. તેમની પહેલા ૨૩ તીર્થંકર થઇ ગયા હતા. કદાચ આ કદપના જૌધ્યોની ૨૪ બુદ્ધોની કદપનાનું અનુકરણ હોય, અથવા જૌધ્યોએ આ કદપના લીધી હોય. મહાવીરે ક્ષત્રિય રાજા સિદ્ધાર્થના પુત્ર હતા. તેમનું જન્મસ્થાન વૈશાલી. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તેમણે દીક્ષા લીધી અને બાર વર્ષ સુધી છુપાવેશમાં રહીને કઠિણ તપસ્વા કરી. તેના પછી તેમણે પોતાના મતનો પ્રચાર કર્યો અને ૭૨ વર્ષની ઉંમરે નિર્વાણ પામ્યા.

જૈનધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત

જૈનધર્મના મુખ્ય સિધ્ધાન્તો આ પ્રમાણે છે:—જૈનધર્મમાં જીવ, અજીવ, આશ્રવ, સંજર, ગધ, નિર્મરા, મોહ, પુણ્ય, અને પાપ: આ નવ તત્ત્વો માને છે. જીવ છે અનાદિ અને અનંત. જીવ અથવા ચૈતન્ય આત્મા કર્મનો કર્તા અને ફલનો ભોક્તા છે. પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ—જા જામાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત રૂપથી ચૈતન્ય પ્રણવાળાં છે. કામ, રસમાન, નિવનિ, કર્મ અને ઉદ્ધમ ઉત્પત્તિના

મુખ્ય કારણો છે આ પાપ નિમિત્તોથી પરમાણુ (પુદ્ગલ) નિયમપૂર્વક અગ્રસપરમ મળે છે. આનાથી જગતની પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે અને આ જ કર્મનું ફલ આપે છે. જીવની માથે કર્મેના મયોગ હોવાથી તેના બોગને માટે તે વારવાર શરીર ધાગ્યું કરે છે. જીવ મમ્યકુર્શન, મમ્યકુશન અને સમ્યક્ ચરિત્ર દ્વારા કર્મેના મધનમાથી છૂટીને પોતાના રૂપમા ગિગજે છે આ તથા જૈનધર્મના રત્નો છે મુક્તિનું મુખ્ય સાધન કેવળ જ્ઞાન છે સર્ગી એકના પંત્રી મુક્ત ચોમા દ્વાર યોજન લાખી શિક્ષા ઉપર ઉભો રહીને મદા પોતાના જ્ઞાનમા લોકલોક દેખતો આનંદમા રહે છે લોકનૃસિંહો કર્તા હૃથર છે તેમા જૈન માનતા નથી તેમના મત પ્રમાણે આ નૃષ્ટિ અનાદિ અને અનત છે પ્રસવ થવાના મમથે વૈતાહર પવંતમા બધા પ્રકારના જીવાના જોડા (પ્રાણી) રહી ગય છે, તેનાથી ફરીથી સૃષ્ટિનો આગલ થાય છે રૂપ, રસ, મધ, સ્પર્શ, રાગ અને ક્રિયા રહિત અતીદ્રિય, અનિનાશી, અનુપાધિ, અમય, અકલેની, અમર્તિ, ગુપ્ત ચૈતન્યરૂપ આત્મા એ જ નિશ્ચય દેવ છે આનાથી જુગ કાઈ હૃથર નથી આત્મગુરુપને વધાર્ય જાણવાવાળો માણુમ હૃથરપ્રાપ્ત કરે છે મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, અને કાવગુપ્તિની માથે પાપ મહાનન (અહિંસા, મત્યભાપણ અન્નેય, સ્વહત્યર્થ અને અપગિમ્રદ) તથા ક્ષમા, નિર્ગલિમાનતા તૃપ્ત્યાત્વાગ, તપ, મૈયમ, મત્ય, સૌમ્ય, અક્રિયન અને સ્વહત્યર્થ (વગેરે અમણુધમેનો પાસનારો ગુરુ કહેવાય છે દયા અને અહિંસા જૈનોનો મુખ્ય ધર્મ છે. તેઓ વેદોને નથી માનતા તેમનામા નન ઉપરામ અને તપગ્યાનુ વધારે મદત્ત ગણાય છે. જૈની કટવાક દેવી દેવનાઓમા પણ માને છે. અનગનનથી પ્રાણ હોડનાગ તથા માધુઓના ઉનાડગણ મળી આપે છે. *

બૌદ્ધ અને જૈનધર્મમાં જુદાપણું

બૌદ્ધ અને જૈનધર્મોની ધર્મી ગમાનતાઓ જોઇને કેટલાક પાશ્વર્ય વિદ્વાનોએ મત બાંધ્યો છે કે આ ધર્મો એક જ શ્રોતમાયી નીકળ્યા અને જુદા મહાસીગના શિષ્ય હતા પડીથી આના બંને મનો ફટાયા રમ્મન આ ગાથુ નથી મન્ને ધર્મો ભિન્નભિન્ન છે અનોડના એક ધર્મ-નખમા નિર્મથો (જેનો) અને આશ્ચર્યોને બંને ધર્મ-મહામાનુકાને નિયુક્ત કરવાનો ઉન્વેષ મળી આવ છે જુદા લગવાન શુદ્ધ્યાશ્રમ ડોડીને આના માધુઓની માથે રહ્યા હતા આ માધુઓ તપોમર જીવન ગાળતા હતા કઠાય આ જૈન હોય અને આમના મગમા જ રહીને જુદા લગવાને પોતાના ધર્મમા કેટલીક વાતોનો મમાવશ કર્યો હોય

જૈનધર્મના સંપ્રદાય

બૌદ્ધની માફક જૈનધર્મના પણ બે મુખ્ય વિભાગો પડી ગયા છે દિગંબર અને સ્વેતાંબર વિગર માધુ નમ રહે છે અને સ્વેતાંબર મદ્દ અથવા પીગુ કપકુ પહેરે છે આ મન્ને શાખાઓના મિદ્ધાતમા વિગેય મતભેદ નથી દિગંબર સ્ત્રીના મોક્ષમા માનતા નથી પણ સ્વેતાંબર માને કે દિગંબર તીર્થ કરોની પ્રતિમા પૂજે છે, પરંતુ સ્વેતાંબરોની માફક પુષ્પ, ધૂપ અને વસ્ત્રાભૂષણથી નદિ તેઓ કહે છે કે તીર્થ કર વીન-રાગ હતા, અને તેમને ગગરાળી મામમીથી સગાળી બનાવવા એ મહાપાપ છે આ બે કપારે થયો તે ગાનનમા નિમ્ન રૂપમા યુ જણાય નથી

જૈનધર્મના અધિક પ્રચાર માધી ન થયો?

બૌદ્ધધર્મની મગમામળીમા જૈનધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ પડેલા થયો છતાં તેનો પ્રચાર બૌદ્ધધર્મના જેટલો ન થયો આન કારણો ધણા છે.

બૌદ્ધમતના મિધ્યાત તત્ત્વ જ પ્રાકૃતભાષામાં વખાના, જ્યારે જૈન-મિધ્યાત દીર્ઘનાન મુઘી અથડપમા પર્ણિણમ ન પામ્યા એવું મનાય છે કે ધમ્મી મનની પાયમી નનાબ્દિના મધ્ય ભાગમાં દેવર્ધિગણિ ક્ષમાથમણે વલભીની ધમપર્ણિણમા ધર્મગ્રથોને ત્રિપિગધ્ધ કરાવ્યા બૌદ્ધ જિનુઓનું જીવન જૈન માધુઓના કરતા વધુ મગ્ગ અને ઓધુ દુષ્ટ અને તપસ્યામન ગેતુ આનાથી બો નુ આ વધુ બૌદ્ધમતની તરફ વધારે થયું વળી જૈનધર્મને જરૂર મનારીને પ્રચાર કરનારા મગ્ગઓ પણ થોડા હતા માધ્યમથી પ્રચાર કરનારા અરોક અને નિષ્ક જોરા મગ્ગઓ મધ્યા મ્કલ મનિજના મગ્ગ ખાગેને (જે હ મ ની બીજી શતાબ્દીની આગપામ થયો) જૈનધર્મને ગ્રીનાયો અને તેની કેનીક ઉન્નતિ કરી આથી જૈનધર્મનો પ્રચાર ધીરે ધીરે થયો *

જૈનધર્મની ઉન્નતિ અને અવનતિ

ઉપર બતાવેલા મમયમા જૈનધર્મનો પ્રચાર આદ્ર, તામિન, કર્નાટક મજપૂતાના ગુજરાત માગના તથા મિદ્દા અને ઓરીમાના કેટલાક ભાગમાં થયો દક્ષિણમાં જ જૈનોએ વધારે પ્રચાર કર્યો ત્યા પ્રચારકો મસ્કન ભાસનો ઉપયોગ રધારે ભાગે કરતા, તેથી તામિન આદ્ર આદિ ભાસઓમાં મજૂતના ઘણા શબ્દો પેરી ગયા જૈનોએ ત્યા પાદશાગાઓ પણ બોલી અત્યાગ પણ માગકોને વધુમાના શીખનાની વખતે રથમ નાન ' ઓમ નમ સિદ્ધમ્ ' શીખનાય છે આ જૈનોનો નમઃમગ્ગિધિ કે દક્ષિણમાં કેટલાક મગ્ગઓએ જૈનધર્મને આસંગ આપ્યો તામિન પ્રદેશમાં પાડવ અને ચૌન મગ્ગઓએ જૈનગુરુઓને ન આપ્યા અને તેમને માટે મદુગની પામે

મદિગ અને મ મનાયા ધીરે ધીરે જૈનોમા મતિપૂજનો પ્રચાર વધવા લાગ્યો અને તીર્થ કુગની મૂનિઓ ગનવા લાગી ઉપર આવેલા કાનથી આ ધર્મની અવનતિ તરફ ચંદ્ર ગઈ

સૈવમતના પ્રચારકોએ ત્યા જૈનધર્મને ધણો ખાકો પહોચાડ્યો જેઓ પરીથી નૈવ મની મરેના એવા ચોન ગામઓએ જૈનધર્મને ઉઠારી લેવાના પ્રયાસ કરીને કયા ગામગામ ચોને મદુગના મદિગમા પ્રજા નવ માધુઓની પ્રતિમાઓ ધ્યાની લ્લાખના પહેલા આનુકર્યોએ જૈનધર્મને ધણી મદારના આપી હતી અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના મમયમા (ઇ મ ૮૦૦-૧૦૦૦) જૈનધર્મ ઉન્નતિ પર હતો પાળીના આનુકર્ય ગામઓએ (ઇ મ ૧૦૦૦-૧૨૦૦) જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો અને જૈનધર્મને ઉઠાડના પ્રયત્નો કરી જૈન પ્રતિમાઓને ઠેમણે પૌર્ણિક દેવતાઓની પ્રતિમાઓ રાખવામા આવી તુંગભદ્રાની આસપાસના કણાક પ્રદેશમા ગજવશી ગામઓ જૈન હતા અહીઆગમી શતાબ્દની રાજઆનમા ચોન ગામઓએ ગજવશી ગામઓને દરારના ધીરે ધીરે હોયસન ગામઓએ ગજવાડિ પર અધિકાર જમાવ્યો આ પછુ પહેલા તો જૈન હતા પછુ ગમાનુજે પ્રિયવર્ધનને વધુવ મનાવી મૈસુરમા વૈષ્ણવધર્મનો પ્રચાર શરૂ કરી દીધો આ પ્રમાણે દક્ષિણમા જૈનધર્મ કમશ દીણુ થતો ગયો આ અવનતિના મુખ્ય કારણો રૌવ મનનો પ્રચાર અને ત્યાના ગામઓના જૈન ઉપગના અત્યાચારો પછુ છ ઓરીસામા પછુ સૈવમને જૈન મતને ઉખાડ્યો ત્યાના ગામઓએ પછુ જૈનધર્મ પર અત્યાચાર કરીને નેને નષ્ટ કરી નાખ્યો *

જ્યારે દક્ષિણમા ધર્મની ક્ષતિ થતા લાગી ત્યારે પશ્ચિમમા તે વધીને સમૃદ્ધિ પામતા લાગ્યો ગજપૂના મા, માનસ અને ગુજરાતમા

* સી ની વર્ણન હીટ્ટરી ગ્રામ મીઈવવ નિયા ' તુ આ
૫ ૪૦૬-૧૦

આ ધર્મ ધણો વધવા લાગ્યો; જો કે આ પ્રદેશના રાજાઓ પણ શૈવ હતા. જૈન આચાર્ય હેમચંદ્ર ધર્મની આ વૃદ્ધિના મુખ્ય કારણરૂપ હતા. હેમચંદ્ર ગુજરાતમાં એક શ્વેતાંબર વૈશ્યને ત્યાં ઇ. સ. ૧૦૮૪માં જન્મ્યા. બાળી-મણીને તેઓ અનદિલવાડાના જૈન ઉપાશ્રયના આચાર્ય બન્યા. તે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના મોટા વિદ્વાન હતા. તેમણે દાશ્યમહાકાવ્ય, દેશીનામમાલા, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનાં વ્યાકરણો વિગેરે અનેક ગ્રંથો લખ્યા. ગુજરાતના રાજા જયસિંહ (સિદ્ધરાજ) અને કુમારપાલ ઉપર તેમનો અજબ પ્રભાવ હતો. કુમારપાલે જૈનધર્મ સ્વીકારી, તેની ઉન્નતિ માટે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા. આખી ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ, રાજપૂતાના અને માલવામાં જૈનધર્મનો ધણો પ્રચાર થયો.*

આ પ્રદેશોની બહાર ભારતમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર નહિ જેવો થયો. પાછળથી મારવાડી વહેપારીઓએ જૈન-મંદિર જરૂર બનાવ્યાં છે, પરંતુ તેના અનુયાયીઓ ઘણા જ યોગ્ય રહી ગયા છે.

બ્રાહ્મણધર્મ

પ્રાચીન બ્રાહ્મણધર્મ

ભારતવર્ષમાં ઘણા પ્રાચીન કાળથી વૈદિક ધર્મ પ્રચલિત હતો. ઈશ્વરની ઉપાસના, યજ્ઞ તથા વર્ણવ્યવસ્થા આદિ આનાં મુખ્ય અંગો હતાં. યજ્ઞમાં પશુ-દિસા પણ થતી. ઈશ્વરની ઉપાસના આના ભિન્ન ભિન્ન નામોને અનુસાર ભિન્નભિન્ન રૂપમાં થતી. લગભગ આખા ભારતવર્ષમાં વૈદિકધર્મનો પ્રચાર હતો. યૌદ્ધધર્મની ઉન્નતિના મમયમાં તેને રાજાની સહાયતા મળવાથી દ્વિધર્મનો પ્રચાર ધીરે ધીરે થયો.

* સી. વી. વૈય દ્વત: " હીસ્ટ્રી ઓફ મીડિયલવેસ હન્ડિયા: આ. ૩૯

જનધર્મે પણ કેટલીક દાનિ કરી. મૌદ્ર અને જનધર્મોની ઉત્તરિના મમયમા વૈદિક અથવા દિંદુધર્મ લીધુ થયો, પરંતુ નષ્ટ ન થયો. જેવી ઔદયર્મની ક્ષતિ થતા વાગી, તેજ વખતે દિંદુધર્મ ઘણાજ વેગથી ઉત્તરિ તરફ જઈ અને તે ઘણાજ વિસ્તૃત તથા પથ્યવિત થતા વાગ્યો.

બ્રાહ્મણધર્મમાં મૂર્તિપૂજનો પ્રચાર

મૌદ્રધર્મમાંથી દિંદુધર્માવનથીઓ રાખી રાખે ગીર્ણા ઉપાસ્ય દેવોની પૂજા કરવા માટે મૂર્તિઓની કલ્પના થતા લાગી મૂર્તિપૂજા ક્યાથી પ્રચલિત થઈ તે ન કની સકાય પ્રથમ ઇ સ પૂર્વે ૨૦૦૦ના નગરીના શિલાલેખમાં સર્કર્ષણ અને વાસુદેવની મૂર્તિપૂજા કરવા માટે મદિર મનાવવાનો ઉ નેખ મળે છે મૂર્તિપૂજનો આ પ્રાચીન દાખયો છે. આનાથી ખમર પહે છે ૬ મૂર્તિપૂજા આથી પણ પહેલા પ્રચલિત થઈ ચુકી હતી જેમ જેમ દિંદુધર્મનો પ્રચાર વધતો ગયો, તેમ તેમ તેમાં ભિન્નભિન્ન આચાર્યોએ ધાર્મિક મંત્રનાવ બનાવતા મઠ ક્યાં પહેલા આપજો વૈષ્ણવ મંત્રનાવ ઉપર વિચાર કરીયુ.

વૈષ્ણવ-મંત્રપ્રદાયનો ઉદ્ભવ

ભગવદ્ગીતાના વિગટ રૂપના વર્ણનને મનમાં રાખી માત્વનો (વાદવો)એ વાસુદેવની ભક્તિના પ્રચાર માટે તેમની ઉપામના તરફ કરી આ ઉપામના માત્વન અથવા ભાનુવદ સંપ્રદાયના નામે પ્રગિદ્ધ થઈ વૈષ્ણવોમાં કર્મકાંડ અને મોગા યોગથી ઘુણા ઉત્પન્ન થઈ ગઈ હતી આથી તેમણે આ ભક્તિમાત્રને પમર કર્યો ભક્તિમાર્ગના પ્રચાર માટે વિધાની મૂર્તિઓ પણ બનાવવા લાગી આનો કાન અનિશ્ચિત છે પરંતુ નગરીના ઉપર લેખાંના ઇ સ પૂર્વેના ૨૦૦ ના શિલાલેખમાં તેનું ઉલ્લેખ મળી આવે છે આના પહેલા મૂર્તિનો ઉ નેખ શિલાલેખમાં તથી મળતો હતા દર્શની સન પૂર્વેની હતી સ્વામિદેવ લેખક મેગે

સ્થનીક મથુરાના ગૃહેની યાદવોના મંથધર્મા દૈગ્ધિયસ (દૈગ્ધિયસ, વાસુદેવ)ની પૂજનો ઉલ્લેખ કરે છે પાણિનીએ પણ પોતાના મુત્રોમાં વાસુદેવ નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની રીકા ઉપર પત્તવિએ વાસુદેવને આરાધ્ય દેવતા કહ્યા છે. અનુમાન થાય છે કે પાણિનીના મમયમા (ઈ. મ. પૂર્વે ૬૦૦ મા) પણ વાસુદેવની પૂજા પ્રચલિત હતી. તેથી જ ભાગવત સપ્રદાય તથા મુનિપૂજા તેથી પણ પ્રાચીન હશે.*

વૈષ્ણવધર્મના સિદ્ધાન્તો અને તેનો પ્રચાર

વૈષ્ણવ મપ્રદાયે વૈષ્ણવધર્મના યજ્ઞ-યાગાદિ ન સ્વત્વ્યા આ મપ્રદાયના લોકો પણ અશ્વમેધાદિ મોટા મોટા યજ્ઞો કરતા રહ્યા. તેમા પશુહિમા થતી હતી માજગથી મૌધધર્મના પ્રભાવથી વૈષ્ણવોએ અદિમાને પ્રધાન માની ભાગવત સપ્રદાયનો મુખ્ય પ્રથ પંચરાત્ર સંહિતા છે આ મપ્રદાયવાળા અલિંગમન (મદિગેમા જતું), ઉપાદાન (પૂજની મામત્રી એકરી કરવી), ઈન્દ્રિયા (પૂજા), સ્વાધ્યાય (મનપાઠ), અને યોગથી ભગવાનનો માધ્યાકાશ માને છે. વળી વૈષ્ણવોએ વિષ્ણુના ૪૪ અવતારો-બ્રહ્મા, નારદ, નર-નાગપણ્ડુ, કપિય, દત્તાત્રેય, યજ્ઞ, ઋષભદેવ, પૃથુ મત્સ્ય, કૂર્મ, ધન્વંતરી, મોહિની, નૃસિંહ, વામન, પદ્મગુપ્ત વંશ્યામ, ગમ, મયગમ, કૃષ્ણ, ભુદ્ધ, કલિક, હ્રમ અને હરગ્રીવ—ની કૃપના કરી, જેમાથી દસ અવતાર—મત્સ્ય, કૂર્મ, વાગદ નૃસિંહ, વામન, પદ્મગુપ્ત ગમ, કૃષ્ણ, ભુદ્ધ અને કલિક—મુખ્ય મનાયા ભુદ્ધ અને ઋષભના નામોથી નિશ્ચિત છે કે જૈન અને જૈનધર્મનો પ્રભાવ પડી ગયો હતો, અને આથી જ તેના પ્રતીક ત્રિશુલના અવતારોમા લેખાઈ ગયા મનવ છે કે આ ચોરીમ અવતારોની કૃપના પણ મૌધધર્મના ૪૪ શુભ અને જૈનોના

* “વૈષ્ણવધર્મ, રાંચીકન એન્ડ અધર માનરો તિલિલઅન ચિરકમ” સર રામકૃષ્ણ મો. બાદરકર પૃ. ૮-૧૦

૨૪ તીર્થકરોની કમ્પનાના અનુકરણથી થઈ હોય વિપ્લવનાં મંદિર
 ૬ મ ૧૧ ૨૦૦ થી માડીને મંદિર સુધી જ નહિ, પણ હજી
 સુધી મની ગયા જેસામા આવે છે ચિનાલેમો તામ્રપનો અને
 પ્રાચીન પ્રધોમા વિપ્લવ-પૂજકોના વર્ણનો મળી આવે છે દક્ષિણમાં
 ભાગરત મંદિરપનો પ્રચાર નવમી સતામ્નીની આસપાસ થયો અને
 ત્યાંના આનંદાગર મંદિરો દૃષ્ટ્યના પગ ભક્ત દત્તા પાછળથી
 આવનાર પશુ ગમના ભક્ત બનવા લાગ્યા આશ્ચર્યની વાત એ છે
 કે ગમ રિપ્લવના અવગાર હોવા છતાં મંદિરો સનાતની સુધી તેમના
 મંદિરો અથવા મંદિરો હોવાનો પતો નથી, અને દૃષ્ટ્યની માફક
 રામની ભક્તિ પ્રાચીન કાળમાં હતી તે પણ મળતું નથી પાછળથી
 ગમની પૂજા પણ થવા લાગી અને ગમ-નવમી જેવા તહેવારો
 મનાવા લાગ્યા ■

રામાનુજચાર્યનો વિશિષ્ટાદ્વૈત મંદિર

રામાચાર્યના અદ્વૈતાવાદથી ભક્તિ-માર્ગને મોટો ધક્કો લાગ્યો
 આત્મા અને જ્ઞાતમા એકતા હોવાથી કોઈની ભક્તિની આવશ્યકતા
 ન રહી રામાનુજનો જન્મ ૧૦ ૬ ૬ મ મા થયો અને તેમણે
 ભક્તિવાદના પ્રચાર માટે અદ્વૈતચાર્યનું ખડન કરાવતું સારું કર્યું
 વખતે ચોન રામ (જે હૈવ દત્તા) એ રામાનુજની વૈષ્ણવધર્મભક્તિ
 ભક્તિ જોઈને તેમને મનાયા આથી તેઓ નાશીને દ્વાગમમુદ્રા
 પાદવો પામે ગયા અને ત્યાં જ પોતાના માર્ગની સરજાત કરી પછી
 મેસુરના રામ વિપ્લવધર્મને વૈષ્ણવ મનાવીને તે દક્ષિણમાં પ્રચાર કરવા
 લાગ્યા તેમણે જતાં જ કે ભક્તિમાર્ગને માટે જ્ઞાનયોગ અને કમયોગ
 મનનેની આવશ્યકતા છે એમ, નવ તીર્થયાત્રા, દાન, આત્મી
 આત્માની ગાંધિ થાય છે જ્ઞાનયોગ ભક્તિની તરફ વળી જાય છે,

અને લક્ષિતી ધ્યક્ષનો માહાત્મ્ય થાત છે જીનાત્મા અને જગત બન્ને બ્રહ્મથી બિન્ન હોવા જાણ વસ્તુતઃ સિન્ન નથી સિદ્ધાન્તમા આ એકમ છે, પરંતુ કાર્ત્ત્વમા એકમીત્વથી બિન્ન અને વિશિષ્ટ ગુણોથી યુક્ત છે આ મપ્રદાયના વિશેષ દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોનું વિવેચન દર્શનના સબધમા થશે ગમાનુજ્ઞના આ મપ્રદાયનો પ્રચાર દક્ષિણમા વધારે પણ ઉત્તરમા ઓછો થયો *

મધ્વાચાર્યનો સંપ્રદાય

અગીઆગમી મદી અને તેના પત્રીના વૉ ચુનાચાર્યોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અદ્વૈતવાદને દ્વ દરીને લખિ સપ્રવર આપન કરાનો હતો જે કે ગમાનુજ્ઞે વિશિષ્ટાન્ત મપ્રદાય વનારીને સન્ના અદ્વૈતનો પ્રભાવ નાશ કરાનો પ્રયત્ન થયો જા તેમા તેમને પૂણ્ય મદ્દળતા ન મગી વિશિષ્ટાદ્વૈતના મિદ્ધાન્તોથી બ્રહ્મ અને જીવનો પરસ્પર ભેદ મિધ્ધ ન થયો આથી સાગમી જનામિના વચ્ચુનાચાર્ય મધ્વાચાર્યને વિશિષ્ટાદ્વૈત નો મિધ્વાન્ત મનોષ આપી ન ગમ્મો તેમજે પરમાત્મા આન્મા અને પ્રકૃતિ નજોને જુદા માનીતે પોતાના નામ ઉપરથી 'મધ્વ' મપ્રદાય ચનાયો આનો દારાનિ પગિચર દર્શનના પ્રકરણમા મીથ મધ્વાચાર્યનો જન્મ નક નવત ૧૧૧૮ (મ મ ૧૧૬૭)મા થયો તેમજે પશુ વેનાન-દગન અને ઉપનિરોનુ પોતાના મિદ્ધાન્તોને અનુદ્વ લાખ્ય કયુ ટાઇ પા પ્રામાણિય અથના આચર વિના મદ્દળતા મગરી ક જુ દોવાથી ગમાણમા રણાયેના ગમ અને મીનાની મૂર્તિઓની પૂજન પર નમજા જેઠ આપુ અને પોતાના શિર નગદગિનીથને નગનાથ (ઓગીમા)મ ગમ અને મીનાની મૂર્તિઓ વારસાને મોદ્યા નગદગિનીથ મિસાર તેમન પ્રમુખ મિર પમ્મદાનરીથ માધરનીથ અને અગેનાની દના મર મપ્રદાયસાગાઓ રૈગગર ગમ રગમ્મા

* મર સામકૃત્ત્વ સાગ લાગાનકરુન ૧ સવિડમ મવિડમ એન્ડ અપર મા નર રિવિજઅમ મિસુઅ ૫ ૫૧-૫૭

ગતિ, ગુરુસેવા, ગુરુમુખથી અધ્યયન, પરમાત્મભક્તિ, પોતાથી મોટાઓમાં ભક્તિ, સમવયસ્કોમાં પ્રેમ અને પોતાથી નાનાઓ ઉપર દયા, યગ, સંસ્કાર, બધાં કાર્યોનું દરિને ગ્રમર્પણ, ઉપાસના વિગેરે અનેક સાધનાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં માને છે. મધ્વના અનુયાયીઓ કપાળમાં બે રીંધી રેખાઓ બેચીને વચમાં એક કાળી રેખા રાખે છે અને વચમાં લાસ ખિંદુ પણ કરે છે. તેમનાં વસ્ત્રો પર પાનુ ઘણીવાર રાંખ, ચક્ર, ગદા આદિનાં ચિત્રો અંકિત હોય છે. આ સંપ્રદાયનો પ્રચાર દક્ષિણી કર્ણાટકમાં વધારે છે. મધ્વાચાર્યના પછી પણ વૈષ્ણવોમાં વસ્ત્રજ આદિ સંપ્રદાયોનો ઉદય થયો, પરંતુ તે આપણા સમયના પછીના છે. x

વિષ્ણુની મૂર્તિ

વિષ્ણુની મૂર્તિ પહેલાં ચતુર્ભુજ હતી કે દ્વિભુજ, તેનો નિશ્ચય નથી થઈ શકતો, કારણકે પાંચમી શતાબ્દિના પૂર્વમાં બનેલી તેમની કોઈ મૂર્તિ નથી મળી. જુદા અને ચર્ચની બધી મૂર્તિઓ દ્વિભુજ મળે છે અને કંઈકિમિસની પહેલી શતાબ્દિના સૈકા પર બળદની પામે ઉભી રહેલી ત્રિશૂલધારી શિવની મૂર્તિ છે, જે જુદાની સમાન દ્વિભુજ છે. જેવી રીતે હિંદુઓએ જુદાવતારની મૂર્તિને ચતુર્ભુજ બનાવી દીધી તેવીજ રીતે વિષ્ણુ અને શિવની મૂર્તિઓ પાછળથી ચતુર્ભુજ બની હોય તો આશ્ચર્ય નથી લિંગલિંગ પ્રકારની મૂર્તિઓ બનાવવાના પ્રવાહમાં વિષ્ણુની ચૌદ અને ચૌદીમ હાથવાળી મૂર્તિઓની કલ્પના પણ કરવામાં આવી અને તેમના હાથમાં અનેક આયુધો આપવામાં આવ્યાં. આવી પણ મૂર્તિઓ મળી આવી છે. વિષ્ણુની ત્રણ મૂર્તિઓ ત્રણ મુખવાળી પણ મળી છે. આમાં કિરીટ સાથે વિષ્ણુનાં ત્રણ મુખ બતાવ્યાં છે અથવા મધ્યમાં વિષ્ણુ અને બન્ને ગાલોમાં અનુક્રમે

x આર. જી. બાહારકર કૃત : “વૈષ્ણવીક્રમ, ઐવિક્રમ એન્ડ અધર માર્કેનર વિલિંગઅસ સિસ્ટમ્સ ” પૃ. ૫૭-૬૧

વરાહ અને નૃસિંહની મૂર્તિઓ મનાવવામાં આવી કદાચ આ મૂર્તિઓ શિવની ત્રિમૂર્તિનું અનુકરણ હોય

શૈવ સંપ્રદાય

વિષ્ણુના જેવી શિવની ઉપાસના અને પૂજા પણ શરૂ થઈ અને તેમના ઉપાસક તેમને સૃષ્ટિના કર્તા, ધર્તા અને દર્તા માનવા લાગ્યા. આ સંપ્રદાયના ગ્રંથ 'આગમ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયા આ મતના માનવાવાળા ભિન્નભિન્ન પ્રકારની શિવની મૂર્તિઓ બનાવી પૂજવા લાગ્યા તેઓ શિવની મૂર્તિસૂચક નાના સ્તંભની આકૃતિનું ગોળા ક્ષિંગ અથવા ઉપરનો ભાગ ગોળા અને ચાર તરફ ચાર મુખ બનાવવા લાગ્યા ઉપરનો ભાગ વિશ્વ તથા બ્રહ્માડનો સૂચક અને ચાર તરફના મુખોમાંથી પૂર્વનો સૂર્યને, ઉત્તરનો બ્રહ્માને, પશ્ચિમનો વિષ્ણુને અને દક્ષિણનો રુદ્રને સૂચવતો કેટલીક એવી પણ મૂર્તિઓ મળી છે કે જેની ચારે બાજુએ મુખ નથી, પણ ચારે બાજુ દેવતાઓની મૂર્તિઓ હોય છે, કેટલીક એવી પણ મૂર્તિઓ મળી છે કે જેના ઉપર ચાર મુખ છે અને નીચે તેમના સૂચક દેવતાઓની ઉભી મૂર્તિઓ છે આ મૂર્તિઓ દેખીને અનુમાન થાય છે કે તેના મનાવનારાનું મતલબ એ હતું કે જગતના નિમાતા શિવ અને આ ચાર દેવતાઓ તેમના નામના ભિન્નભિન્ન રૂપ છે શિવની વિશાવકાષ ત્રિમૂર્તિ પણ કોઈ મંથને મળી આવે છે તેમને ૭ હાથ હોય છે, જટાની માથે ત્રણ માથા અને ત્રણ મુખ હોય છે આમાંથી એક ગરુડ હોય છે, જે શિવના ૩૬ નામનું સૂચક છે તેમના મધ્યના બે હાથોમાંથી એકમા બીજે તથા બીજામાં માથા, અને જમણી તરફના જમણા બે હાથમાંથી એકમા સાપ અને બીજામાં ખપ્પર, અને ડાબી તરફના બે હાથમાંથી એકમા પાતંગો ૬૬ અને બીજામાં હાથ અથવા કાચની આકૃતિનો કોઈ નાનો ગોળા પદાર્થ હોય છે. ત્રિમૂર્તિ વેળે ઉપર દીવાલ માથે રાખેલી હોય છે અને તેમાં જાતીથી નીચેનો ભાગ હોય છે. ત્રિમૂર્તિની

મામે જુમિ ઉપર મોટે ભાગે મિત્રવિગ હોય છે આવી નિર્મિતિઓ મુગધથી છ માંવ દુ ધાગપુરી (Elephanta) નામના ટાપુમા, ચિતોડના કિલ્લામા, સિંગેલી ગજ્ય જેવા બીજા ધ્યાનોમાથી મળી આવે છે. આ બધામા પ્રાચીન ધાગપુરીવાળી મૂર્તિ કે ચિત્રના તાડવનુત્પત્તિની પાપાણુ અથવા ધાતુની મૂર્તિઓ પાનુ દેવીકે જગાથી મળી આવી છે

શૈવ મંપ્રદાયની લિન્નલિન્ન શાખાઓ અને તેમના સિદ્ધાંત

શૈવ સમ્રદાયનુ સામાન્ય નામ પાગુપત મંપ્રદાય હતુ પાગુપતી તેમા લક્ષ્મીશ સમ્રદાય ઉભો થયો આની ઉત્પત્તિ વિષે છ મ દૃગ ના શિવાયેખમા વખ્યુ છે કે પહેલા ભગ્યમા વિપદાએ ભુગુ મુનિને શાપ દીધો અને ભુગુએ શિવની આગધના કરી તેમને પ્રમન્ન કર્યા આવી તમની સામે હાથમા 'લકુટ' (દંડ)વાળા શિવનો ક્રોધાવતાગ થયો હાથમા લકુટ હોવાથી તે કહેવાયા બનીશ (લકુલીશ અથવા નકુલીશ) અને જે ધ્યાનમા તેમનો અવતાગ થયો તે ક્રોધાવનાગ (કારવાન, બરોડા ગજ્યમા) કહેવાયા, અને તે લક્ષ્મીનેાનુ મુખ્ય ધ્યાન બન્યુ લકુલીશની ઘણી મૂર્તિઓ રાજપૂતાના, ગુજરાત, કાપિયાવાડ, દક્ષિણ (મૈસુર સુધી), બંગાળ અને ઓગીમામા મળી આવે છે આનાથી ખમગ પડે છે કે આ મંપ્રદાય આખા ભાગતરર્ષમા દેવાયો હતો આ મૂર્તિઓના મિગ ઉપર ઘણી વાર જોન મૂર્તિઓના જેવા કેશ હોય છે, તે મે હાથવાળી હોય છે જમણા હાથમા અને ડામામા લકુટ આ મૂર્તિ પદ્મામનમા હોય છે લક્ષ્મીશનુ ઉર્વગેતા થયાનુ ચિહ્ન (ઉર્ધ્વવિંગ) મૂર્તિમા બનાવ્યુ હોય છે

લક્ષ્મીશના ચાગ શિખો (કુશિક, ગર્ગ, મિત્ર અને કારખ)ના નામ વિગપુગણમા (૨૪-૧૩૧) મા મમે છે તેમના નામથી ચાર શૈવ ઉપસમ્રદાયો ઉભા થયા હાથમા લક્ષ્મીશ મંપ્રદાયને

માનવારાગા કાઠ નથી અને માધાન્ય માણુમોમાથી રોગ-જ
આ, નામ પા મળુનાં મને પાનપાન મપ્રાનના મહોતે જ
નૃપિના પ્તી ધતા મને હતા માને છે યોગાજ્ઞામ અને ભમ્મસ્નાનને
તેઓ જરી માને છે અને મોક્ષને માને છે તેઓ ૨ પ્રાગની
ક્રિયાઓ કરે છે હામ ગાન નર્તન હુકુમ્મ (મગની માદ-
અનાજ કરવા) સાષ્ટાગ પ્રણિપાત અને જપકિના આ ઉપરાત ખીજી
અનેક ક્રિયાઓ આ લોકો કર છે તેમ મન્દાવવાગાને વિશ્વામ હોય
છે કે નાના કર્માનુમાર શિવ કન આપે છે પણ અથવા ક્ષેત્રક નર
નિતર અને અણુમાત્ર છે જ્યારે તે પાશમાથી (માયાના એક સ્વરૂપ
માથી) છૂટી જાય છે ત્યારે તે પણ શિવ થઈ જાય છે પણ
મહાશિવની માફ- સ્વતા નથી ધતો કર્મ અને પાશ માયા છે
જપ અને યોગમાધનને તેઓ માને છે ગનના ખીજા મે મપ્રદાયો
નગપાલિક અને કાસામુખના અનુયાયીઓ શિરના લેગર અને ફેર
મરૂપોની ઉપામના કરે છે આ બન્નેમા મિશેર બે નથી આમના
ઠ મુખ્ય ચિહ્ન છે, માના જપણુ કન ગત ભમ્મ અને ઉપરીત
આમનો વિશ્વામ હોય છે કે આ ક્રિયાઓમા મનુષ્ય જન્મ-મરણના
મકમાથી છૂટી જાય છે

આ મન્દાવને માનવારાગા માણુમની ઓપરીમા ખાર છે,
મ્મરાનની ગખધી શરીર ચોળે છે એ દડા અને દાફનો પ્યાલો
પાસે ગખે છે અને પાત્રસ્થિત દેવતાની પૂજન કરે છે આ બામતોને
તેઓ ઇહનો- અને પનો મા ઇષ્ટાપૂર્તિનુ માધન માને છે ‘શંકર
દિગ્વિજય’ મા માધયે શમ્મને એ પાનિ મજાતો ઉત્તેખ કર્યો છે
‘હર્ષચરિત’ મા વાળે પણ એ ભરમ પાનિ આચારનુ
વર્ણન કર્યું છે ‘માર્લાવ માનવ’ મા મવમૂર્તિપ પણ ઓપ
રીની માના પહેરેલી કપાન-ના નામની સ્ત્રીનુ વર્ણન કર્યું છે આ
મન્ને મપ્રદાયોના માધુઓનુ જનન નક ભાગરહુ આ મપ્રદાનના

અનુયાયીઓ માધુઓ દત્તા હાવમા આ મ પ્રદાયના અનુયાયીઓ ભાગ્યે-
કાંઈ હોય

કાશ્મીરમા પણ શૈવધર્મનો પ્રચાર વિશુદ્ધ રૂપમા હતો. વસુગુપ્તે
‘સ્વંદશાસ્ત્ર’ નામનો આ મ પ્રદાય માટે ત્રય લખ્યો, તેની દીકા
તના શિષ્ય કવટે અરન્તિવર્મા (૮૫૦ ઇ. પ.) ના મમયમા
‘સ્વન્દકારિકા’ ના નામથી ડરી પગમાતમા મનુષ્યોના કર્મોની
અપેક્ષા વિના પોતાનીજ ઇચ્છાથી કાંઈ પણ મામત્રી વિના સૃષ્ટિની
ઉત્પત્તિ કરે છે. આ તેમનો મુખ્ય મિદ્ધાન્ત હતો.

કાશ્મીરમા સોમાનદે દશમી સદીમા શૈવ મ પ્રદાયની એક શાખા
—પ્રત્યલિંગા સંપ્રદાય—નો પ્રચાર કયા તમણે ‘શિવદૃષ્ટિ’
નામનો ત્રય લખ્યો. આ અને પહેલી શાખામા ખાસ બેદ નથી.

જ્યારે આમ તામિય, અને પૂરના પ્રદેશમા વૈષ્ણવધર્મ અહિંમા
વગરેથી શૈવધર્મનો વિગેધ હતો હતો, તે જ અગમામા કર્નાટકમા
એક નીન શૈવ મ પ્રદાયનો જન્મ થયો. કાનડી ભાષાના ‘વસવ
પુરાણ’ મા મળી આનં છે કે મસન નામના બ્રાહ્મણે જૈનધર્મને
નષ્ટ કરવાની ઇચ્છાથી વિગાયન (વીગ શૈવ) મત ચલાવ્યો. તેના
ગુણો જોઈને વિજ્ઞાને તેને પોતાનો મત્રી બનાવ્યો અને તે જગમે
(વિગાયન મ પ્રદાયના ધર્મોપદેશકો)ને માટે ધણો ખર્ચ કરવા લાગ્યો.
કોઈકટ્ટ ક્ષેત્રના કહેવા પ્રમાણે એકાન આ મ પ્રદાયનો પ્રવર્તક હતો,
બસત્ર તો માન તેનો ઉત્તમ પ્રચારક હતો. તે જૈનોનો શત્રુ હતો અને
તેમની મૂર્તિઓ નખારી દેતો. આ મ પ્રદાયમા અહિંમાને મુખ્ય રચાન
બાપવામા આવ્યું હતું. આમા દિદ્ધમમાજના પ્રધાન અંગ વણુ-
મત્રસ્યાને કાંઈ રચાન ન મળ્યું અને ન તો સન્ધામ અથવા તપને મુખ્ય
માન્યા. મત્ર જન્મ્યાં કે દરેક પ્રાગીએ, અને જગમે પણ પોતાના
અમની કમાણી ખારી જાંઈએ, શિષ્ય માગીને નહિ. તેણે મનાચાર

તમ્હ પશુ બૌદ્ધ અને જૈનની મરખામણીમાં થોડું ધ્યાન ન આપ્યું. લાકિન આ મંત્રદાયની વિગેયના હતી વિગતુ ચિદ્દ આ મંત્રદાયનું ઉત્તમ ચિદ્દ છે આ મંત્રદાયવાળા ગળામા આદીની ડાબીમાં શિવલિંગ ગળે છે તેઓ માને છે કે શિવે પોતાના તત્ત્વને લિંગ અને અંગમા વિલકત કર્યું. વિશિષ્ટાદિતની સાથે આ મંત્રદાયની ફેટલીક સમાનતા છે આ મંત્રદાય વૈદિક મતની ઘણી બાબતોથી ભિન્ન છે યજ્ઞોપવીતને બદલે તેમનામાં દોહાસરકાર થાય છે. ગાવત્રી મંત્રને ઠેકાણે તેઓ 'ૐ નમ : શિવાય' લેણું છે અને યજ્ઞોપવીતને બદલે ગળામાં લિંગ લટકાવે છે.

દક્ષિણમાં શૈવ મંત્રદાયનો પ્રચાર

તામિલ દેશમા પશુ શૈવ મંત્રદાયનો મારો પ્રચાર થયો આ શૈવ બૌદ્ધ અને જૈનના શત્રુ હતા. ભિન્નભિન્ન મતમા લખાયેલા તેમના ધાર્મિક માહિત્યમા અગીઆર મંત્રદહ છે. બધાથી પ્રતિષ્ઠિત લેખક થયા તિરુઆનમબધ, જેમની મૂર્તિ તામિલના શૈવમંદિરોમા પૂજાને માટે રાખવામા આવે છે. પોતાના ગ્રંથમા તામિલ કવિ અને દાર્શનિક તેમના નામથી મજલાયરણુ ચર કરે છે કાન્નીપુરના શૈવ મંદિરના શિવાલેખથી ખમર પડે છે કે જટ્ટી સદીમા શૈવધર્મનો પ્રચાર દક્ષિણમા થયો હોય. પદ્મવ સામક રાજસિંહે (જે કદાચ ૫૫૦ ઇ. મ ની આમખામ થયા) રાજસિંહેશ્વરનુ મંદિર બનાવ્યુ. એટલુ નક્કી છે કે તેમના દાર્શનિક સિદ્ધાંત વિકસિત હતા, કારણુ કે રાજસિંહના શૈવ સિધ્ધાંતોમા નિપુણ થવાનો ઉદ્દેશ શિવાલેખમા મળી આવે છે. પરંતુ તે કોણુ હતા તેની ખમર નથી.*

બ્રહ્માની મૂર્તિ

બ્રહ્મા મૂર્તિના ઉત્પાદન, યજ્ઞોના પ્રસર્તક, અને વિષ્ણુના અનનાર

મનાય છે જ્ઞાતાની મૂર્તિ ચતુર્ભુજ હોય છે, જે દીવાવમા હોય છે, તેના ત્રણજ મુખ દેખાય છે, અને પશ્ચિમાસાગી મર્તિના ચાર મુખ દેખાય છે

આરી ચાર મુખરાણી મર્તિઓ ચોટી દેખરાગા આરી છે જ્ઞાતાના ધણા મર્તિના હાયમા છે, જેમા પચ્ચન યાય છે જ્ઞાતાના એક હાયમા સુવ નાન છે જે યગ-નાનુ સુચક છે ધનુ મળી આનયા શિવ-પાર્વતીના વિવાહ-સુચક મર્તિ-મ પ્રદાયોમા જ્ઞાતા પુરોહિત મન્યા છે આશ્ચર્યની વાત એ / કે જેની ગીતે વિપ્લુ અને શિવના અનેક મ પ્રદાયો મળે છે તે પ્રમાણ જ્ઞાતાના સ પ્રદાયો નથી મળતા મર્તિ-ક'પનામા જ્ઞાતા વિપ્લુ અને મલ્લશ્વ ગ્રહન પ-માતમાના રૂપ મનાયા છે જ્ઞાતાની કટલીક મર્તિઓ એરી મળી છે કે જેની ઉપગની એક દિનાર ઉપર શિવ અને બીજી પર વિપ્લુની નાની નાની મર્તિઓ જેનામા આવ છે તેજ, પ્રમાણ વિપ્લુની મર્તિમા મન્ને બાણુએ શિવ અને જ્ઞાતા, અને શિવની મૂર્તિમા મન્ને બાણુએ વિપ્લુ અને જ્ઞાતા હોય છે આથી રખપ્ટ થાય છે કે આ ત્રણે દેવતા એકજ પ-માતમા અધરા ઈશ્વરના ભિન્નભિન્ન રૂપ મનાતા હાનનોએ પોત-પોતાની રચિ માફક મમે તેની ઉપાસના પ્રચલિત થી પાછળથી તેમની સ્ત્રીઓનાગી મર્તિઓ મનવા લાગી અને શિવ-પાર્વતીની મૂર્તિ સિવાય શિવની 'અર્ધનારીશ્વર' મૂર્તિ પણ મળે છે તે પ્રમાણે મર્મિમયિત મૂર્તિઓ પણ મળે છે શિવ અને વિપ્લુની મર્મિમયિત મૂર્તિને હગિહર અને ન્દેની સર્મિમયિત મૂર્તિને હગિહર પિનામક કહે છે

ત્રિદેવ-પૂજા

જ્ઞાતા, વિપ્લુ અને મહેશ ત્રણ મુખ્ય દેવ મનાતા હતા અદાર પુગણો પણ આ ત્રણ દેવતાઓના મ મધમા છે વિપ્લુ, નાર-દીય, બાગવત, ગરુ-પદ્મ અને રંગાપુનાથ વિપ્લુના મ મધમા, મત્સ્ય, કૂર્મ ત્રિંગ, વાયુ, રઠદ અને અગ્નિપુગણ શિવના મ મધમા,

અને બ્રહ્માડ, બ્રહ્મચર્ચ, માર્ડ ડેવ, ભરિખ, વામન અને બ્રહ્મપુગણ
બ્રહ્માના સબધમા લખાયા છે

શક્તિપૂજન

૩૧૧ પરમાત્માના વિજાબિજ નામોને દેવતા માનીને જુદી જુદી ઉપામના શરૂ થઈ એવું નહિ પણ ઇશ્વરની લિન્નમિન્ન શક્તિઓ અને દેવતાઓની પત્નીઓની રૂપનાથી પણ જુદી જુદી પૂજનઓ યશ લાગી પ્રાચીન મહિમા આવી દિગ્ગોળા ધણા નામ મળે છે બ્રાહ્મો, માહેશ્વરી, હેમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, નારસિંહી અને જ્યેષ્ઠા આ સાન શક્તિઓને માતૃકા કહે છે કેટલીક ભયકર અને ૧૬ શક્તિઓની રૂપના કરામા આના તેમનામાના પદનાં નામ આ ગદ્યા કાલી, કુગલી, કાપાલી, આમુંડા અને ચડી આનો સબધ કપાલિક અને ગામામુખોની સાથે છે કેટલીક એવી શક્તિઓની રૂપના પણ થઈ જે વિપદ-વિનાશ તરફ દોરી જાય તેવી , આ દીઓ આનંદ-લેશ્વરી, ત્રિપુરમુદરી અને લલિતા આદિ છે તેમના ઉપાસકોના મતન પ્રમાણે શિવ અને ત્રિપુરમુદરીના યોગથી સમાજ જન્યો છે નાગરી વર્ણમાયાના પ્રથમ અક્ષર 'અ' થી શિવ અને અંતિમ અક્ષર 'હ' થી ત્રિપુરમુદરી મનાય છે આથી જનનેનો યોગ 'અહ' કામકવાનો સૂચક છે *

કૌલમત

જગતીયક શાકોનુ એક મુખ્ય મતન છે આમા સ્ત્રીના ગુણ ભાગના ચિત્રની પૂજા થાય છે રા નોમા જે બે- ૩ કૌલિક અને સમયિન મોવિકામા જે બે- ૪ પ્રાચીન ગોવિ- ગોવિના ચિત્રની અને બીજા વાગ્મનિક ગોવિની પૂજા કરે છે પૂજા વખતે તેઓ

* મગ રા ગા ભાડાગકુ દૂત વૈષ્ણવિજમ રાવિજમ એન્ડ અધર
માદનર દિવિજન સિરકર ' પૃ ૧૪૨-૪૮

(કૌશિક) મઘ, મામ, મીન આદિનું ભક્ષણ કરે છે. મમયિન આ ક્રિયાઓથી દૂર રહે છે. કેટલાક સાહ્યુ પણ દૌર્વિકાના મિદાન્નો માને છે આ લિંગી ચક્રના વખતે વર્ણભેદ નથી મનાતો. * નવમી શતાબ્દની આમપાસ થયેલા કવિ રાજશેખરે ‘કર્પૂરમંજરી’ નામના નાટકમાં ભરવાનદના મુખથી કૌશભત્તનું વર્ણન આ શબ્દોમાં કરાવ્યું છે:

મંતાણ તંતાણ ણ કિં પિ જાણે

જ્ઞાણં ય જો કિં પિ ગુરુપ્યસાઓ ।

મજ્જં પિઆમો મહિલં રમામો મોક્ષં ચ જામો

કુલમમ્મલગ્ગા ॥ ૨૨ ॥

અવિ અ

રંઢા ચંઢા દિક્કિલ્લા ધમ્મદારા મજ્જં મંસં પિજ્જણ
સ્વજ્જણ અ ।

મિલ્લા મોજ ચમ્મસ્વઠં ચ સંજ્જા કોલો ધમ્મો
કસ્સ જો માઈ રમ્મો ॥ ૨૩ ॥*

(અર્થ—હું મત્ર તનાદિ ક્યું નથી માનતો. ગુરુદ્વાથી શ્રદ્ધાવાન પણ નથી થતું. અમે તો મઘપાન કરીએ અને ભીગમન કરીએ અને કુસમાર્ગનું પાવન કરતા મોક્ષ પામીએ છીએ. ૨૨

વળી—

કુવટાઓને દીક્ષિત કરીને અમે ધર્મપત્ની જનારીએ છીએ. અમે મઘ પીએ અને માસ ખાઈએ છીએ બિશ્વાજન અમારે ભોગન અને ચર્મખ : સમ્યા છે. આપો કૌશધર્મ અને રમણીય ન લાગે ? ૨૩)

* સન ૨૧. ગો. બારાક- કૃત : “ વેષ્યવિજ્ઞમ, સંવિજ્ઞમ એન્ડ અવર માઈનર નિલિજ્ઞમ ગિઝટમ્મ” પૃ. ૧૪૨-૧૪૭

* ‘કર્પૂરમંજરી’ પ્રથમ નિઝાત, હાર્વર્ડ સંસ્કૃત; પૃ. ૨૪-૨૫

ગણેશ—પૂજા

આ બધી દેવિઓ સિવાય ગણેશની પૂજા પણ આપણા સમયના પહેલા શરૂ થઈ ચૂકી હતી ગણેશ અથવા વિનાયક રૂઢના ગણેશના નેતા હતા યાત્રા'નું સ્મૃતિમા ગણેશ અને તેમની માતા અંબિકાની પૂજાનું વર્ણન મળે છે ચોથી સતામ્બિકાની પૂજાની કોઈ ગણપતિની મૂર્તિ નથી મળી, અને તે સમયના સિનાનેશ્વરમા તેમનો ઉલ્લેખ પણ મળતો નથી હોરારાની ગ્રંથોમા કંઈક દેવિઓની મૂર્તિની સાથે ગણપતિની મૂર્તિ પણ છે ૪ સ ૮૬૦ના ત્રિયાયાના સ્તંભમા શ્રીગણેશની આઠ મૂર્તિઓ બની છે ગણેશના મુખની નૂલની ક'પના કોણુ ગણે ક્યારથી શરૂ થઈ છે 'માલતી-માધવ'મા પણ ગણેશની સૂદનુ વર્ણન છે ગણપત્યોની પણ ઘણી શાખાઓ થઈ ગઈ અન્ય દેવોની માફક ગણપતિની પૂજા પણ હતી સુધી યાર છે * મહાગણ્ડમા ગણપતિ પૂજનો ઉત્સવ વિશેષ રૂપમા મનાય છે

રકેદપૂજા

૨૬૬ અથવા કાર્તિકેશની પૂજા પણ પ્રાચીન કાળમા થતી હતી રકેદ ગિરના પુત્ર મનાતા ગમાયણુમા તેમને ગમાના પુત્ર તરીકે વર્ણવ્યા છે તેમના મનધમા ઘણી દતકયાઓ પ્રચલિત છે રકેદ દેવતાઓના સેનાપતિ મનાય છે પત્નિવિએ મહાભારતમા સિર અને રકેદની મૂર્તિઓનો ઉલ્લેખ જ્યો છે કનિષ્ઠના મિત્રાઓ પર રકેદ મહાસેન આદિ કુમારોના નામ મળે છે ૪ મ ૪૦૪ મા દ્રુવશર્માએ બિરમદમા ગ્રામી મહામેનના મંદિરમા પ્રતોલી મનારી હતી હેમાદ્રિના વ્રતખંડમા રકેદની પૂજાનું વર્ણન મળે છે આ પૂજા આજ સુધી પ્રચલિત છે x

* સર તામકૃષ્ણ તાપાત બારાકરે કૃત 'વૈષ્ણવિક્રમ, શિવિક્રમ એન્ડ અધર માનર રિવિજનસ સિસ્ટમ

૫૦ ૧૪૭-૧૫૦

મૂર્ત્યુપૂજા

આપણા નિર્દિષ્ટ મમયમા મૈત્રિઓ મિત્રાન મ્હાપૂજન પણ પ્રચલિત હતી મૂર્ત્યુ ધૃશ્વગુજ ૩૫ મનાનો ઝગ્ગ મા મુલની ઉપામનાનો ધોજે કેકાજે ઉત્તેજ છે આદ્યશ અને મૃત્યુનૈમા પામુ તેનુ વાકુ વર્ણન છે સૂર્યનુ નેવામા વિનય સ્થાન ૧૭ ધણુ મન્દાગમા પશુ તેની પૂજા થતી તેની પુન દિવમના બિન્ન બિન્ન ભાગોમા ઉત્પાદન, સન્દક્ષ, વિનાશક આદિ નામોથી અને પ્ર ૧૭ કનતી હતી

સૂર્યની મૂર્તિની પૂજા ભા ૧મા કપાન્ધી ૧૨ ચષ તે કહવુ ભારે છે ૧ગહમિદિર સૂર્યની મુનિઓની પૂજા મગોદ્વાગ થવાનુ જણાવ્યુ છે સૂર્યની મુનિ જે હાથ ૧ગી હાથ છે જાને હાથમા કમળ, ગિર ૫૦ લિરી હાતી ઉપર વન્ય અને પગમા ઘુટણીથી ગડે નીચે મુધી બુટ હાર છે હિંદુઆમા પૂજાની મૂર્તિઆમાથી સૂર્યની મૂર્તિજ અના હાર ૭ કે જેના પગમા ભુ મળી આવે ૮ મ ભવ છે કે, સૂર્યની પ્રથમ મૂર્તિ રીતપ્રધાન હગનરી આતી હોય, વાગ્યુકે ત્યા બુટ પહેવાના નિનાગ હતા લગિપ્પપુગણુમા વખ્યુ છે કે સૂર્યના પગ ખુ ના નાહિ હાતા જાકએ એજ પુગણુમા એક કથા છે કે ગગન મામ (કૃષ્ણ અને ગણુવતીનો પુત્ર) સૂર્યની ઉપામનાથી નીરોગ થતા માટે સૂર્યની મૂર્તિના સ્થાપના કરી પશુ દેવપૂજાથી પ્રાપ્ત થતા દ્રવ્યથી સલાકરા ન થાય, આ માનીને તે નર્વને રીકાર્યુ નહિ પત્રી રા નએ સાન્દ્રીષ (હગનનો દક્ષિણપૂર્વી ભાગ) ની મગ મતિના આલેશોને બોનાવા *

* एवमुक्तस्तु सांचेन नारदः प्रत्युवाच तम् ।

न द्विजा पारमृह्णांति दसस्य स्थाकृतं धनम् ॥ ૪ ॥

देवचर्यामैतદ्रव्यैः क्रिया ब्राह्मी न विद्यते ॥ ૫ ॥

આ લોકો પોતાની કિયતિ પ્રાપ્તિન્યા અને મૂર્ધની થયેલી માનના દત્તા અને મુખની પૂર્ણ કરતા દત્તા અનમેન્ની લખે છે કે “ભાગવતના તમામ સુત્રમંદિરોના પૂજારી હાનના મગ હોય છે” ગાંધીજીનામા આને મેરક અને બોજડ કહે છે મૂર્ધના હાજરો મંદિરો અન્યા અને દલુ પગ મેકડો પિદ્ધમાન છે આમા મૌથી વિશાળ અને માગ પ્રાગ્વાણ મગેમગમનુ મંદિરો મિરોલી ગાંધીના મગમાલુ ગામમા છે આ મંદિરો પ્રાચીન છે અને તેના સ્તંભો ઉપર નવમી તથા દશમી મહીના લેખો ખોદેલા છે, જેમા તે મંદિરને આપવામા આવેલા મનોનો ઉદ્દેશ્ય છે જેમ શિવમંદિરમા પોરીયો અને વિપ્રમંદિરમા ગરુ વાદનો હોય છે તેમ મૂર્ધની મામે યાતુગઅ સ્તંભ ઉપર ખીની પગ ધ્રુમતુ નેમના વાદનરૂપ એક કમનાદૃતિ અતોય છે આવા ચક્રો દલુ પગ કન્યા-મંદિરમા મળી આવે છે આ રથને અચનારાગા માત્ર ગાંધીની કન્યા કન્યામા આવી છે, આથી મુખને ‘સપ્તાશ્વ’ અથવા ‘મસસપ્તિ’ કહે છે કેટલીક મંદિરોમા મુખની નીચે માત્ર થોડા પગ જનાવ્યા હોય છે એક મૂર્ધમંદિરના મદારના નામમા માત્ર ચોડાગી એરી પગ મૂર્ધનેવામા આવી છે, જેનો નીચેના ભાગ મૂર્ધનામા મૂર્ધનો અને ઉપરનો ભાગ પ્રદા, વિપ્ર અને સિસનો છે

अग्रायं च द्विजानिभ्यः रुस्मै देयमिदं मया ॥२८॥

मगाय सप्रयच्छ त्वं पुरमेतच्छुभ विभोः ॥२९॥

तस्याधिकारो देवान्ने देवतानां च पूजने ॥ ૩૦ ॥

મરિચ્યપુરાગ, વ્રજપર્વ અધ્યાય ॥૧૩૯॥

પાટણ (જાવગપાટણગામ)ના પદ્મનાભ નામના ત્રિપ્થુમન્દિર (જે અનુમાન પ્રમાણે દગમી રાનાબિંદમા બનેલુ દશ)ના પાઠના લાગમા એવી મૂર્તિ છે જેમા ધ્વજા, ત્રિપ્થુ અને સૂર્ય ત્રણેનું મિશ્રણ છે, જે તેમના બિજા બિજા આયુષ્યોથી ઓળખાઈ આવે છે

સૂર્યના મંદિરોમા મૌથી જૂનુ મદ્મોરનુ સૂર્યમન્દિર છે તે હ મ ૪૩૭ મા બન્યુ હતુ, એવુ તેના શિનાનેખથી જણાય છે મુનનાનના સૂર્યમંદિરનો ઉદ્દેશ્ય હુએન્તમ જે જ્યોત્ષે અગમ્યાની અનમૈનીએ પણ આ મંદિર અગીયારમી સદીમા જોયેલુ સૂર્યનાએ તામ્રપત્રમા તેમના પૂર્વજ પ્રભાકરવર્દન, રાજ્યવર્દન, અને આન્તિયવર્દનનો પગમ સૂર્યભક્ત હોવાનો ઉલ્લેખ છે સૂર્યના પુત્ર રેવતની પણ ઘોડા પર બેઠેલી મૂર્તિઓ મળે છે તે ઘોડાના અધિગતા દવતા મનાર છે અને તેમના પગમા પણ સૂર્યની માફક છુ જોવામા આવે છે *

અન્ય દેવતાઓની મૂર્તિઓ

આ પ્રમાણે આ દિશાનો (ઇન્દ્ર અગ્નિ, યમ, નૈરુત, વરુણ મરુત કુમેર તથા હશ-શિવ)ની મૂર્તિઓ હતી આ મૂર્તિઓ મંદિરમા પૂજાતી હતી અને ઘણા મંદિરોમા પોતાની નિશાઓના કમમા મળી આવે છે આ દિશાઓની કંપના પણ પ્રાચીન છે પત્તનવિએ પોતાના મદાલા રમા ધનપતિ (કુમેર)ના મંદિરમા મૃદગ, શખ તથા તૂણવ (વામણી)નો બજાવવાનો ઉ નેખ મળી આવે છે x

દિંદુઓમા જ્યારે મૂર્તિઓની કંપનાનો પ્રવાહ આ પો ત્યારે દેવતાઓની મૂર્તિઓ તો સુ પણ મહ, નમ્રવ, પ્રાત મંપાન્દ સાય

• સર રામકૃષ્ણ ગ્રાંથાલ બાડારમકૃત “ વૈષ્ણવિગ્રમ, ગૈવિગ્રમ એન્ડ અપર માહનર રીલીજયસ મિરગસ પૃષ્ઠ ૧૫૧-૫૫

* પાણિનિનુ સુત ૨-૨-૩૪, તેના પરનુ પત્તનલિનુ સાધ્ય

વિદ્વાનોમાં મતભેદ ઘણો છે. કાષ્ઠ માને છે તેમને દક્ષિણી અને કાષ્ઠ ઉત્તર ભારતના નિવાસી. આ વિવાદની આપણને જરૂર નથી. તેમણે વેદોના પ્રચાર માટે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો અને બ્રહ્મવાચ્યું કે વેદ ધર્મશાસ્ત્ર જ્ઞાન છે. તે વખતની અર્ધિમાની લહેરની વિરુદ્ધ કર્મકાંડને પુનરુજ્જીવિત કરવાનો યત્ન કર્યો. યજ્ઞોમાં પશુદિંમાની તેમણે પ્રુષ્ટિ કરી. કર્મકાંડને માટે યત્ન અને તેમા પશુદિંમા આશ્ચર્ય હતી. તે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓના વૈગમ્યવાદ-અન્યામાશ્રમની-વિરુદ્ધ પણ દતા. તે વખતની પ્રતિકુલ અવસ્થાઓમા પણ કુમારિલે પોતાના મિદ્ધિતા પ્રચાર્યા, જો કે તેમાં ધણી કઠિણાધરો વેડવી પડી તે વખતે અર્ધિમા અને વૈગમ્યનો પ્રચાર હતો. સાદાણો પણ પ્રાચીન અગ્નિહોત્ર અને યજ્ઞોને છોડીને પૌરાણિક દેવી-દેવતાઓનો પ્રચાર કરી ગયા હતા આવી અવસ્થામાં તેમના સિદ્ધાંત લોકપ્રિય ન થયા, તેથી તેમની માર્ગદર્શક વેદોનો પ્રચાર વ્યાપક રૂપમાં ન થયો x

શંકરાચાર્ય અને તેમના સિદ્ધાંત

કુમારિલ પછી થોડા વખતમા શંકરાચાર્ય કેરલ પ્રાંતના કાશ્મી ગામમા ૬ મ ૭૮૮ મા જન્મ્યા ધણીજ નાની ઉંમરમાં તેમણે મથ ભણી લીધા અને એક મોટા દાર્શનિક વિદ્વાન બન્યા બૌદ્ધો અને જૈનોના નાસ્તિકવાદને નષ્ટ કરવાને તે હમ્મજના, પણ તે મજબૂતા હતા કે કુમારિલ ભટ્ટની મારફત ધણી વાતોમા જનતાની વિરુદ્ધ થવાથી કાષ્ઠ ન વળે તેમણે જ્ઞાનકાંડનો અને અર્ધિમાના મિદ્ધાન્તોનો આશરો લીધો અને વેદોનો પ્રચાર કર્યો, અને સન્યાસ માર્ગને આગળ પડતી પ્રધાનતા આપી બ્રહ્મના અગ્નિત્વનો સ્વીકાર કરવા છતાં તેમણે દેવી-દેવતાઓની પૂજનો વિરોધ પણ ન કર્યો. જેઓ બૌદ્ધોના વિદ્વાનવાદથી વિરોધ બેદ ન ધરાવતા તેવા અને બૌદ્ધો પણ તેમના

x ચિં. વિ. વૈ. ૬૫. “દ્વિસ્ત્રી ઓફ મિલિટરીય હન્ડિયા : ”

માયાવાદ અને અદૈતવાદથી તેમની તરફ આકર્ષાયા. આથી જ તે 'પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ' કહેવાય છે. તેમણે ઉપરનાં મંતવ્યો માનીને વેદોમાં ધર્મશ્રીય જ્ઞાન હોવાનો ઘણા વેગથી પ્રચાર કર્યો.

તેમના દાર્શનિક વિચારો અને કાર્યનું વર્ણન દર્શનના પ્રકરણમાં થયે તેમણે પોતાના વિચારો અને મિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર લગભગ આખા ભારતવર્ષમાં ફરીફરીને કર્યો અને જાનજાનના મતાવલંબિઓને શાસ્ત્રાર્થ ફરીને પરાસ્ત કર્યા. તેમણે વિચાર્યું કે પોતાના મિદ્ધાન્તોનો સ્થાયી રૂપમાં પ્રચાર કરવા માટે સ્થિર મસ્થાઓની જરૂર છે આથી ભારતવર્ષની ચારે દિશાઓમાં તેમણે એક એક મઠ સ્થાપ્યો. દક્ષિણમાં શ્રુંગેરી મઠ છે, પશ્ચિમમાં દ્વારકામાં, પૂર્વમાં પુરીમાં, અને ઉત્તરમાં બદરિકાશ્રમમાં. આ મઠો ઘણુ સુધી ચાલે છે. તેમના પ્રપત્નોથી બૌદ્ધોનો ઘણો હામ થયો. બીજીસ વર્ષની ઉમરે શકરાચાર્ય બદરિકાશ્રમમાં દેદાંત પામ્યા. આટલી નાની ઉંમરમાં પણ તેમણે એટલુ મોટું કાર્ય કરી બતાવ્યું કે દિંદુઓએ તેમને જગદ્ગુરુની ઉપાધિ આપીને મંમાન કર્યું.*

ધાર્મિક નિયંત્રિતું મિદ્ધાવલોકન

ત્રણ ધર્મોના વિવેચન બાદ તેમમયની ધાર્મિક નિયંત્રિતું મિદ્ધાવલોકન કરવું અનુચિત નહિ જ પ્રમાય જોડે આપમા નિર્મિત કાયમા, જાત જાનના ધર્મો દયાન દના અને તેમા કોઈ કોઈના મંથન થનો, જનાં ધાર્મિક અમદિપત્તનાનો બાવ નથી એવામા આવનો દિંદધર્મની વિભિન્ન શાખાઓમા પગપર બિત્રના હોવા જના નમા એકનાની વાન દેખાય છે. જના, વિજ્ય અને શિવની પગપર પૂજની એકતાના પરિણામમા પચાવનન પૂજ પ્રચલિત થઇ. આનાથી મધ્ય મંદિરોમા નક્કનાનો

* વિ. વિ. વૈદ્ય રૂપ : " દુર્યો નાઃ મિદ્ધિવ નિઃપાઃ "

ભાવ મળ્યો. દરેક માણસ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે માઈ પશુ દેવ પૂજી શકતો હતો. ગંગાના પ્રતિદાગ ગંગાઓમાં એક વૈં શુવ દત્તો, બીજો રૈવ, ત્રીજો ભગવતીનો ઉપાસક, તો ચોથો વચી આદિત્યમન્ન આ ધાર્મિક મદિપણતા કેવળ દિંદુધર્મમાં પગિમિત ન થઈ, પણ જૌદ અને આદ્યધર્મમાં પણ પરસ્પર મદિપણતા આવી હતી હતી હતી. ગંગાના ગાદયવાદકશી પગમ રૈવ ગોવિંદ્યદ્રે મે જૌદ બિનુઓને વિદાગ માટે ૭ ગામે આખા મૌદ ગામ મ નપાને પોતાની ઝીને મદાખાગત મ ભગવાનાગ આદ્યધર્મને એ ગામ આપુ. પાન દેવ જોરી વાત છે કે આપણા મમયમાં દિંદુ અને મૌદમાંથી પડેલાનું વૈમનગ નષ્ટ થયું, અને પરસ્પર વિવાદ પણ થતા લાગ્યા હતા. પગમ રૈવ ગોવિંદ્યદ્રે મદ્રની ત્રી મૌદ હતી જોન અને દિંદુ પણ પરસ્પર વિવાદ મબધ કરતા હતા જે આજ સુધી પણ ધરો અને પ્રચલિત છે એવા વધા ઉગાદગો મે છે કે પિતા જૌદ હોય અને પુત્ર વૈધ્યુવ, અથવા પિતા દિંદુ તો પુત્ર મૌદ બન્ને ધર્મો એટલી મમીપ આવી ગયા હતા અને પરસ્પર મમાનતાઓ એવી જાંધી વધી ગઈ હતી કે તેમની હતકયાઓમાં બે મરવો ભારે પડે જોનો અને જૌદોના પ્રવર્તક પણ દિંદુઓના અવતાગ મનાયા જોનધર્મ જૌદધર્મ અને દિંદુધર્મની ૨૪ તીર્થ કરો. ૨૪ જુદો અને ૨૪ અવતાગની ક તામા પગી સમાનતા છે આપણા મમયમાં તો ધર્મોની દસ્તી જા. આદ્યધર્મ વધારે પ્રધાન હતો. જુદધર્મ મન પ્રાય થઈ ચૂક્યો હતો. જોનધર્મ પગિમિત જોનમાં ગદી ગયો હતો. દિંદુધર્મમાં પણ રૈવમનનો પ્રચાર વધારે હતો. પાછળના મમયમાં કજા ગંગાઓ રૈવ પશુ હતા.

ભારતમાં ઇસ્લામનો પ્રવેગ

જ્યા સુધી ભાગવર્તમાં નવા આવના ઇસ્લામ ધર્મ પગ ને થોડું ન કહેવાય ત્યા સુધી તત્કાલીન ધાર્મિક ગિચિતનું અવનોમન અપૂર્ણ ગણાય. ને કે મુહમ્મદ કાનીમના પટેના પણ મુમ્મદમાનોની કેટલીક અદાઓ

ભાગત તરફ થઈ હતી, પણ તેમનો પાદ-પ્રવેશ ન થયો. આઠમી મદીમા બિંધ પર મુમનમાનોનો અધિદાર થવાની સાથે ત્યાં ઇશ્વારનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો. તેના પછી ઘણા મમયે અગીયાગમી અને બાગમી મદીમા મુમનમાન ભાગતમા આવ્યા ત્યાં મુમનમાની વિજેતાઓની તલવારોએ ઇશ્વારમ ફલાનાનુ કામ કર્યું, ત્યાં હિંદુ ગાળગોની ઉદારતાએ પણ તેના ફલાવાને સહાયતા આપી ગણ્દુ અને સોલકી ગાળગોએ પણ મરિજદ વિજેરે બનાવવામા મુમનમાનાને સહાયતા દીધી ઘણાના શિવાગ્રશી ગાળગોએ પાગસિયો અને મુમનમાનોને પૂર્ણ મહાયતા આપી હતી મુમનમાન પોતાની માથે નરીન લાયા, નરીન ધર્મ અને નવીન મમ્યતા ભાગતમા લાગ્યા *

સામાજિક સ્થિતિ

વર્ણવ્યવસ્થા

પ્રાચીન ભાગતવાગીઓના મામાજક ઇનનો મુઠ્ઠી મુખ્ય ભાગ તેમની વર્ણ-વ્યવસ્થા છે આ વર્ણ-વ્યવસ્થાની વિનાય ઉપર મમાગનુ ધર ઉભુ છે આ ધર ઉપર પ્રાચીનકાલથી અનેક આરાનોનો મારો આવ્યો છે પણ તે દશ સુધી તૂટ્યુ નથી આપણા સમયના પહેલા આ મરથાનો વિગમ થઈ ગયો હતો વર્ણ-વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ મળુર્વદમા પણ મગે છે

તે કે બૌદ્ધ અને જૈનમોએ વર્ણવ્યવસ્થાનો વિરોધ કરી । તેને ધોષો પડેલા વાનો પ્રવળ કર્યો, છતાં આ વ્યવસ્થા નષ્ટ ન થઈ અને હિંદુધર્મના પુનરુત્થાપની માથે આ વ્યવસ્થાની પણ ઉન્નતિ થઈ આપણા કાગમા આ વ્યવસ્થા મારી રીને પ્રચલિત હતી

હુએન્ટ્સંગ ચા વર્ષોનું વર્ણન કરે છે x બૌદ્ધ બિનએ અને જોન સાનુઓના વર્ણન પરેના થઈ ગયા છે દરે આપણે કમલ મમાજના બધા વિભાગો પર દૃકમા વિચારીશું

✓ **બ્રાહ્મણ અને તેનું કર્તવ્ય**

મમાજમા બધાથી વધારે મન્માન બ્રાહ્મણોનું હતું શિક્ષા અને વિદ્યામા બધાથી C ચા તેઓ જ હતા બધા વણાવાગા તમની પ્રધાનતા માનતા પણા કાયો લગભગ બ્રાહ્મણોને માટે જ મુગ્ધિન ગહેતા તેઓ શાસન-કાયમા પણ પૂરતો ભાગ લેતા હતા પ્રાય મત્રી પણ બ્રાહ્મણો નહતા હતા અને કોઈ કોઈ વાર સનાપતિ પણ મનતા હતા અપ્યુજૈદ નમના નિયમા નખ છે ધર્મ અને વિજ્ઞાનમા પ્રથમ કગવાવાગા બ્રાહ્મણ કહવાતા તમાથી ધણા જિ, જ્યોતિષી દાર્શનિક અને દેવસ ગગ્ગઓના દગ્ગાગમા નહેતા * આ બાળુ અનમસકોદી તેમના વિષયમા વમ છે કે બ્રાહ્મણોનું ઉત્તમ અને એડ કુરની માફક મન્માન થાય છે પ્રાય બ્રાહ્મણ જ જન-કમથી રા નઓના મત્રી થાય છે

[બ્રાહ્મણોનું મુખ્ય કામ ભણવું-ભણાવવું, વસ કગવા-કગવવો, અને દાન આપવું તથા લેવું મૌદ્ધધર્મના પ્રચાર વખતે રણ્યવ્યવસ્થા શિથિન દોવાથી બ્રાહ્મણોના દાયમાથી ધણા મયા ચા'વા મયા હતાં વણાદિ બધ થવાથી ધણા બ્રાહ્મણોની આદવિકા નષ્ટ થઈ ગઈ, આથી તેઓ બીગ કામ પણ કગવાને જાન્યા આને અનુકૂળ નની સ્મૃતિઓ પણ મની તેઓ વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયના કામ પણ ગગના વાગ્યા મૌદ્ધ મનના પ્રમાણે કૂરિ પાપ ગણાવાથી ધણા વૈશ્યોએ મૌદ્ધ થયા પછી કૂરિ હોડી દીધી આ અમર જોષને રણ્યા બ્રાહ્મણો કૃપિ ઉપગ

ગુ તમે જગા વાગ્યા પિંગલ સ્મૃતિમા બધા રહેને દૃષ્ટિ કરવાની આદા છે * આના મિવાય આ મમયને અનુભવી મધા વર્ણને રાજ્ય પ્રદણ કરવાનો અધિકાર પણ આપવામા આવ્યો + એટલુજ નહિ પણ તે રખતે પાલણુ સિન્ધ વાપાગ અને દુનનદારી પણ કરતા હતા આમ જગા જા પણ તેઓ નન્માનતાનો પૂરો ખાન ગણતા તેઓ મીઠુ, તેન દુધ ગગમ અને મામ જેના પામે ન વચતા આ પ્રમાણે પાલણુ સ્મૃતિને પણ ધણિન કાર્ય મમજીને ન કરતા તેમના આચાર-વિચારમા શુદ્ધિ વધારે પ્રમાણમા જગરાતી તેમનુ ભોજન બીજી વર્ણોથી રધારે શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક હતુ ધાર્મિકતા અને આધ્યાત્મિકતાનો તેમનો વિચાર પ્રમુખ હતો અને તેઓ પોતાની જાતને બીજી વર્ણોથી જુદી અને ઉચી ગણસને યત્ન કરતા અન્ય વર્ણો પર તેમનો પ્રમાન ધણા વખત સુની ગયો રાજનિયમોમા પણ તેમને ધણી જ મગતી, વસ્તુને તે મમરમા વણુનો નાચીન કર્તવ્ય વિભાગ સિધિન ચઢ ગયો હતો અને બધી વર્ણો પોતાની ઇચ્છાનુમાર કાર્ય કરતી પાછગથી રાજ્યઓ યોગ્ય નકિતઓને ઉચા પદ ઉપર નિયત કરના લાગ્યા પછી તે ગમે તે વર્ણનો હોય *

* પટર્વમહિતો વિષ્ણુઃ કૃષિકર્મ ચ કારયેત્ ॥૨॥

સત્રિયોપિ કૃષિં કૃત્વા દેવાન્ વિપ્રાંશ્ચ પૂજયેત્ ॥૧૮

વૈશ્ય શૂદ્રસ્તથા કુર્યાત્ કૃષિવાણિજ્યશિલ્પકર્મ ॥૧૯॥

અધ્યાય૦ ૨૦

+ પ્રાણત્રાણે વર્ણસંકરે વા વ્રાહ્મણવચ્ચૈ શસ્ત્રમાદદીયાવામા ॥

વસિષ્ઠસ્મૃતિ૦ અ૦ ૩

• નિ વિ વધિદત્ત દિગ્ધી નાદ મિત્તિવચ દન્તિયા, આ

૪ ૧૮૧-૮૨

બ્રાહ્મણોની ઉપજાતિઓ

આપણા નિર્ધિષ્ટ મમયની ઘટનાતમા આપણે દિંદુ સમાજનો ફક્ત ચાર વર્ગોમા અને કેટલીક નીચી જાતિઓમાં વિભાગ થયેલો જોઈએ છીએ અગીઆરમી સદીના પ્રમિદ અવશેષનીએ પણ ચાર જ વર્ગોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે * પણ શિવાલેખોની માયમ પડે છે કે બધી વર્ગોમા ઉપજાતિઓ જનરી રાઃ થઈ ગઈ હતી. અવશેષનીએ જે કાંઈ લખ્યું છે તે સમાજની તત્કાલીન સ્થિતિ જોઈને નહિ, પણ તેણે જે કાંઈ પુસ્તકોમાંથી વાંચ્યું ને પણ તેણે લખ્યું છે. આથી તેનું પુસ્તક તત્કાલિન સ્થિતિનો માથો પગિય નથી કગવતું

બ્રાહ્મણો ઇ. સ. ૬૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી ભિન્નભિન્ન જાતિઓમાં વિભિન્ન થતા જણાતા નથી તે સમય સુધી બ્રાહ્મણોનો બેઠ શાખા અને ગોત્રના ઉલ્લેખ કરવાથી થતો હતો (જેરી રીતે ૧૦૫ : ઇ. સ. ના અદેસોના તામ્રપત્રમા ભાગદ્વાજ ગોત્ર, યજુર્વેદીય શાખાના વિપ્રવગ બ્રાહ્મણોનો ઉલ્લેખ છે) ગોત્રખપુગ જીવાના કદન નામના મ્થાનમાંથી મળી આવેલી ૧૦૭૭ ઇ. સ. ના કવચુગી લેખમા બ્રાહ્મણોના નામની માથે શાખા, ગોત્રાદિના નિવાય તેમના ઉગમના ગામોનો નામોલ્લેખ છે આ પ્રમાણે ખીજા રજા શિવાલેખોમા બ્રાહ્મણોના વાસમ્થાનનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે વડનગરની કુમારપાલ-સશસ્તિ (૧૧૫૧ ઇ. સ.)મા નાગર બ્રાહ્મણોનો ઉલ્લેખ છે, કાકણના ૧૦ મી સદીના લેખમા ૩૨ બ્રાહ્મણોનાં નામ દીધા છે, જેમના ગોત્ર છે પણ શાખા નથી. તેમા બ્રાહ્મણોના ઉપનામ પણ આપ્યા છે, જે તેમના સ્થાન આદિ રિજેયનાઓને લીધે જન્ના હોય તેમ વાગે છે બારમી સતાબ્દિમા આવ્યા ઉપનામોનો પ્રયોગ ઘણો થયો હતો, જેમાના કેટલાંક નામો આ ગ્યા : દીક્ષિત, ગઉન, કાકુર, પાટક, ઉપાધ્યાર, અને પદ્મવર્ધન આદિ. આ ગમયમા ગોત્ર અને પ્રવગની પ્રથા પ્રચલિત હતી,

* અવશેષનીનું હિન્દિયા સાંચુટ અનુવાદ . આ. ૧. પૃ. ૧૦૦-૧૦૧

પણ તેમનાં ઉપનામોની પ્રધાનતા વધતી જતી હતી. સિદ્ધાન્તેષોમા આપણને પડિત, દીક્ષિત, દ્વિવંદી, ચતુર્વેદી, આવગ્ધિક, માયુગ, ત્રિપુગ, અક્રોધા, કેડવાણુ આદિ નામ મળે છે, જે નામો સ્પષ્ટ રીતે તેમના કાર્ કર્ અને વાસ્તવ્યનાથી નીચળા દો. તેમ લાગે છે પાઞ્ગથી આમાનાં ધણા ઉપનામ ભિન્નભિન્ન જનિઓમા પડિણુન્યા

આ જનતિભેદ ક્રમગ વધતો ગયો આ વધવામા બે ત્રણ બીજા કારણોએ પણ મદાયતા આપી જેવા કે ભોજન-ભેદ, માસાહારી અને શાકાહારીના મોટા ભેદ જની ગયા ભિન્નભિન્ન રીતિરિવાજો અને વિચારોને લીધે પણ ત્રણ ભેદ પેન થયા દર્શાવત ભેદથી પણ ભેદ થયા. આથી જનતિભેદ વધતા વધતા આજે અનેક જનતિઓ થઇ ગઇ છે. આપણા સમયમા પ્લાહણો પચગોડ અને પચદ્રવિડ એવા બે ભાગમા વહેચાયા ન હતા આ ભેદ ૧૨૦૦ પડી ગયો, જે મોટે ભાગે મામાહાર અને અન્નાહાર ૧૧ ઠાણુથી થયો x ૧૧મી સદીમા ગુજરાતના સોલકી ગજન મુવગજે મિદ્ધપુગમા રૂદ્રમહાલય નામનું વિશાળ સિવાલય બનાવગચ્ચુ તેની પ્રતિષ્ઠાને સમરે જન્નોજ, કુરુક્ષેત્ર વિં ઉત્તરીય પ્રદેશોથી હજાર પ્લાહણોને બોલાવ્યા અને ગામ આદિ આપીને તેમને ત્યા જ રાખ્યા ઉત્તરમાથી આવનાને લીધે તેઓ 'ઓદીચ' હોવાના અને ગુજરાતમા વસવાટી પાછગથી તેમની સંજા પણ દ્રવિડોમા થઇ ગઇ, જેની ગણના વાસ્તવિક રીતે ગોંડોમા થની જોઇતી હતી + હવે ક્ષત્રિયોના મબધમા નિવચન કરીશુ

ક્ષત્રિયો અને તેમનું કંતાવ્ય

પ્લાહણોની માફક ક્ષત્રિયાનુ પણ મમાજમા ઉચ્ચ સ્થાન હતું. તેઓનુ મુખ્ય કન જ પ્રગ્વ-પાવન, દાન, યજ્ઞ, અધ્યયન આદિ હતું.

x ચિ. વિ. વેદકલ્પ હિમ્મલ આઝ મિર્ઠિલવન જનિયા આ ૭

ગાનના સામ- મેનાપનિ અને ચોદા પ્રાપ્ત તેઓ જ ગાનના ક્ષાત્ર-
જોની માથે રખાઈ ગહેવાથી ક્ષત્રિયા-ખામ કૃત્રિને ગાનથી વર્ગ-મા
શિક્ષાનો પ્રચાર સાથે હતો તથા ગાનનો મોગ મોટા વિદ્વાન થઈ
ગયા હર્ષવર્ધનના આદિત્યના મગસ વિદ્વાન હતા પૂરી ન આનુષ્ઠાન ગાન
વિન્યાસોત્તર ગણિતના મોટા પાત્ર હતા જેથી નેમને ગુણ- કોનાર
છે ગાન બોજની વિદ્વાતા લોકપ્રિય / તેમણે વાગ્વિદ્યા, વ્યાસ,
અનકાઈ, યોગશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષ આદિ વિદ્યા ઉપર ઘણી ઉપયોગી
અને વિદ્વાતાપૂર્ણ ચોપડીઓ તૈયાર કરાવી. વિદ્વાદગજ (અનુર્થ) નું
તપનુ 'હરકેલિનાટક' આજ ગિનાતમા જોઈશું મળે છે
આ પ્રમાણે ઘણા ગાનઓના પ્રથમ મળી આવે છે

વિષ્ણુવ્યવસ્થાનુ નિરુદ્ધ રૂપ ન હોવાથી અને ઘણા ક્ષત્રિયોની
પાસે ભૂમિ ન ગહેવાથી તેઓ મેં ૧૦ થઈ ગયા અને એમણે પણ
બ્રાહ્મણોની માફ- ખીજા ધધા રૂપે રાજ કર્યા આનુ પશ્ચિમ એ
આવ્યું કે ક્ષત્રિયોના જે ભાગ થઈ ગયા એમ તો એવા ક્ષત્રિયો જે
હજી પણ પોતાનું કામ કરતા હતા અને ખીજા એ જેમણે કૃષિ
આદિ જેવા ખીજા ધધા રૂપે રાજ કર્યા હતા પુરનારે જે સાત ક્ષેત્રીઓ
ભાગતમા ગતનારી છે તમાથી મનકુદ્રીય અને કંઠગિય કાવ્ય આ
બંને હોય *

ક્ષત્રિય લોકો પણ રાજમા ઘણીનાં મધ ન પીતા અવમસઉદી
વખે છે કે જા કોઈ નાન સારાન પીએ, તો તે શાસન કરનારે ચોખ્ખ
નથી મનાતો *

હુએ-તમના સમયમા ક્ષત્રિયો પણ બ્રાહ્મણોની માફક જીવનમા
ઉચ્ચ ગહતા તે લખ છે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય ઘણા જ ગુદ,

* બિ વિ પેદા દિસલ મોમ મિષ્ણવ નિયા આ ૨ ૬ ૧૭૬-૮૦

* હલિનટ દિસલ આફ દિનિયા, આ ૧ લી, ૫૦ ૧૦

બાહ્યાણ્ડરોથી દૂર, જીવનમાં મગ્ન અને પરિત્ર તથા મિત્રવ્યથી હોય છે.”

[પ્રાગ્ ભમા દ્વિત્રિયો વર્ણુ નધાને ભાગે વહેચાયા હતા મહાભારત અને ગમાયણુમાં સુર્ય અને ચંદ્રવશિષોના વર્ણુનો આવે છે અને આ વશ-ભેદ મમયની માથે વવતો ગયો ગજતગિણીમાં ૩૬ વગોનો ઉલ્લેખ છે હલુ સુધી પણ દ્વિત્રિય વર્ણુ એવી ગઈ છે કે જેમાં જ્ઞાતિ-ભેદ નથી.]

વૈશ્યો અને તેમનું કર્તવ્ય

વૈશ્યોનું મુખ્ય કાર્ય પશુપાવન, દાન યજ્ઞ, અધ્યયન વાણિજ્ય, કુસીદ (વ્યાજ-વૃત્તિ) અને કૃષિ હતા બૌદ્ધ-ગ્રંથમાં વર્ણુવ્યવસ્થા શિથિલ પડવાથી તમા રૂપાતર ચંદ્ર ગધુ બૌદ્ધો અને જૈનોના મતાનુસાર કૃષિ કંઈ પાપ ગણાયુ આથી વૈશ્યોએ માત્ર મદીની શરૂઆતમાં જ કૃષિને નીચ કાર ગણીને ઠોડી દીધી હુએન્ત્સંગ લખે છે કે ત્રીજા વર્ણુ વૈશ્યો અથવા વહેપારીઓનો છે, જેઓ પદાથનો વિનિમય કરીને લાભ મગવ છે એથી રમ શુદ્ધો અથવા કૃષિકાનો છે +

વૈશ્યોએ પણ ખતી ઝાડીને બીજા ધંધાઓ શરૂ કર્યાં વૈશ્યોના ગત્યકાર્ય કરવાના ગજમની બનવાના, મેનાપતિ બનવાના અને પુદ્ગોમાં લડવાના અનેક ઉદાહરણા મળી આવે છે આપણા મમયના અંતિમ ભાગમાં તેઓમાં જ્ઞાતિભેદ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા, એ પ્રમાણે શિવાલેખમાં મળે છે

ગુદ્ર

મેવા કરનારા વચનુ નામ ગુદ્ર આ વર્ણુ અનૃશ્ય ન હતો. બાહ્ય, વચ અને દ્વિત્રિયની રીતેજ ગુદ્રને પણ પચ મદાપત કરવાનો અધિકાર હતો આ વાત પત્તવિદૂત મદાભાષ્યમાં અને

તેના દીકરા કૈાટની (જે ભર્તૃહરિની પાળા થયા) નિમમા
 * મહાભાષ્ય પ્રતીપ 'મા- મન છે *]

ધીરે ધીરે નેમનુ કામ વધવા લાગ્યુ આનુ મુખ્ય કાગળુ એ
 થયું કે દિદુમમાનના ઘણા કાર્યો-દૃષ્ટિ, દાથકામ, ડાગીગરી, આદિ કરવું
 નીનુ મમગયુ અને વૈસ્થોએ શિષ્યનુ કામ પણ ઠોડી દીધુ આથી
 દાથના બધા કામ નદ્રોએ અપનાવ્યા નદ્રોજ, દૃષ્ટિક, લુહાર, કડીઆ,
 ગરેજ, ગોખી દાથમ વલુહ, કુભાર આદિનુ કામ કરવા લાગ્યા
 આપણા કાળમા જ ભિન્નભિન્ન ધધાને અનુસાર નદ્રોની વણી
 જાનિઓ થઇ ગઇ દૃષ્ટિક પણ મદ્ર કહેવારા, બીજા ધધાદાગી પણ
 ભિન્નભિન્ન જાનિઓમા વહેચાઇ ગયા]

જે-ત્મગ વખ છે કે ધણા એના વર્ગો છે કે જેઓ પોતાને
 બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય મદ્રમાથી કોઇ વર્ણમા પોતાને માનતા નથી
 અનમેજની લમ છે શરોના પછી અલજ્નેની મુખ્યા આવે છે, જે
 લોકો ભિન્નભિન્ન પ્રમાણની સેવા કરે છે, અને ચાગ વર્ણમા નથી
 મનાતા આવા અલજ્ને આઠ ક્રેણીમા વહેચાતા છે ધોમી, ચમાગ
 મદારી ટોપવી અને હાલ બનામનારા, નારિક, ધીરર પનુઓ
 અને પક્ષીઓના શિકાર કરનાગ અને વલુહ આઠે વર્ણોવાળા આમની
 સાથે નથી રહેતા]

* શુદ્રાણામનિરવસિતાનામ્ ૨ । ૪ । ૨૦ ॥ આ મુતના
 ભાષ્યમા પતજનિએ વખ્યુ છે કે एवं नहि यज्ञात्कर्मणोऽनिर-
 वसितानाम् । એટલે કે જે શુદ્ર વસકર્મથી બહિષ્કૃત ન હાય તે
 અનહિષ્કૃત સમગ્ર આની દીકા કરતા કૈયો વખ્યુ છે
 શુદ્રાણાં પંચયજ્ઞાનુષ્ઠાનેર્ઽયકારોસ્તીતિ ભાવઃ । શુદ્રોઽપિ
 દ્વિરિધાજ્ઞેયઃ શ્રાદ્ધી ચૈવેતરસ્તથા ॥૨૦॥ વિષ્ણુસ્મૃતિ, અ૦ ૫

શહેરો અને ગામોની પામે આ લોકો આગ વર્ણોથી અલગ રહે છે. જેમ જેમ સમય ગુજરતો ગયો, તેમ તેમ જલ્દો અસિક્ષિત હોવાથી તેમણે પાપ યજ્ઞોનું અનુદાન છુટતું ગયું.

કાયસ્થ

આ વર્ણો મિવાય પણ દિંદુ મમાજમા ખીજી બે વર્ણો હતી. બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રિય આદિ જે લોકો લેખક અથવા ઘરકુની કરતા તેઓ કાયસ્થ કહેવાતા. પહેલા કાયસ્થોનો અલગ ભેદ ન હતો. કાયસ્થ કાગ્નનો જ પર્યાય શબ્દ છે, જે આડમી સદીના કોટાની આસપાસના કણસવાના એક શિવાલેખમા મળી આવે છે. આ લોકો ગજકાર્યમાં પણ ભાગ લેતા, કાગ્ન મગકારી ફકતગે જાણવાથી તેઓ ઘણી ગુપ્ત ગજકીય વાતો પણ જાણતા. આ લોકો ગજકીય પદ્ધતિમા અને કુટનીતિઓમા પણ ભાગ લેતા. આથી યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિમા ગજકોને ખામ કરીને આમનાથી પ્રગતનુ રક્ષણુ કવવાનુ કહ્યું છે.

પાજ્ઞથી ખીજા ધધાદારીની માફક આમની પણ એક નાતિ બની ગઈ આમા બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોનું મિશ્રણ છે. સુગન્ધવજ કાયસ્થ પોતાને શાકધોષી (મગ) બ્રાહ્મણ બનલાવે છે, અને વાલબ કાયસ્થ ક્ષત્રિય ગતિના છે, જે સોલ્લવ ગચિત ઉદયમુદરીગ્ધા'મા મળી આવે છે.

અંત્યજ

ભારતમા અમ્બૃથ જાનિઓ ફક્ત બે જ ચાડાવ અને મૃતપ ચાડાવ શહેરની બહાર ગહેતા, શહેરમા આવતી વખતે તેઓ વાસતી લોકોને જમીન ઉપર ઠોકતા અને જગલી પશુપક્ષિઓ ઉપર નિર્નાદ અલાવતા. મૃતપ સ્મશાનોની ચોક્કી કરતા અને શયના કરવા લેતા.

વર્ણોના પરસ્પર સંબંધ

હિંદુ મમાજના આ જિન્નજિન્ન વિભાગોના મક્ષિપ્ત વર્ણન પછી તેમનો પરસ્પર સંબંધ જણાવવો જરૂરી લાગે છે. આ ચારે વર્ણોમાં મંબધ માટે હતો અને પરસ્પર વિવાદમંબધ પણ થતો. મવર્ણ વિવાદ શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં પણ જીજ્ઞ વર્ણોની માથેનો વિવાદ ધર્મશાસ્ત્રથી પ્રતિષ્ઠ ન મનાતો ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર કન્યાની માથે પણ આહાજી વિવાદ કરી શકતો. યાત્રવદકયે આહાજીને માટે શૂદ્રની કન્યાનો નિર્બંધ કર્યો પણ આપણા મમય મુધી - પણ આ 'જળોનો હતો. માથે શૂદ્ર સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા આહાજીના પુત્ર પારશ્વનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ પ્રમાણે મહોગ્ના પ્રતિદારોના વિ. મં. ૮૬૪ (૪ સ ૮૩૭) અને ૬૧૮ (ઇ. મ. ૮૧૧)ના લેખોમાં આહાજી દ્વિતીય શૂદ્રનો ક્ષત્રિયકન્યા બદાની સાથેના વિવાદનો દાખલો મળે છે. આહાજી દ્વિ ગાન્ગેખરે પણ એહાજી કન્યા અવતિમુદ્રીની સાથે વિવાદ કર્યો હતો દક્ષિણમાં પણ ક્ષત્રિયોની સ્ત્રી માથે આહાજીના વિવાદ થવાના ઉદાહરણ મળી આવે છે ગુપ્તવાડા મામની આમપામની બૌદ્ધ ગુપ્તાના એક લેખમાં વ'નુગ'શીય આહાજી મોમનો આહાજી અને ક્ષત્રિય કન્યાઓની સાથે વિવાદ કર્યો તેવા વર્ણન છે * ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની કન્યા સાથે વિવાદ કરી શકતો, પણ આહાજીની કન્યા માથે નહિ દડીદત 'દશકુમાર ચરિત'માં પાદવિપુત્રના વૈશ્રવણની પુત્રી મામગદ્દાનો વિવાદ કામવરાજ દ્રુમધન્વાની માથે થયો એમ મળે છે x આવા વળા હિંદાદરજો મળે છે આ પ્રમાણે વૈશ્રવ ગદ્રની કન્યા સાથે વિવાદ કરી શકતો મારાશમાં આપણા નિર્દિષ્ટ સમયમાં અનુલોમ વિવાદની પ્રથા હતી, પ્રતિલોમની નહિ આ મંબધ ને શૂદ્રોને પાંચ મદાયજોનો અધિકાર ન હતો તેમની માથે ન થઈ શકતો.

* નામની પ્રચલિત પત્રિકા; નવીન મસકરપ્ત બા ૬ પૃ. ૧૧૭-૨૦૭

x 'દશકુમાર ચરિત', વિશ્વતકશા

પ્રાચીન કાળમાં પિતાની વર્ણથી પુત્રની વર્ણ મનાતી. બ્રાહ્મણનો કોઈ પણ વર્ણની કન્યાથી થયેલો પુત્ર બ્રાહ્મણ જ મનાતો. (જેમ કે : રૂપિ પગસરનો ધીમરીથી થયેલો પુત્ર વેળ્યામ અને રેણુકા-ક્ષત્રિય કન્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા જમઃમિત્રા પુત્ર પશુગમ બ્રાહ્મણ કહેવાયા.) પાછળથી આ પ્રથા બદલાઈ ગઈ, એટલે કે માતાની વર્ણ પ્રમાણે પુત્રની વર્ણ મનાવા લાગી ક્ષત્રિય કન્યાથી ઉત્પન્ન થયેલો બ્રાહ્મણનો પુત્ર ક્ષત્રિય જ કહેવાયો (જેના ઉદાહરણ મૃતિઓમાં સપ્ત અને ઉશનમનાં મળી આવે છે)†

પરંપરો આ વિવાદમધ્યે ધીરે ધીરે ટપી થઈ ગયો અને છેવટે પોતપોતાની વર્ણોમાં થવા લાગ્યો આપણા મમયની પાછળના કાળમાં આ પ્રવૃત્તિ વધી ફેરળ પોતાની ઉપજનિઓમાં પરિમિત થઈ ગઈ. †

આજની માફક પ્રાચીન કાળમાં બિન્નલિન્ન વર્ણોમાં છૂતછાત અને ખાવાપીવાની પગદેશ નહતી. બ્રાહ્મણ બીજા બધી વર્ણોના હાથનું ભોજન કરી શકતો, જેને માટે વ્યામઞ્મતિના ત્રીજા અધ્યાયના ૫૫ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે નાપિનાન્વયમિત્રાર્થસૌરિણો દાસ-ગૌપકા. † શૂદ્રાણામપ્યમમોપાં તુ શુક્ત્વાડન્નં નૈવ દુપ્યતિ † વર્તમાન ભેદભાવ આપણા મમયના અતભાગમાં પણ સદં થયો ન હતો.

અત્રમેત્રની લખે છે કે આને વર્ણવાળા એટલા ગ્રહે છે અને એક બીજાના હાથનું ખાવ છે ન મંભવ છે કે આ કથન ઉત્તર ભાગના મ મધ્યમાં હોય દક્ષિણ ભાગમાં શાકાદારિઓએ મામાદારિઓની સાથે

† રાજપૂતાનાનો નિદાશ ; આ. ૧. પૃ. ૧૮૭-૮૮

† ચિ. વિ. વૈદ કૃત નિદગી નાક મિટિલવણ દંડિયા - આ. ૧.

પૃ. ૧૧-૧૩

• અવમેરુનીક દંડિયા, આ. ૧ લી પૃ. ૧૦૧

ખાવાનું છોડી દીધું હતું. આ બેદ ભાવ ધીમે ધીમે મધી વર્ણોમાં વધતો ગયો.

ભૌતિક જીવન

ભાગ્યવર્તે કેવળ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની તર્ક જ ધ્યાન આપ્યું એટલું જ નહિ પણ ભૌતિક ઉન્નતિ તર્ક પણ પૂરું ધ્યાન આપ્યું. એ જ માણુ ધન્યર્થ, વાનપન્થ, આદિ આશ્રમોમાં તપશ્ચાને મુખ્ય સ્થાન આપતા જ્યારે બીજા બાલુ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જીવનનો મામાગિક આનંદ પણ ભોગવતા મ પન્ન લોકો મોટા મોટા મનનોમા ગેના ખાવાનો, પીનાનો, સુવાનો, મેમવાનો અનિધિઓને ગેવાનો, સંગીત-વાદ્ય આદિને માટે મદોમન્ત જૂના જૂના હમગમા થતો હમગમા વાયુ આવવા માટે માટે પ્રયત્ન હતો તદેના મામાજીક જીવનને આનંદમય કરવા માટે વખનોવખન મોટા મોટા મેગાઓ ભગતા, ત્યા હમતરો લોકો એકઠા થતા હુએન્તમગના કહેવા પ્રમાણે હર્ષના મમનમાં દર પાયમે વર્તે ધર્મસમેનન થતા, જેમાં હર્ષ પોને બિધુકાને દાન આપતા આ સિવાય બીજા નુબાવમરો વખતે પણ મેગા થતા આવડા ધાર્મિક મેગાઓ ફક્ત અનમાટે જ થતા તેમ નહિ, આર્થિક દૃષ્ટિથી પણ તેમદત્તના હતા આ મેગાઓમાં દુઃકૂચી વડેપરી આતીને મામાન ખરીદતા હતા મેગાની ત્યા પ્રથા આજ પણ આજુ છે આ મેગાઓમાં ઘણી જનતા આવતી વણા તહેવાનોમાં પણ મેગા થતા, એનો ઉત્તેજ રતનાવનીના વમતોત્તવમાં છે દિંદુઓના તહેવાગને પ્રાધાન્ય અપાય છે દિંદુઓના મામાજીક જીવનમાં આ મેગાઓનો મોટો ભાગ હતો તેઓના મમયમાં પિયકાગી ભરીને રમ ગન્વાની કિયાનો ઉત્તેજ હર્ષની 'રતનાવલીમાં' છે x લોકોના મનને

x ધારાયત્રવિમુક્તસંતનપયઃ પૂરણુતે સર્વતઃ ।

સઘ સાંદ્રવિમર્દકર્દમકૃતક્રીડે ક્ષપાં પ્રાંગણે ॥૨૨॥

રતનાવલી અ. ૧

રમુજ આપના માટે નાટક-ગૃહ અથવા પ્રેક્ષગૃહનો ઉદ્દેશ છે આ પ્રમાણે ગાનલયનો, ચિત્રશાળાઓ, વગેરેના વર્ણનો મળે છે, જ્યાં શહેરીઓ જઈને આનંદ કરતા નાટક, નૃત્ય, મીત, અને ચિત્રકલાનો વિભવ કેટલો થયો હતો - તેના ઉપર આગળ પ્રકાશ નાખીશું વણી વાગ દૂરદૂર ઉગણીયો પણ થતી લોકો અનેક પક્ષીઓ પણ પાળતા મોટા મોટા મદનો કુત્તી પણ કરતા મરાગેતે માટે મોડા, હાથી, ગધેનો ઉપયોગ થતો જન-વિહારમાં નૌકાનો પ્રયોગ થતો જનવિહારમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સાથે ગહેતા સ્ત્રી પુરુષો મળીને જુનતા દોવોત્તમવ વિશેષતઃ વર્ષા ઋતુમાં થતો આ પ્રયાનો આખા ભારતમાં આજ પણ ગિવાજ છે આ સિવાય શેતરૂજ આદિ માછલે પણ ગમાની આ સમય છુન પણ ચાનતું પણ તેના ઉપર દેખગેજ ગહેતી છુન-ગૃહોપર સગકારી કર લાગતો જેનો ઉદ્દેશ નિવારેખમાં છે -

ક્ષત્રિઓ શિખર કરતા ગળ અને રાજકુમાર પોતાના દંતની સાથે શિખર ગમવા જતા આ ગિકાગ તીવ્ર ભાનાથી થતો શિકાગમાં કુતંગ પણ સાથે ગહેતા

વસ્ત્ર

કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે હર્ષના મમન સુધી ભારતમાં સીવણ કળાનો પ્રચાર નહતો * તેઓ પોતાના કથનને મામીન કરવા હુએનસાંગનું એક કથન આગળ ધરે છે, પણ આ તેમનો મન ભ્રમ-વાળો છે ભારતમાં સીત ઉના અને શીતોષ્ણ પ્રદેશો હોવાથી લિંગ લિન સ્થાનોમાં અત્યંત પ્રાચીન ઝાળથી જ જરૂર પ્રમાણે લિંગ

- રાધાકૃષ્ણ મુકર્જી હર્ષ, પૃ ૧૭૫-૭૬

* વિ સ ૧૦૦૮ (ઈ સ ૧૫૧)ના ઉદ્દેશ્ય ના પાસેના ગાગેશ્વરમાં આવેલા ગિવારેખમાં,

x નિ વિ વૈવંદૃત હિસ્ત્રી જોક મીટિઈવવ હન્દિયા આ ૧ પૃ ૮૯

પ્રકારના વગેરે પહેગતાં વેળા અને બ્રાહ્મણ અથવા મોવનુનામ 'સચ્ચિ' + અથવા 'એરી' + મળે છે તેત્તરીયણ બ્રાહ્મણુમા મોવના ત્રણ પ્રકારના સ્વરૂપ છે લોદાની ચાદીની અને સોનાની ૨ ઋગ્વેદમાં કાતરને 'ભુરિજ' ૧૩ કહી છે. મુશ્રુત સંહિતામા બારીક દોરીથી મીરવાનુ વર્ણન છે 'સીવ્યેત્ મૂક્ષમેણ મૂત્રેણ' રેશમી ઝમ્માને 'સાર્વ' ૧૪ અને ડિનના કુર્તાને 'શામૂલ' ૧૫ કહેતા 'દ્વાપિ' ૧૬ પણ એક પ્રકારનુ સીવનુ વસ્ત્ર હતુ જેના વિચમમા સાવણુ લખે છે કે ને યુદ્ધના સમયે પહેગતુ કેનગી કપડા નહિ, પણ ચામડા પણ મીરાતા ચામડાની બસ્ત્રી [થેની] નુ વર્ણન વૈદિક સાહિત્યમા છે

આપણા નિર્દિષ્ટ કાવના પૂર્વેની વાતો લખવાનુ પ્રયોજન એ છે કે આપણે ત્યા મીરવાની કેળા પ્રાચીન કાગથી બાણીની હતી

આપણા મમયમા સ્ત્રીઓનો મામાન્ય પોશાક માડી હતો, જેનો અડધો ભાગ પહેગનો, અડધો ઓઢાતો બદાર જતી વખતે તેના ઉપર ઉત્તરીન (કુપદો) નખાતુ સ્ત્રીઓ નાચવાને વખતે બહેગા જેવુ જરીનુ વસ્ત્ર પહેરતી, જેને 'થેગસૂ' ૧૭ કહેતા મથુગના કકાલી નીનાને મળતી એક શિના પર રાણી અને તેની દાસિઓનુ ચિત્ર અંકિત છે ગણીએ લહેગો અને ઉપર ઉત્તરીય પહેર્યા છે * રિમથે પોતાના પુસ્તકમા એક જૈનમૂર્તિના નીચે બે શ્રાવક અને ત્રણ શ્રાવિકાઓની ઉભી મૂર્તિઓનુ ચિત્ર આપ્યુ છે આ ત્રણ સ્ત્રીઓએ

* રિમથ મથુગ જૈનિકિવટિક

૧૨૯ ૧૪ મી

૧ ઋગ્વેદ	૨ । ૩૨ । ૪ ॥	૫ જૈમિનીય ઉપનિષદ બ્રાહ્મણ	
૧ ,,	૭ । ૧૮ । ૧૪ ॥		૧ । ૩૮ । ૪ ॥
૨ તૈનિનીય બ્રાહ્મણ	૩૨૧ ॥	૬ ઋગ્વેદ	૧ । ૨૫ । ૧૩ ।
૩ ઋગ્વેદ	૮ । ૪ । ૧૬ ॥	૭ ,	૨ । ૩ । ૬ ॥
૪ અથર્વવેદ	૧૮ । ૪ । ૩૧ ॥		

પણ લહેગા પહેર્યા છે x આ લહેગાઓ આજના લહેગાઓના જેવા જ છે દક્ષિણમાં જ્યાં લહેગા પહેરવાનો ગિવાજ નથી, ત્યાં પણ આજે નાયતી વખતે પહેરે છે સ્ત્રીઓ છીટનાળા કપડા પણ પહેરતી, જે અજઠાની સુકાના એક ચિત્રમાં આપેલું છે આમાં સ્ત્રીએ કમગ્ધી નીચે સુધી અડધી બાંધનારો મુદર પીંટનો અગિયો પહેર્યો છે + બાપારી લોકો રૂના ઝખ્ખા અને કુરતા કહેંગતા દક્ષિણના લોકો સામાન્ય રીતે બે ધોતીઓથી કામ ચલાવતા વોતીયોમાં સુદગ કિનારી પણ મળતી એક ધોતી પહેરાતી અને બીજી ઓઢાતી કાશ્મીર તરફ અડધું પાટનું પહેરતા ૧

આ કપડા તરફ વિવિધતા સુદરતા અને મહાઈની દૃષ્ટિથી સારૂ ધ્યાન અપાતું હુએન્તર્મંગે રૂ રેશમ અને ઉનના કપડાના વર્ણનો ક્યાં છે ૨ રાજ્યશ્રીના નિવાહ માટે તેણે કંગવેલા વસ્ત્રોનું વર્ણન કરતા બાણુ લખે છે રેશમ, રૂ ઉનના સાપની કાચળી જેવા નરમ, શ્વાસથી ઉડી જાય તેવા સ્પર્શથી જ ખમગ પડે અને ઈર્ધધનુષના જેવા રંગીન કપડાથી ઘર બરાઈ મધુ હતુડ સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે રંગીન કપડા પમલ ડગી મૌદ્ધ સન્નાસી લાન હિંદુ સન્નાસી ભગવા અને શ્વેનામગ જૈન સાધુઓ બાળા અથવા પીળા કપડા પહેરતા વિધવાઓ પ્રાય મફદ પહેરતી રાજ્યો સિગપર રત્નગડિત મુકુટ પહેરતા માધાગણુ લોક પાવડી (લળ્ળોપ) બાધતા વાગના શણગાર તરફ પૂરતું લક્ષ અપાતું પુરુષો મોટા વાગ મળતા સ્ત્રીઓ લિન્ન લિન્ન પ્રખરના વાળોના ગુન્જ કરતી જે મૂર્તિઓથી જણાય છે

x સ્મિય મધુરા એન્ટિક્વિટીઝ ૧૭૮ ૧૫ મી

+ સ્મિય, એક્સર્સ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા ૫૦ ૧૫

૧ રાધાકુમુદ મુદર્જ હર્ ૫૦ ૧૭૦-૭૧

૨ રાસમીન બુલ્ધિસ્ટ રેટર્સ ઓધી વેસ્મન વ ૧, આં ૨, ૬૦ ૭૫

૩ હર્બચરિત-૫૦ ૨૦૨-૨૦૩

વાળની પાછળ અંબોડો વાળની, જેમાં કુવ ખોમાતાં. માથામાં અનેક
ગળના મોનીયોની લોટા અને ગ્લનગ્લન આબગણ પહેરતાં. સાઈબો
માથાના અને દાદીના વાળ કપાવતા સત્રિયો લાંબી દાદી ગમતા,
જે બાણના એક મેનાપતિનું વર્ણન છે. ઘણા લોકો પગમા બોડા
પહેરતા નહિ. ૪

આભૂષણ

શરીર મજા માટે ધરેણું પણ વપગનાં પુરૂ અને સ્ત્રીઓ
મન્ને ધરેણાના ગોખીન હનાં હુએન્મંગના કહેવા પ્રમાણે ગળઓ
અને તેમના પાસેના લોકો આમ ધરેણા પહેરતા અમૂ'ન મણિઓ
અને ગ્લોના લાગ, અગુડીઓ, કડાં અને માથાઓ તેમનાં આભૂષણ
હતા સેના આદીના ગ્લનગ્લન બુજબધ, માદા અથવા મકગકૃતિ
મોનાના કુડવ જેવા ઘણા ધરેણું હતા કાઈ કાઈવાગ સ્ત્રીઓ કાનના
નીચવા ભાગમા બે છે કગાની અને દરેક હેદમા તાર નાખીને તેમાં
મોનાની કડિઓ નખાવતી આવી હેદવાળી સ્ત્રીઓની મુર્તિઓ ઘણું
ધરેમા બેવામા આવે છે. પગમા માદા અથવા ધુવગવાળાં માંકળાં
પહેરતા હાથમા કડા શંખ અથવા દાથીદાતની અનેક પ્રકારની
ચૂડીઓ બાહુ પર ભિન્ન ભિન્ન ગળના બાણબધ, ગળામા કીમતી
હાર, આગળીઓમા તરેહ તરેહની અગુડીઓ પહેરતી. સ્તનનો ભાગ
કાઈ ઠેકાણે ખુદસો કાઈ ઠેકાણે પટ્ટીથી બાંધેલો અને કાઈ ઠેકાણે
ચોળાથી ઢકાયેલો ગહેનો પેસાદાર સ્ત્રી પુરુષો સુગંધિત પુષ્પોની
માળાઓ પહેરતા અંડાળોની સ્ત્રીઓ પણ પગમા ગ્લનગ્લન ધરેણું
પહેરી શક્તી * દરેક વ્યક્તિ પોતાની આર્થિક સ્થિતિની અનુસાર
ધરેણા પહેરતી કાંઈને ગમે તે પહેરવાની મના નહતી. નયણી અને

૪ ચિં ૧૦ ૧૦ વૈદ્ય, દિગ્વી જ્યોત્ મિરિહવવ હન્ડિયા આં ૧, પૃ ૯૨-૯૩

* વાટર્સ ઓન યુવનઆય આં ૧ પૃ ૫૧

* કાદ બલીમા ચાટાવ કથાનુ વર્ણન

વાળી (નાકની) નો ઉલ્લેખ પ્રાચીન સાહિત્યમાં નથી મળતો; કદાચ મુસલમાનો પાસેથી લીધો હોય +

વિદ્વાન લોક અનેકવિધ સાહિત્યચર્યાઓમાં વિનોદ માનતા. આ પ્રકારની ચર્યાઓ રાજમલામાં અથવા વિદ્વાનોની મંડળીઓમાં થતી. બાણભટ્ટ ‘કાદંબરો’ માં રાજસભામાં થતી કેટલીક સાહિત્ય ચર્યાઓ-કાવ્ય પ્રબંધની રચના, આખ્યાન, કથાઓ, ઇતિહાસ અને પુરાણોનું શ્રવણ, મંગીત અક્ષર-ચ્યુતક, માત્રાચ્યુતક, ત્રિદુમતિ, ગૂઢ ચતુર્થપાદ, પ્રહેલિકા-વગેરેનું વર્ણન કરે છે. ૧

ભોજન

ભોજનમાં શુદ્ધિ અને સફાઈનો ઠીક ખ્યાલ રખાતો ઇર્ષિસંગે આ બાબતમાં ઘણું લખ્યું છે “ભારતીય સ્વયં પવિત્ર રહે છે, તે કોઈ દબાણથી નહિ. ભોજનની પહેલાં તેઓ સ્નાન કરે છે. ઉચ્છિષ્ટ ભોજન કાઢને નથી અપાતું. ભોજનનું પાત્ર બીજાને નથી અપાતું. માટી અને લાકડાના પાત્રો એકથી બીજાવાર નથી વપરાતા. સોના, ચાંદી અને તાંબાના પાત્રો શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. ૨” આ શુદ્ધિ આજ પણ કેટલાક બ્રાહ્મણોમાં જોવામાં આવે છે, જોકે તેનો પ્રચાર ઘટતો જાય છે.

ભારતીઓનું ભોજન સામાન્ય રીતે ઘઉં ભાત, છુવાર, બાજરી, દૂધ, ઘી, ગોળ તથા સાકર હતું. અર્ધ ઇંદિસી અણુદિલવાડના પ્રમં-ગમાં લખે છે : ત્યાંના લોક ચોખા, વટાણા, અડદ અને પોતાની મેજે મરી ગયેલાં પશુઓ, માઝીની ઉપયોગ કરે છે. તેઓ પોતે પશુઓ

+ ચિં. વિં. વૈવ, “હિસ્ટ્રી ઓફ મિન્ડ” આગ ૨ પૃ. ૧૮૭-૮૮

૧ કાદંબરી પૃ. ૧૪ નિર્ણયસાગર

૨ વાટર્સ ઓન યુવનચ્યાગ આગ ૧ પૃ. ૧૫૧

માગતા નથી * મહાત્મા ભુદના પહેલા પછી મામનો પ્રચાર વધાર
હતો જોન અને જૌદ્ધ ધર્મથી ધીમે ધીમે માંસભક્ષણ ક્રમ થતુ ગયુ,
હિંદુ ધર્મના પુનરુત્થાની વખતે જ્યારે ઘણા જૌદ્ધ હિંદુ થઈ ગયા
ત્યારે અદિમા ઓ સાકાશગ્નો ધર્મ પછી માથે લાગ્યા હિંદુધર્મમા
મામાદાર પાપ મમગના લાગ્યુ મામની તરફ ઘણી વિગતિ થઈ ગઈ
હતી મસઉની લખે કે કે બ્રાહ્મણો કોઈ પગલુ નામ ખાતા નથી
અતિયોમા પછી બ્રાહ્મણોને માંસ ન ખાવાનુ વિધાન છતા, પાછલી
કેલી* સ્મૃતિયોમા શ્રાદ્ધના સમયે માંસ ખાવાની આજ્ઞા રી છે
આના ઉપર વ્યામસ્મૃતિમા તેા મહેવામા આવ્યુ છે કે, શ્રાદ્ધમા મામ
ન ખાવાનાગે બ્રાહ્મણ પતિત થઈ જાય છે x ધીમે ધીમે માંસ
ખાવાની પ્રથા વધતી ગઈ અને બ્રાહ્મણોના એક બાજે માંસભક્ષણ
શરૂ થઈ દક્ષિણ અને પૈશ્ય પછી મમ ખાના તતા હજુ પેગ અને
બકગ સિવાયન બીજુ મામ નિષિદ્ધ તતુ કોઈએઈ વાગ માંજલી પછી
ખવાતી કુગળી અને લસણનો પ્રયોગ વર્જીત હતો અને ખાનાગ
પ્રાયશ્ચિતના ભાગી ગણાતા

ઉત્તર ભારતના કરતા ક્ષિણમા મામનો પ્રચાર ઓછો હતો
આકાન દરેક પ્રકારનુ માંસ ખાતા, તથા અન્ય રહેતા

મધ્યપાનનો પ્રચાર ગ્રાય નહતો બ્રાહ્મણોને શરૂ વેચવાની પાસુ
આજ્ઞા નહતી બ્રાહ્મણોકો બીરકુન શરૂ ન પીતા અને મમઉદી
લખે છે કે જો કોઈ રાજા મદિરા પીતો તેા તે રાજ્ય કંચાને ચોચ
ન ગણાતો પછી ધીમે ધીમે દક્ષિણમા મદિગપાન વધતું ગયુ અગ્ની
યાત્રી સુનેમાન લખે છે કે ભારતીય શરાબ નથી પીતા તેના કહેવા

* ત્રિ. વિ. વેદ્ય કૃત * દ્વિ. જો. ત્રિ. ૬૦ આ ૨ પૃ ૧૯૨

* નાશ્નોયાદ બ્રાહ્મણો માંસમનિયુક્તઃ કથચન।
કર્ત્વોશ્રાજ્ઞે નિયુક્તો જ્ઞા અનશનન્ પવતિ દ્વિજઃ ॥

પ્રમાણે જો રાજ્ય શરામ પીએ તો તે વાર્તાત્મિક ગાન જ નથી આમપાસ આપસમા વાઈ થાય તો જેને વધારે મત મળે તે ગાન મની જાય + વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રથી જણાય છે કે શ્રીમત નાગરિક લોકો બાગ-બગીચામા જતા અને ત્યાં શરામ પીતા

એ મમયમા સ્વરજ્ઞાનો વિચાર અવશ્ય હતો પણ પરસ્પર લોજન નિષિદ્ધ ન હતું હૃતજાતનો વિચાર વૈષ્ણુધર્મના પ્રચારની માથે વધ્યો

ઉપર વખ્યાનો અભિપ્રાય એવો નથી કે તેઓ કેવળ ભૌતિકમાજ વધ્યા હતા તેમનું આધ્યાત્મિક જીવન પણ ઉત્તત હતું ઘણી મામિજ વાતો તેમના જીવનનું અંગ મની ગઈ હતી પાંચ મહાપત્રો ગૃહસ્થીને માટે આવશ્યક મનાતા અતિથિસત્કાર રહ્યો હતો યજ્ઞોમા બૌદ્ધને લીધે પરશુદેવે ધર્મ ગઈ હતી આની સાથે યજ્ઞો જ ઓછા થઈ ગયા પણ હિંદુ ધર્મના અબ્યુદયની સાથે ફરીથી યજ્ઞ આગલ થયા આપણા સમયમા મોટા મોટા યજ્ઞોના ઉત્તેજકણ નથી મળતા

દાસપ્રથા

આલો ઉત્તત હોવા છતાં સમાજમા દાસપ્રથા કાઈ ને કાઈ રૂપમા ચાલુ હતી દાસપ્રથા આપણા મમયના પહેલેથીજ ચાલી આવતી મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિઓમા તેનું વર્ણન છે યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિના મીકાકાર વિદ્યાનેશ્વરે (૧૨મી સદી) ૧૫ પ્રકારના દાસો મતાવ્યા છે ગૃહજાત (ધરની દાસીથી ઉત્પન્ન) કોત (ખરીદાયેનો) લખ્ઝ (દાનામાં મળેલો), દાયાદુષાગત (વશપ પગલ) અનાજાવલ્લત્ (દુર્ભિક્ષમા મરવાથી રક્ષિત) આહુત (ધન આપીને ગમેનો) સ્વણદાસ (ડગ્ગમા રાખેનો), મુદ્ધપ્રાપ્ત પપ્પેજીત (ઘનમા જતાલેલો), પ્રવ્રજ્યાવસિત (સાધુ બનના પત્ની મગડીને મનેલો) કૃત (મમયની સગતથી બનેલો)

+ મુદ્ધમાન મોદા ૧૨ ૫ ૭૮ (નાગરી ૪ માં લિખી સચા દ્વાગ પ્રકાશિત)

વડવાહત (ધરની દારીના લોભથી આવેલો) અને આત્મવિકેતા (પોતાની જાતે વેચાયેલો) દામ જે કાઈ કમાતા તેના પર સ્વામીનો અધિકાર ગહેતો કેટલાક લોકો દામોની ચોરી કરીને તેમને વેચતા પણ હતા.

અહીંની દામપ્રથા બીજા દેશોની દામપ્રથાની માફક કપુષિન, ધૃષ્ટિન તથા નિન્દની ન હતી આ દામો રૂના પગિવાગમા સમાર્પ જતા તહેવાર જેના પાગ અમરોમા દામો પર પણ દૃષા ગહેતી હતી જે દામ માફ કાર્ય કરે તેના પર સ્વામી દૃષા કરતો ગાજની તગથી દામ પ્ર પે દવાના નિયમો થતા હતા વાસવદત્ત સ્મૃતિમા લખ્યું છે કે જમ્બવદ્વતીથી દામ પનાવવામા આવે, અથવા ચોગેદાગ ખરીદાયેના દામોને જે સ્વામી મુક્ત ન કરે તો તેને અવત્ર કરાવવાનો ગાજનો ધર્મ છે * નાગદસ્મૃતિમા લખ્યું છે કે સ્વામીનો પ્રાણુ બચાવનાગને પુત્રની માફક મિત્રતનો ભાગ પણ મજે જે કગજથી દાસ બન્યા હોય તે સ્વામીનું ઝણુ ચૂકાવીને મુક્ત ધર્મ શકે આ પ્રમાણે બીજા દામો પણ મુક્ત હતા અનાજનભૂત બે માથો આપીને, આલિત ધન આપીને, શુદ્ધપ્રાપ્ત, સપ્રતિષ્ઠા અને પશ્ચેષ્ટ દામ ઉત્તમ મેવા કરીને અથવા પોતાના સ્થાનમા પ્રતિનિધિ આપી છૂગી શક્યા * મિતાક્ષરમા તે વખતે દામને મુક્ત કરવાની વિધિ પણ બતારી છે સ્વામી દામના ખભાપર પાણીનો ભરેલો ઘડો ઉઘારીને અને તેને તોડીને અક્ષત, પુષ્પ દાસ ઉપર ફેંકે અને નણુવાર 'દત્ત તુ દાસ નથી' વ્હીને મુક્ત કરે ^૧ અહીં દાસ વિશ્વાસપાત્ર પોતાનો સેવક સમજતો તેની સાથે કોઈ પ્રજાગનો દુર્બલ્લહાર ન થતો આથી જ ચીની અથવા અગ્ની ધાત્રીઓને આપણે ત્યાંના મેવડા અને દામોમા અતર ન જણાવ્યું તેથી જ તેમણે તેનો ॥ વેખ ન કર્યો

* મિતાક્ષર સહિત પૃ. ૨૪૯.

• મિતાક્ષર પૃ ૨૪૬-૫૦

૧ " " ૨૫૦

વહેમ

સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનમાં ઉન્નતિ જતા પણ માધ્યમ સમાજમાં વહેમ હતો લોક લિન્ગલિન ગદ્ય ટોણામાં તથા જૂત ગ્રેતમાં માનતા ગદ્યની પ્રથા ભારતમાં પ્રાચીન જાણથી ચાલુ હતી અથર્વવેદમાં અભિચાર, ગમ્મોદન, પીન વગી રણ મારણ જેવાના વર્ણ છે રાગનો પુરોહિત અથર્વવેદનો વિજ્ઞાન હતો શત્રુઓને મારના માટે રાગ ગદ્યના પ્રયોગ કરાવતો આપણા સમયમાં પણ આનો પ્રચાર હતો બાણે પ્રભાકરવર્ધનની બીમારીના સમયમાં લોકોનું પિશાચ-બાધામાં માનવું અને તેના ઉપાય કરવાનું લખ્યું છે કાદબરીમાં પણ બાણે પુત્રપ્રાપ્તિને માટે વિદ્યાસવતીનું ગદ્યના મડળમાં દિક્ષાનોને પમદ કરવું તારીજ પહેરવું અને માદળીય બાધવું ગીધને મામ ખવરાવવું તથા શુકન ગણવાવાગાનો આદર કરવો વિનંતો ઉ નેમ છે x

એજ પ્રમાણે ગર્ભના સમયે તેની જૂનોથી રક્ષા રવાને પનગ નીચે રાખના મડળ બનાવના ગોરાચનથી ભોજનપત્ર ઉપર લખેના મત્રોને યત્રોમાં બાધના વિનંતિઓ પણ માણે વર્ણુરી છે ભવભૂતિના ‘ મલતીમાધવ ’ મા ‘ ગૌડોવહો ’ મા પણ બિનિ નના દાખના મળી આવે છે આથી જણાય છે કે આપણા સમયમાં ગદ્યની પ્રથા ગણ્યીતી હતી ગગ્ગ લેકા પોતાના શત્રુપર મારણ મત્રોના દુખ દેતા અને પોતાના ના પડ આરામના પ્રયોગો અજમાવતા દેવિરોની તુષ્ટિને માટે બિનિદાન પણ અપાતા

ચરિત્ર

લોકોના ચરિત્રના મમકમાં થોડા શબ્દો કહેના અપ્રામગિષ નહિ ગણાય. પ્રાચીન જાણથીજ ભારતીયોનું ચરિત્ર ઉન્નત અને પ્રશસનીય

* હર્ષચરિત્ર પૃ ૧૫૪ (વિનં માં)

x કાદબરી, „ ૧૨૮-૩૦ „

છે. મેગેસ્થનીઝે લખ્યું છે કે: “તેઓ સત્ય બોલતા, ચોરી ન કરતા, પોતાના ધરને તાળાં ન મારતા. વીરતામાં પણ તેઓ ચઢીવાતા હતા. તેઓ ગંભીર અને અમરીષ હતા. મુકદ્દમાની તેમને આવશ્યકતા ન રહેતી.” આ ચરિત્ર પ્રાચીનમાંજ નહિ પણ આપણા સમયના યાત્રિયોએ પણ કહ્યું છે. હુએનસંગ લખે છે કે ભારતીય હમાનદારી અને રારગતાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. અન્યાયથી તેઓ ધન સંચય નથી કરતા. અખ્ મદરિસી લખે છે કે ભારતીય લોક સદા ન્યાયપરાયણ રહે છે અને તેનાથી વિરુદ્ધ થતા નથી. તેમના વ્યવહારમાં બક્ષાઈ, પ્રામાણિકતા અને નિષ્કપટતા પ્રસિદ્ધ છે અને આ વિષયોમાં તેઓ એટલા પ્રસિદ્ધ છે કે બધા દેશના લોક ત્યાં જાય છે અને આથી તેમનો દેશ સમૃદ્ધ બની ગયો છે.* તેરમી સદીનો ચમ્પુદીન અણ્ણ અબ્દુલા ખેદી ૬૭૭ જર્માના ફ્રેન્ચને સમયે લખે છે કે ભારતની વસ્તી ઘણી ધનવાન છે. તેઓ જીવવા મરવાથી ડરતા નથી.+ માર્કો પોલોના પ્રમાણે પાઠણો ઉત્તમ વહેપારી અને સત્યવાદી છે. તેઓ મઘ માંસ નથી ખાતા અને સંવમી જીવન ગાળે છે. તેઓ ચિરાયુ હોય છે.+ તે વખતે સ્ત્રિય પોતાના ધરમાં મરવું નિંદનીય સમજતા. યુદ્ધમાં મરવાને તેઓ સન્ન રહેતા, પણ એવો અવસર ન મળવાથી તેઓ ઘણીવાર પર્વતથી ઢળી પડીને (ભૂગુપ્તન), અગ્નિમાં બળીને અને ફૂળીને મરતા.

બક્ષાઈ સેનનું તથા ધર્મદેવનું પાણીમાં ફૂળી મરવું અને મૃત્યુકટિકના કર્તા શ્વેતનું બળી મરવું એ ઉદાહરણ મળેલીતાં છે. કેટલાક પાઠણો વૃદ્ધ થઈ જતા, ત્યારે તેઓ પોને પાણીમાં ફૂળી મરતા અથવા બળી મરતા. મિકંદરના સમયમાં પણ અગ્નિમાં ખેસીને મરનારનું ઉદાહરણ છે. માર્કોપોલો પણ આ પ્રયાનું વર્ણન કરે છે.

* હસિયટ: “હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા” આ. ૧, પૃ. ૮૮

x મેક્રમૂલર: ઇન્ડિયા:

” ૨૭૫

+ માર્કો પોલો: આ. ૨૦,

” ૩૫૦ અને ૩૬૦

ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન

ત્યા સુધી સમાજમાં સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ સ્થાન ન મળે ત્યાં સુધી કોઈ પણ સમાજની પૂર્ણ ઉન્નતિ ન કહેવાય ત્રાવીનઝળમાં સ્ત્રીઓનો આદર થતો તેથીજ તેને અર્ધાંગનાનો રાજ્દ આપ્યો છે ધરમા તેનો દ જાને ઉચ્ચો હતો યજ્ઞયાત્રામાં પતિની માથે મેમનાનો તેનો અરિકાર હતો ગમાયણ અને મહાભારત મિનાય પણ પત્રીના નાટકોમાં સ્ત્રીઓનું ઉચ્ચ સ્થાન જતનારું છે આપણા સમયના પ્રારભમાં પણ સ્ત્રીઓનું સ્થાન ધણું ઉચ્ચ હતું ભવલતિ અને નાગયણ ભદ્રના નાટ્યોમાંથી આ વાતને ટેમો મળે છે

સ્ત્રીશિક્ષા

પાછલા સમયની માફક આ સમયમાં “સ્ત્રીશૂદ્રૌ નાયી-યતામ્” પ્રચલિત નહતું સ્ત્રીઓ ભણતી હતી બાલો લખ્યું છે કે રાજ્યશ્રીને બૌદ્ધ મિદ્ધાતા ભણાવના મંત્રે દિરાકર મિત્ર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા ધણી સ્ત્રીઓ બૌદ્ધ લિપિ થતી રામગચ્ચાર્પની માથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાવાળી મહનમિત્રની વિદુષી સ્ત્રીનો દાખલો પ્રસિદ્ધ છે પ્રસિદ્ધ ડ્રિ રાજશેખરની ચૌહાન પત્ની અનનિસુન્દરી વિદુષી હતી ગજશેખરે ત્યા પોતાના અને બીજાના મતમાં મતભેદ જતાવ્યા છે ત્યા તેણે ત્રણ સ્થગોમાં અવતિસુન્દરીનો પણ લિન્ન મત આપ્યો છે તેણે પ્રાકૃત કવિતાનો કોઈ જનાઓ જેમાં તેણે દરેક રામના પ્રયોગ માટે સ્વરચિત ઉદાહરણ દીધા હતા હેમચંદ્ર પોતાની દેરીનામ માનામાં બે દેખણે મતભેદનો ઉન્નેષ કર્યો છે સ્ત્રી-શિક્ષાના સમયમાં રાજશેખરના વિચાર પુરોની માફક સ્ત્રીઓ પણ મનિ હોય મરકાર આત્મામાં પડે છે તથી ત્યા સ્ત્રી પુરનો બે નથી ગમતો અને મત્રીઓની પુત્રીઓ વર્યાઓ શાપ્તોમાં નિન્સાત અને કવચિત્રી હોય ૦ * આપણા સમયમાં વધુ સ્ત્રીઓ મસ્તૂત મિતાઓ ગયતી

જની ઇંદુલેખા, મારુલા, મોરિકા, વિન્નિમકા, રીલા, સુલદ્રા, પદ્મશ્રી, મનાસા અને લક્ષ્મી આ ઉપગત તેમને ગણિતનું શિક્ષણ અપાતા હતા. પછી ઇ ભારતચાર્યે (૧૨મી સદીમાં) પોતાની પુત્રી લીલાવતીને ગણિત ભણાવતા 'લીલાવતી' ગ્રંથ લખ્યો. જીઓને વનિત કવાઓની મારી શિખા અપાતી ગણ્યશ્રીને મંગીત નૃત્ય આદિ શીખવવા માટે કંગવેના પ્રમથનો ઉત્તેજ બાણે કર્યો. ઇ હર્ષની રત્નાવલીમાં ગણી વર્તિકાથી રંગીન ચિત્ર મનાવે છે. તેમાંજ ગણીને ગીત, નૃત્ય આદિ વિષયમાં સલાહ દેનારી બતાવી છે. આના ધણા ઉદાહરણો મળી આવે.

પડદો

તે સમયે પડદો પ્રચલિત ન હતા. રાજાઓની જીઓ દરબારમાં આવતી હોતી. તેઓ જાણે છે કે જ્યારે જણ મિલિંગનું હારીને પડદાં ગાયો, તે સમયે બાણાદિત્યની ગણ્યમાતા તેને મળવાને આવી + હર્ષની માતા ગણદગ્ધારીઓને મંગતી બાણે કાઢવરીમાં નિવાસવતીના વર્ણનમાં જોડીઓને મળવું બાણેણેને મળવું તથા મદિરમાં કથા માનવના જુઓ એવા વર્ણનો આવે છે. રાજ્યશ્રી પોને હોતી. તેઓ મંગી હતી તે વખતમાં નાટકમાં પણ પડદાનો ઉત્તેજ નથી. યાત્રી અભુજે પછી રાજદરબારમાં દેવી પરદેશીઓની મામે જીઓ આવતી તેનું વર્ણન કયું છે. મેળાઓમાં, બાગમાં, જી પ્રુષ્ઠો માથે જતા તેના ઉદાહરણો કામગીરીમાં મળે છે. જીઓ રાજના મેરકનું કામ પણ કરતી અને દરબારમાં, લદાર્થમાં પણ જતી હોતી. યજ્ઞસર્જ્ય યજ્ઞને ધોડા પર સ્વારી કરતી કોઈ કોઈ સ્થળે ગણીઓના પકડાવાના ઉત્તેજ પણ મળે છે. દક્ષિણના પશ્ચિમી સોવકી વિક્રમાદિત્યની બહેન અક્ષાદેવી વીર પ્રકૃતિની હતી અને ગજકાર્યમાં નિયુજ્ઞ હતી અને ચાર પ્રદેશો પર

x રત્નાવલી અ ૨

+ વાટર્સ બોન્ડ યુવનચાત્ર આ ૧ પૃ ૨૮૮-૮૯

શામન કરતી એક શિલાલેખના પ્રમાણે તેણે ગોકાગે (ખેવગામ જિલ્લામાં)ના કિલ્લાને વેરો નાખ્યો હતો. આવા ખીખ ઉદાહરણોથી માલમ થાય છે જે તે વખતે પડદાની પ્રથા ન હતી એટલું નક્કી છે કે રામના અત્તપુરમાં દરેકનો પ્રવેશ ન હતો.

મુમયમાનોના આન્યા પછી પદોનો ગિવાજ થયો. ઉત્તરભારતમાં તેમનું જોગ વધારે હોવાથી ત્યાં ધીમે ધીમે પદો અને ધૂમટાની પ્રથા મોટા ધરોમાં ચાલી, પણ તેમનું જોગ ન હતું ત્યાં પદો અને ધૂમટા ન પ્રસર્યો. આજે પણ ગંજપૂતાનાથી દક્ષિણના ભાગોમાં તે પદ્ધતિ નથી અને છે તે નામમાત્ર છે.

વિવાહ

મનુસ્મૃતિમાં આઠ પ્રકારના વિવાહો છે. પાહ, દૈવ, આર્ષ, પ્રાગ્નપત્ય, આસુર, ગાન્ધર્વ, ગણમ અને પૈશાચ્ય સહન છે. કે તે સમયે આ વિવાહના પ્રકારો થોડા પ્રચલિત હોય પણ તેનો પ્રચાર ઓછો થતો જતો હતો. યાજ્ઞવલ્ક્યે આપેલો ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ પહેલા ચારજ કરવાને યોગ્ય બતાવ્યા છે. વિષ્ણુ અને શખ સ્મૃતિઓમાં પણ પહેલા ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે. દારીત સ્મૃતિમાં ફક્ત પ્રથમને જ ઉચિત માન્યો છે.

કુલીન ધરોમાં ધણા વિવાહની પ્રથા ચાલુ હતી. ગામ, મરદાંગ અને ધનાદાર લોકો પ્રાય કેટલાક વિવાહ કરતા. એક શિલાલેખમાં કનચુરી ગામ ગાગેપદેવના મગવા પછી તેની ધણી શ્રીઓનું સતી હોવાનું જણાવે છે. તે સમય સુધી ગામ-વિવાહની પ્રથા શરૂ થઈ ન હતી. કાળિદાસે શકુન્તલાની સાથે દુષ્યન્તનો મેળાપ વર્ણવ્યો છે, તે વખતે શકુન્તલા મોની થઈ ચર્ચ હતી. ગૃહ્યસૂત્રોના વિવાહના કેટલાક મમય માટે ગર્ભાધાન કરાવેલો ઉપેક્ષ કર્યો છે, જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યાં તે સમયે મોની થઈ જતી મનુસ્મૃતિમાં કન્યાની ઉંમર ૧૬ વર્ષની કહી છે. ગાંધર્વની ઉંમર પણ વિવાહ વખતે ૧૪ વર્ષની

હતી કાંઈપરીમા મદાપેતાની ઉમ્મર વિવાહયોગ્ય થઈ ગઈ હતી. અવરર આપણા મમયના અત લાગમા બાળવિવાહની પ્રથા શરૂ થઈ ગઈ હતી મુમનમાળો આન્યા પત્રી આ પ્રથા વધારે વધી વિધવા વિવાહની પ્રથા જો કે પહેલા જોવી એ મમયમા પ્રચલિત ન હતી, છતાં તેનો અભાવ ન હતો યાગનદમ્ય મ્મરૂતિમા વિધવાવિવાહનું વર્ણન છે વિપ્રયુએ લખ્યું છે કે અમંભુમ્ન વિધવાના બીજા વિવાહથી થયેનો પુન વાગસદાર ગણાશે પગશરૂ પણ લખે છે કે જો સ્ત્રીને પતિ મરી ગયો હોય માધુ બની ગયો હોય નામી ગયો હોય અથવા નપુસન થઈ ગયો હોય તો તે પુનર્વિવાહ શ્રી શકે * પ્રમિદ્ધ જૈનમત્રી વસ્તુપાન તેજપાનનું વિધવાથી ઉત્પન્ન હોવાનું નાશીતું છે આ પ્રથા ધીમે ધીમે ઓગળી થતી ગઈ અને અતમા દિનેમા આ બિનકુલ નષ્ટ થઈ ગઈ અનમેરની લખે છે કે એ સ્ત્રી બીજવાગ વિવાહ નથી કરી શકતી વિધવાનો પોશાક જૂદો હતો જોનો ઉલ્લેખ બાણે ગાળ્ય શ્રાના નધન્ય વખતે “ વધનાતુ વેચવ્યવેણી ” લખાને ક્યો છે આજ પણ પ્રાય ઉંચા કુટુંબમા વિધવાવિવાહ નથી થતો, જા ઘણી જાતિઓમા તે પ્રચલિત છે

સતી-પ્રથા

સતી પ્રથાનું પ્રચનન આપણા મળની પૂર્વે હતું આ પ્રથા આપણા મમયમા વધતી ગઈ હર્ષની માતાનું ૨૨૧ અગિનમા બળી મરવાનું હર્ષચરિતમા મળે છે રાજ્યશ્રી પણ અગ્નિમા બળી માટે તૈયાર થઈ હતી પણ હર્ષે તેને રાણા મિયદર્શિકામા વિધ્યકેતુની સ્ત્રીનું સતી થવાનું વર્ણન છે આથી પહેલા જટ્ટીસદીમા

* નષ્ટે મૃતે પ્રત્રજિતે વલીવે ચ પતિતે પત્ની ।

પશ્ચસ્વાપત્સુ નારીણાં પતિરન્યો વિધીયતે ॥ અ૦ .

એક શિલાસેખના પ્રમાણે બાનુગુપ્તના સેનાપતિ ગોપરાજની સ્ત્રીનું સતી હોવાનું ઉદાહરણ મળે છે. અલબેરુની લખે છે કે વિધવાઓ ક્યાં તો તપસ્વિનીનું જીવન ગાળે છે, ક્યાં તો બળી મરે છે. રાગ્નઓની સ્ત્રીઓ જો વૃદ્ધ ન હોય તો સતી થાય છે, x બધી વિધવાઓ માટે સતી થવું આવશ્યક ન હતું. પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે સતી થતી.

આવી પ્રથાઓ હોવા છતાં પણ સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્થિતિ ઉચ્ચ હતી. તેમનો પૂર્ણ આદર થતો. વેદવ્યાસસ્મૃતિમાં તેમની આપેલી દિનચર્યા જાણુયા જેવી છે : પત્ની પતિના પહેલાં ઉઠીને ઘર સાફ કરે, સ્નાન કરે અને બોજન બનાવે. પતિને બોજન કરાવ્યા પછી વૈશ્વદેવ કરે. ત્યારપછી ખાધને રહેલા દિનમાં આયવ્યવને વિચાર કરે. સાવંકાળમાં પણ ફરીથી બોજન બનાવે. ઘરમાં તેમનું સન્માન હતું. મનુસ્મૃતિના પ્રમાણે જ્યાં સ્ત્રીઓને માન છે, ત્યાં દેવ રહે છે ત્યાં લખ્યું છે કે આચાર્ય ઉપાધ્યાયથી અને પિતા આચાર્યથી દસ ગણા સન્માન્ય છે પણ માતા પિતાથી હજાર ગણી માનને લાયક છે. તેમની સ્થિતિ પણ કાયદા પ્રમાણે ઉતરતી ન હતી. તેમની પોતાની સંપત્તિ માટે રાગ્નનિયમો બન્યા હતા. તેમને મિલકત મળી શકતી. આ વિષયમાં આગળ વધારે લખીશું.

દ્વિતીય વ્યાખ્યાન

સાહિત્ય

પ્રાચીન ભારતનું વાદ્યમય ધાતું વિસ્તૃત, મંબીર અને ઉન્નત હતું. બધા વિષયો તરફ ભારતીય વિદ્વાનોનું પૂરું ધ્યાન હતું. સાહિત્ય, વ્યાકરણ, આયુર્વેદ, જ્યોતિષ, ગણિત, વિજ્ઞાન, કલાકૌશલ્ય આદિ બધા વિષયો ઉન્નતિની ચરમ સીમા સુધી પહોંચ્યા હતા. ક્રમશઃ આ વિષયોની ઉન્નતિનો કાંઈ પરિચય આપવાનો યત્ન કરીશ. પ્રથમ એક વાન કહી લઉં. પ્રાચીનકાળમાં સાહિત્ય એટલે કેવળ લલિત સાહિત્ય, કાવ્ય, નાટક, કથા, ઉપન્યાસ અલંકાર આદિ વિષયો મનાતા; પણ આજકાલ સાહિત્ય શબ્દ ઘણા બધા અર્થમાં પ્રયોગ્ય છે. તેમાં વિદ્યા સંબંધી મમસ્ત વિષયો પણ આવી ગયા.

આપણા નિર્દિષ્ટ સમયનું સાહિત્ય ભાષાની દૃષ્ટિથી ત્રણ વિભાગોમાં વિભક્ત કરી શકાય:—

૧. સંસ્કૃત સાહિત્ય વધારેમાં વધારે મળી આવે છે. તે સમયે સંસ્કૃત જ રાજકીય ભાષા હતી. રાજ્યકાર્ય તેમાં જ ચાલતું. શિક્ષાલેખ, તામ્રપત્ર વગેરે પણ પ્રાયઃ તેમાં જ લખાતા. આ સિવાય પણ સંસ્કૃત ભારતવર્ષના વિદ્વાનોની ભાષા હતી. આથી સંસ્કૃતનો પ્રચાર પ્રાયઃ મંપૂર્ણ ભારતમાં હતો.

૨. પ્રાકૃતનો સર્વ સાધારણ જનતામાં પ્રચાર હતો. આ ભાષા બોલવા—ચાલવામાં વપરાતી. આનું સાહિત્ય પણ ઉન્નત હતું.

૩. દક્ષિણ ભારતમાં જે કે પડિતોમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર હતો, જ્યાં ત્યાંની બોલવા—ચાલવાની ભાષા હતી દ્રાવિડી, જેમાં તામિલ,

તેલુગુ, મલયાલમ, કાનડી આદિ ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ ભાષાઓનું સાહિત્ય પણ આપણા મમયમા ઉત્તર થયું. હવે કમશા આ ત્રણે ભાષાઓ ઉપર વિચારીએ.

લલિત સાહિત્ય

સંસ્કૃત સાહિત્યના વિકાસની પ્રગતિ :

સાહિત્યની દૃષ્ટિથી આપણે મમય ધણે જ ઉત્તર છે આપણા મમય પહેલા પણ સંસ્કૃત સાહિત્યનો વિકાસ થઈ ચર્ચા ગયો હતો પણ તેની વૃદ્ધિ આપણા સમયમા ચાલુ રહી આ મમયમા આપણે અન્ય ભાષાઓના વિકાસની માફક સંસ્કૃતમા ભાષાના નિયમ સભ્યથી અથવા રૂપ સભ્યથી પરિવર્તન નથી જોતા આનું એક કારણ છે આ મમયના પહેલા—૬૦૦ ઈ સ પૂર્વની આમપાસ આચાર્ય પાણિનિએ પોતાના આકરણના જટિલ નિયમો દ્વારા સંસ્કૃતને જકડી લીધું પાણિનિના આ નિયમો તોડનાનું સાહમસંસ્કૃતના કોઈ કરિએ નથી કર્યું, કારણ કે આપણા પૂર્વજો પાણિનિને મહર્ષિ માનતા અને તેમનામા પૂર્વજોની અગાધ ભક્તિ હતી તેમના નિયમોને તોડવા એટલે પાપ સમજાતું આ પ્રવૃત્તિ આપણામા ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવે છે આથી જ મહાભાષ્યકારે પાણિનિના મૂલોમા કોઈકોઈ સ્થળો પર ત્રુટીઓ બતાવા જતા પોતાને પાણિનિનું હસ્ત મમજવાને અસમર્થ માનીને તેમનો આદર કર્યો છે આ મમયમા સંસ્કૃત સાહિત્યમા લાલિત્ય લાવવાની કોશિશ થઈ રાખ્દ-ભાગ્ય પૂર્વ વધ્યે સંસ્કૃતની સિન્ન સિન્ન લેખનશૈલીઓ આવિષ્કૃત થઈ આ વિકાસ ૬૦૦ ઈ સ ની પણ પહેલા થઈ ચર્ચા ચૂક્યો હતો કવિચૂડામણિ ઝયિન્દ્રામ, ભાગ્ય, અશ્વમેધ વગેરે પણ પોતાના કાવ્યોદ્વાર તત્કાલીન સાહિત્યને સુમન્ય કરી ગયા હતા. મહાભારત અને ગમાનસ પગુ તેમના પૂર્વ લખાયા હતા. પણ આ વિકાસ અહીંથી જ ન રોકાયો આ ઉત્તર ધણા

વખત સુધી ચાલુ રહી, અને આપણે જોઈશું કે આ ઉન્નતિક્રમ ૬૦૦ ઇ. મ. પછી પણ તે જ રીતે ચાલુ રહ્યો. આપણા મનમાં એકડો કાવ્યો (ગદ્ય અને પદ્ય), નાટ્ય, ઉપન્યાસો, કથાઓ અને આખ્યાયિકાઓ સમાવ્યા.

તત્કાલીન સાહિત્યનાં કેટલાંક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો :

ભારતીય સાહિત્યના જોટલા અથો આજ વિદ્યમાન છે, કેવળ તેમને દેખીને જ તત્કાલીન સાહિત્યની ઉન્નતિનું જરામર અનુમાન ન કરી શકાએ તે વખતના લખાણેવા સંકેતો અથ-ગતો નાથ પામ્યા છે અને ધણા ગ્રંથ જગામાં પડ્યા હશે જેમનો પત્તો હજી સુધી નથી મળ્યો. દૈવી કૃપાથી જે અથો બન્યા છે તેની મધ્યા ધણી થોડી છે, છતાં પણ તત્કાલીન સાહિત્યની સ્થિતિ જાણવાને માટે બચેના અથો પૂરતા છે.

તે વખતના મળી આવતા કાવ્યસાહિત્યથી જણાય છે કે તે વખતનું ધણું સાહિત્ય ગમાયણું અને મદાભાગતની ઘટનાઓથી ભરપૂર હતું. જો આપણે રામાયણ અને મદાભાગતની કથાઓની માથે સંનધ ધરાવતા પુસ્તકોને અલગ ગણીએ, તો બાકી રહેલા પુસ્તકોની મધ્યા ધણી જ થોડી રહી જાય અહીં આપણે મસ્કૃતના કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોનો પરિચય કરીશું.

કિરાતાર્જુનીય

આના કર્તા મારવિ સાનમી રનામ્મિમા થયા તેમનો મબધ મદાભારતની ઘટનાઓમાં છે આ કાવ્ય ફક્ત સાહિત્યની દૃષ્ટિથી નહિ, પણ નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી પણ એક ઉત્કૃષ્ટ અથ છે અર્થ-ગૌરવ તેનો ખાસ ગુણ છે તેના અતના ભાગમાં કવિએ શબ્દ-વૈચિત્ર્યના

ધણા અદ્ભુત અને ઉત્તમ ઉદાહરણો આપ્યા છે એક શ્લોકમાં તો 'ન' મિવાય કોઈ અક્ષર પણ નથી, કેવલ અતમા 'ત' છે *

અમરુશતક પણ એક ઉચ્ચ કાદીનું કાવ્ય છે આના વિષે પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડૉ૦ મેકડોનાલ્ડે વખ્યું છે કે આ પુસ્તકનો લેખક પ્રેમિઓની પ્રસન્નતા, કુખ, ક્રોધ અને લક્ષિતના ભાવો દેખાડવામાં સિદ્ધહસ્ત છે

મટ્ટિકાવ્ય

વલ્લભીના ગગન ધગસેનના આશ્રિત મટ્ટીએ માહિત્યના રૂપમાં શુદ્ધ વ્યાકરણના રૂપ શીખવાડવાની સાથે માથે ગમતી ઢથા લખી છે.

શિશુપાલવધ

આમાં કૃષ્ણ દ્વારા શિશુપાળના વધની કથા છે આનો કર્તા માધ્ય કવિ માનમી રાતામિદના ઉત્તરાર્ધમાં થયો આ કાવ્યમાં ગયના-મૌદ્યની સાથે ઉપમા, અર્થ-ગૌરવ અને પદવાચિત્યનો સારો ચમત્કાર છે તેમની કવિતા વિશે જહેનાય છે કે -

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्धगौरवम् ।

दण्डिनः पटलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

નલોદય

આમાં નવદમયતીની કથા છે આની વર્ણનશૈલી અને જોદાની નિવિધતા ખામ મદત્વની છે તુકોનો ચમ કાર આની વિશેષતા છે

❀ न नोननुन्नो नुन्नो नाना नानानना ननु ।

नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेनानुन्ननुन्ननुन् ॥

કિરાત૦ સ૦ ૧૦, શ્લો૦ ૧૪

કેવળ અંતમાં નહિ, પણ મધ્યમાં પણ તે જણાય છે. આ ગ્રંથ મંરૂત સાહિત્યમાં એક નવીન ચીજ છે.

રાઘવપાંડવીય

આના કર્તા **કવિરાજ** દત્તા [૮૦૦ ઇ. સ.]. આ ગ્રંથમાં ગમાપણ અને મહાભારતની ખીનાઓનું માથે સાથે વર્ણન છે. દરેક પ્રકારના એ અર્થ હોય છે. એકથી રામાયણની કથા કહેવાય અને ખીજાથી મહાભારતની. આ શૈલીનાં ખીજાં પણ કાવ્યો મળી આવે છે.

પાર્શ્વમ્યુદય કાવ્ય

આ ગ્રંથ જેન **આચાર્ય જિનસેને** દર્શાવેલા રાષ્ટ્રકૂટ રાજા અમોઘવર્ધ (નવમી સદીમાં)ના સમયમાં લખ્યો. આની વિશેષતા એ છે કે પાર્શ્વનાથના અસ્તિત્વ માથે કાષ્ઠવાર અતિમ પંક્તિ, કાષ્ઠ ઠેકાણે પહેલી-ચોથી, કાષ્ઠવાર પહેલી-ત્રીજી કાષ્ઠવાર ખીજી-ત્રીજી મેઘદૂતમાંથી લીધેલી છે. આ પ્રમાણે તેમણે પોતાના ગ્રંથ કાવ્યમાં આખા મેઘ-દૂતનો મમાવેશ કર્યો છે; જનાં કથામાં ફેર નથી પડવા દીધો. આ પુસ્તકથી મમન્ત મેઘદૂતનો તત્કાલીન પાડનો નિર્ણય થાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રાયઃ સંપૂર્ણ પણ સાહિત્ય માં શક્યાથી ગેય કાવ્ય (Lyric poetry) કહી શકાય, પણ જયદેવનું બારમી શતાબ્દમાં બનેલું ‘ગીતગોવિંદ’ ગેયકવિતાનો ઉત્કૃષ્ટ નમુનો છે. કવિએ આમાં કંઈ જાન્યે અત્યંત ઉત્તમ શબ્દ-વિન્યાસની પૂર્ણતા બતાવી છે. પોતાની અનુપમ અનુસ્તાથી અનુપ્રામ અને ગુણના ઉપયોગથી તેમણે કવિતાને ઘણીજ મધુર અને ભાવોત્તેજ્ય બનાવી છે. આને નિન્ન નિન્ન રાગોમાં ગાઇ શકાય છે. આ કાવ્યની મોટા મોટા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ મુકનકંઠે પ્રશંસા કરી છે અને ઘણાએ તે તેમાં ગેય કવિતાની પગકાપટા માની છે.

આ ગિરામ આપણા સમયમા જીવન વણા સંસ્કૃત કાવ્યો લખ્યા છે, જેનો પરિચય રૂઢ નામોથી જ કગીશ પ્રગિહ કવિ ક્ષેમંદ્રે ‘રામાયણ-મંજરી’, ‘ભારત મંજરી’, ‘દશાવતારચરિત’, ‘સમય-માતૃકા’, ‘જાનકમાલા’, ‘કવિકંઠાભરણ’, ‘ચતુર્વર્ગ-સંગ્રહ’, આદિ નાના વણા અથવા બાળમા કુમારદાસનુ ‘જાનકી-હરણ’, હરદત્ત-વિરચિત ‘રાઘવનૈપથીય’, મંત્ર કવિ વિખિત ‘શ્રીકંઠચરિત’, હર્ષ કૃત ‘નૈપયચરિત’, વસ્તુપાલ વિનિર્મિત, ‘નરનારાયણાનન્દ કાવ્ય’, રાજાનક જયરથ-પ્રણિત ‘હર-ચરિત-ચિતામણિ’, રાજાકર રત્નાકરનું ‘હરવિજય-મહા-કાવ્ય’, દામોદર-વિગચિત ‘કુટિનીમત’, વાગ્ભટ કૃત ‘નેમિ-નિર્વાણ’, ધનંજય શ્રેષ્ઠિનુ ‘દ્વિધાસ ધાન મહાકાવ્ય’, સન્ધ્યાકરનદી નુ ‘રામચરિત’, નિલહણ પ્રણિત ‘વિક્રમાંક-દેવ ચરિત્ર’, પદ્મગુપ્ત પ્રણિત ‘નવસાહસાંક ચરિત’, હેમચંદ્રનુ ‘હૃયાશ્રય મહાકાવ્ય’, જયાનક ગચિત ‘પૃથ્વી-રાજ વિજય’, સોમદેવકૃત ‘કીર્તિકૌમુદી’ અને કલહણ વિનિર્મિત ‘રાજતરંગિણી’ : આવા વણા કાવ્યો છે

આમાથી છેવટના માત ઐતિહાસિક અથ છે

સુભાષિત સંગ્રહ : આ સમયમા લિન્ન લિન્ન વિચોના ઉત્તમ શ્લોકોનો સંગ્રહ — સુભાષિતનો અર્થ ચૂક્યો હતો અમિતગતિ (૯૯૩ ઈ સ)ના સુભાષિત રત્ન સદોહ અને વલ્લભદેવ (૧૧મી

સાતાબ્દિક*ના ખી 'સુભાષિતારત્નો'ના મિત્ર એ જોઈ વિદ્વાનો
સુભાષિત સંગ્રહ મળ્યો છે આ સંગ્રહ ૫ ધોમને 'કવીદ્રવચન
સમુચ્ચય' નામથી પ્રગટિત કર્યો છે આ ગ્રંથની ૧૦મી સાતાબ્દિકમાં
લખની રત મળી છે આ ગ્રંથનું તથા તેના લેખકનું નામ હજી અજ્ઞાત છે

ગદ્યકાવ્ય માહિત્યમાં કથાઓ અને વ્યાખ્યાયિતઓનો પણ
વિના ભાગ છે આ ગદ્યમાં સમૃદ્ધતા વિદ્વાનોએ આ તરફ પણ
ઉપેક્ષા નથી કરી નાની નાની ગ્રંથોની પદ્ધતિ ભાગ્યમાં થયું પ્રાચીન
ગદ્યો આની આગળ મોટા અને જોડના ધર્મગ્રંથોના નિર્માણમાં
સુધીમાં આ પદ્ધતિનો પૂર્ણ વિમલ સમર્થકો હોય છે મ ૬૦૦ની
પૂર્વ વચ્ચેના કથાઓ ધર્મ ગદ્ય હતી જેનો મહાભારત યુગલોમાં
સમાવેશ થયેલો છે આ મમય સુધીમાં પંચતંત્ર મની ચક્રુ હતું
આનો ગદ્યનામય નિશ્ચિત નથી બતાવી શકાય હા એવું કહી
શકાય કે ૫૭૦ ઈ સ મા તેનો પહેલો ભાગમાં અનુવાદ થઈ ગયો
હતો આ ગ્રંથ એનો પ્રસિદ્ધિમાં આ ગ્રંથનો અરવી અને સીરિઅન
ભાષામાં પણ અનુવાદ થઈ ગયા આના મિત્ર આપણા મમયના
પહેલા ગુણાદય નામના વિદ્વાન દ્વારા પંચતંત્રમાં લખાયેલી 'બૃહત્કથા'
પણ વિદ્યમાન હતી એ પુદ્ગી, સુવંધુ અને ઘાણના નિર્દેશથી
મળી આવે છે જેમને 'બૃહત્કથામંજરી'ના નામથી ૧૦૩૭ ઈ સ
ની આસપાસ તેનો સમૃદ્ધમાં અનુવાદ થયો પંડિત સોમદેવે પણ
'કથાસરિત્સાગર'ના નામથી એનો અનુવાદ (૧૦૫૩-૧૦૮૧ના

* કેટલાક વિદ્વાનો આ ગ્રંથને ૧૪મી શતાબ્દિકમાં માને છે પરંતુ તે
બતાવેલ નથી નર્વાનદેવે ૧૦૪૧ સહ સવન (૧૧૫૨ ઈ સ)માં થરા
હોયો, તેણે ગમરમગની 'લીલા સવસ્વ મા સુભાષિતારત્નોના બે સંદર્ભ છે

મધ્યમા) કર્યો 'ગૃહસ્થ'નું ત્રીજું ૩૫ 'વૃહત્કથા'લોકસંગ્રહ' ના નામથી મળી આવે છે આના મિત્રાલ-પચ્ચિંશતી 'સિંહાસનદ્વાત્રિંશતિકા', 'શુક સપ્તતિ' આદિ કથાઓના રણા નાના નાના મંત્રદો મળી આવે છે આ અનુસારથી ભાગતી કથાઓનો યુગોપમા પણ પ્રવેશ થઈ ગયા અને તા પણ આ કથાઓ પ્રચલિત થઈ ગઈ. આજ કારણથી ઘણી અગ્રી કથાઓમા ભાગતી કથાઓની સાથે ઘણી સમાનતા જોવામા આવે છે.

આવા નાના નાના મંત્રદો મિત્રાલ વણા ખીજા ગદ્ય, ઉપન્યાસ અને આખ્યાયિકાઓ લખવામા આવ્યા જો કે આ મંત્રદો ગદ્યમા છે, પણ તેની વર્ણનશૈલી પ્રાય પદ્ય કાવ્યોની જ છે અથવા, શબ્દવૈચિત્ર્ય તથા અનુપ્રામાદિની આમા મહુવતા છે મમાગ અને શ્લેષાદિ હોવાથી આની ભાષા ઘણીવાર કિવંચ ઘઈ ગઈ છે આનાથી તત્કાલીન સભ્યતા, રહેણી-કાણી ઉપર મારો પ્રકાશ પડે છે દેહી કવિના ગ્યેલા 'દશ-કુમારચરિત'થી આપણને તે વખતના રીતિ રિવાજ, મામાન્ય સભ્યતા, ગાજ જેવા વિશિષ્ટ પુરોનો વ્યવહાર મળેલી ઘણી સાતત્ય વાતો માવમ પડે છે સુવંધુરચિત 'વાસવદત્તા' પણ મન્ત્રત સાહિત્યમા એક અનોખો ગ્રંથ છે પણ મોટે ભાગે પ્રત્યેક શબ્દ પર શ્લેષ હોવાના ભાગથી તે વધારે કિવંચ થઈ ગયું છે કોઈ કોઈએ તો એક જ વાક્ય અથવા વાક્યખંડના ૬-૭ અથવા તેથી પણ વધારે અર્થ થાય છે ભલે કવિએ પોતાની વિદ્વતા દાખવવા આની ગ્યના કરી હોય પણ માધારણ વાચકોને માટે આ ઘણો જ નિગમ ગ્રંથ છે, અને દીકા વિના ઘણા ગ્યેલે રોકાવું પડે છે આ મિત્રાલ આપણે પ્રમિદ્ધ કવિ વાળતી 'કાદંબરી' અને 'હર્પચરિત' જોઈએ છીએ આમાથી 'હર્પચરિત' એક ઐનિદામિક ગદ્યગ્રંથ છે. આમા સર્વકાલીન વિગનો મળે છે આની ભાષા કિવંચ અને મમાગથી ભરેલી છે. આનો શબ્દ-

ભાગ ધરો જ બહેનો છે ત્યાર અને આપણી દાષ્ટીથી 'કાદંબરી' મનાન્દૃષ્ટ છે આની જાણ મિલ્લ નથી, પણ તેમાં નાવિન્ય પહેલાં મના વધારે છે અને પરુ કમતા પહેલાં જ આજુનો ફેલાવ થયો. આનો ઉત્તરમાં ગાણના પુત્ર પુલિન મટે (પુલિન્દ) લખાને પૂર્વે ક્યાં ગાણ અને તેના પુત્ર મંદૃતિ ગદ્ય વખતમાં જેનાં નામ દ્વારા પ્રસિદ્ધિ પુત્ર હ તે મીના કોઈ પ્રથમા નથી મળી આપણે આથી જ પડિતોમાં ૧૬૧૧ ૧૩ 'ગોળોન્દિષ્ટ જગત્સર્વમ્'. સોઢદ્વલના 'હૃદયસુન્દરો' નથા અને રત્નપાલના 'તિલકમ જરો' પણ માન્ય ગદ્ય મળ્યો છે.

ચંપૂ

મંદૃતિ નાદિતમાં ચંપૂઓ (ગદ્ય-સ્વાત્મક મનો)નું પણ નાદ ન્યાત છે. ગદ્યાથી વધારે પ્રમદ્ધ 'નલચંપૂ' છે આ ત્રિવિક્રમ મટે ૬૧૧૯ ન ની આમપામ મધ્યુ સામદેવ 'યશસ્તિલક' પણ ઉત્તમ ચંપૂ છે. ગદ્ય મોજે 'ચંપૂરામાયણ' ની મ્યતા હી પણ તેના ફક્ત પાંચ પાડોજ લખી શક્યા.

નાટક

નાટકોના પ્રચાર લાગત-ર્ષમાં ઘણા પ્રાચીનકાલમાં હતો અને ૯ સ પૂર્વેની જીટી ચતાબ્દીના અરમાંમાં બનેલા પાણિનિના પહેલાં પણ તેના નિરમોના પ્રથ મની ગયા હતા. પાણિનિએ શિલાલો અને કૃષ્ણશ્વના નાટ્યોના નામ પણ દીધા છે. પાછળથી ભગ્ને 'નાટયશાસ્ત્ર' પણ વખ્યુ આપણા કાળથી પહેલાં માસ, કાલિદાસ, અશ્વધોસાદિ પ્રમિદ્ધ નાટ્યનેબક ચદ મયા હતા. આપણા સમયમાં પણ મળ્યા નાટક વખાના.

મહાગાન શૂદ્રકે લખેલું ‘મૃચ્છકટિક’ પણ તથા ઉચ્ચ કાવિનું નાટક છે આમા છવનશસ્ત્રિ અને ઝર્મણસ્તાના ભાના ધણી મગ્ગ રીતે દેખાવા છે ન્નોજના પ્રમિદ્ધ ગાન હર્ષવર્દ્ધને ‘રતનાવલી’ અને ‘મિયદર્શિની’ નામના નાટ્ય લખ્યા આમા પાત્રો ૥ અગ્નિચિનથ તથા ચન્દુચિન્નાન વણી ઉત્તમ રીતે ૬ ના છે તેમનું ત્રીજું નાટક ‘નાગાનંદ’ છે પ્રો મેડકોનેડે આની વણી પ્રશસા કરી છે નાટકમા મહાકવિ કલિદાસની પણ પ્રતિરપર્ધા કરનારાળા ભવભૂતિ પણ આજ અરસામા થયા ભવભૂતિ મગગમા ગહેનારા પ્લાઠણ હતા તેમના નાટકો ત્રણ છે ‘માલતીમાધવ’, ‘મહાવીરચરિત’ અને ‘ઉત્તરરામચરિત’ તથા નાટકોમા વિગેપતા છે માલતી માધવ મા ‘મૃગાન્-રસ’ છે, મહાવીર-ચરિત મા ‘વીરગ્સ’ છે અને ઉત્તરરામચરિતમા ‘કરુણરસ’ છે પણ કરુણગ્મના પ્ર ગનમા ભવભૂતિ બધાથી ચઢી ગયા છે તમની ૬ પનાશક્તિ તથાજ ત્રણમનીય છે માસ અને કાલિદાસની માફ- તેના નાટકો ગગભૂમિ ઉપર ભજવાન તેવા નથી કાણુક તમા મોટા મોગ વાક્યો છે મદ્દ નારાયણનો ૧૧ નિશ્ચિન રપથી નથી જથ્થાતો તેમનું ‘વેળીસ દાર’ એક ઉત્તમ નાટક છે આમા મહાભાગતના મુદ્ધનું તથાન છે આની ખામ્યન તેના વીગ્ગરમા છે ‘મુદ્રારાસસન’ કર્તા વિશ્વાલ્લભ પણ ૮૪૦થી પાછળ નથી થયા પોતાની જાતનું આ એક જ નાટક છે તે તદ્દન ગાનૈતિ છે કન્નોજના ગાન મહેન્દ્રપાન અને મહિપાનની પાસે ગહેનાગ રાજશેખરે પણ કેટલાક નાટકો લખ્યા આ મમ્મૂત અને પ્રાદ્ય જન્ને ભાગ્યોના પ્રકાડ પડિત હતા તેમણે પેતાના નાટકોમા ધણા નવા છદોની રચના કરી છે કહેતોનો પણ તેમણે ધણે કેંગણે ઉપયોગ કયો છે

તેમના ‘ચાલરામાયણ’ અને ‘ચાલમારત’ નાટકોનો વિષય તો નામથી જ સ્પષ્ટ થશે. તેમનો ત્રીજો ગ્રંથ ‘વિદ્યશાલભંજિકા’ હાસ્યરસનો ઉત્તમ નમુનો છે. ૮૫૦ ઇ. સ. ની પૂર્વે થયેલા કવિ દામોદરે ‘હનુમન્નાટક’ અથવા ‘મહાનાટક’ લખ્યા. એને નાટક કહેવા કરતા કાવ્ય કહેવું અનુચિત નહિ કહેવાય. આમાં પ્રાકૃતનો કાંઈ પણ ઉપેય નથી. કૃષ્ણમિશ્ર કવિએ (૧૧૬૦ ઇ. સ.) ‘મવોધચંદ્રોદય’ નામનું એક ઘણું જ મગ્ન નાટક લખ્યું. આ નાટક અવલોકાત્મક અને ભાવાત્મક છે. નૈનિક અને દાર્શનિક દૃષ્ટિથી આ ઘણું જ ઉત્તમ છે. આમાં શાંતિ, ક્ષમા, કામ, લોભ, ક્રોધ, દંભ, અહંકાર, મિથ્યાદૃષ્ટિ વગેરે પાત્રો ગંખરામાં આવ્યા છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી પણ આ ઉપયોગી નાટક છે.

ઉપર કેટલાક નાટકોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો. આના મિત્રાય પણ બીજા ઘણા નાટકો મળે છે. મુરારિ કૃત ‘અનર્ઘરાઘવ’ વિલ્હણ ગચિત ‘કર્ણસુંદરી’ (નાટિકા), ચંદેલ ગંગાપરમર્દિદેવના મંત્રી વત્સરાજકૃત નાટકો (૩૫૩) ‘કિરાતાર્જુનીય’ (વ્યાયોગ) ‘કર્પૂરચરિત’ (ભાષ્ય), ‘રુક્મિણી પરિણય’ (કહામૃગ), ‘ત્રિપુરદાહ’ (કિમ), ‘હાસ્યચૂડામણિ’ (પ્રહસન), અને ‘સમુદ્રમંથન’ (સમવકાર), ચૌહાન રાજા વિગ્રહરાજે લખેલું ‘કરકેલિ નાટક’, સોમેશ્વરે ગ્રંથેલું ‘લલિતવિગ્રહરાજનાટક’ પરમાર રાજા ધારાવર્ધના ભાઈ પ્રલ્હાદન દેવનું ‘પાર્થિવરાક્રમ’ (વ્યાયોગ) વગેરે જોવા જેવા છે. આના સિવાય ઘણા લખાયા છે, જેના નામ વિસ્તાર થવાના ભયથી નથી લખવામાં આવતા.

વિનિ, અલંકાર આદિ સાહિત્યનાં અંગ

સાહિત્યના વિનિ વિનિ અંગોની ઉત્પત્તિ આપણા મનમાં સુરીમાં થઈ હતી. વિનિ, અલંકાર, ગમ, વગેરે સાહિત્યના ઉપયોગી અને આવશ્યક અંગો પણ ગમ પણ મનમાં અનેક પ્રયોગોના ઉદ્ભવથી થયા છે. શ્રી મમ્મટાચાર્યે 'કાવ્યમકાશ' લખ્યો, પણ તે પૂર્ણ ન કરી શક્યા, આથી તેનો ગમ ભાગ અલંકાર [અલંકાર] સુરીએ લખ્યો આ સિવાય પણ ઘણા પ્રયોગો લખ્યા, જેમાંથી મોવર્ધનાચાર્યે 'ધન્યાલોક' મામહત્વ 'અલંકાર શાસ્ત્ર', રાજશેખરદત્ત 'કાવ્યમીમાંસા', હેમચંદ્ર ગણિત 'કાવ્યાનુશાસન', વાગ્ભટ નિખિત 'કાવ્યાનુશાસન', અને 'વાગ્ભટાલંકાર', હર્ષદ નિખિત 'કાવ્યાલંકાર સંગ્રહ', રુદ્રદત્ત 'કાવ્યાલંકારસંગ્રહ' અને મોજ ગણિત 'સરસ્વતીકંઠામરણમ્' લખ્યા છે. જદાંશાસ્ત્ર તે વધતું અંગ જોવાતું આના ઉપર પણ અનેક ભાગો પ્રયોગો લખ્યા, જેમાં પિંગલાચાર્યે 'પિંગલઠદમૂર' ઉત્તમ છે. આપણા મનમાં પણ પ્રસિદ્ધિનો મનમાં ગણનાવાળા ઘણા પ્રયોગો લખ્યા, જેમાંથી દામોદરમિશ્રે 'વાણીભૂષણ', હેમચંદ્રદત્ત 'હૃદયોદયનુશાસન', અને હેમેન્દ્રદત્ત 'સુદૃષ્ટિતિલક' ઉપર કવિ જેવા છે.

ઉપર જણાવ્યું છે કે આપણા મેકડો કાવ્ય નાટક ઉપન્યાસ, વગેરેના પ્રયોગો અધ્યાત્મિક દીર્ઘકાવ્યના પ્રભાવથી મુગ્ધમાન રામકાવ્યના રાજત્વમાં નહીં થઈ ગયા. જોડના મને છે, તેમાંથી કેટલાંમને ક્રમ પછિય દીવા છે મંમત હૃદય, ગાથ કરાથી ખીમત ઘણા ઉત્તમ અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી મહત્વવાળા પ્રયોગો પત્તો લાગે.

તત્કાલીન કાવ્યસાહિત્યનું સિંહાવલોકન

૬૦૦ થી ૧૨૦૦ ઈ. મ. સુધીના મસ્કૂત સાહિત્ય પર સગસરી નજર નાખનાથી લાગે છે કે તે મમયે સ્પર્શત સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઉન્નાતિની ચરમ મીમા સુધી પહોંચ્યું હતું કાવ્ય, અવકાર, હાસ્યાત્મ, નાટક આદિ બધા અંગો ઉન્નાતિરીત નજરે પડે છે. આ સાહિત્ય-અધોમા કેવળ પ્રેમકથાઓ નહિ, પણ વીર, કરણ, આદિ બીજા ઝોનો પણ પૂરાં નિવાસ નજર પડે છે નીતિ અને સિક્ષાની દૃષ્ટિથી પણ આ પ્રથો આપા મહત્વના નથા મારવિતુ ‘કિરાતાર્જુનીય’ રાજનીનિ-રાજની દૃષ્ટિથી અપૂર્વ છે વાણની ‘કાદવરી’ અને ‘હર્ષચરિત’મા કહેવા ઉપદેશો અત્યંત મુદ્દર છે કાવ્ય-અમરકાર તો આપણે પ્રાય દરેક કાવ્યમા થોડા વણા જોઈએ છીએ.

કવિના ભારતીય આયોની અત્યંત પ્રિય વસ્તુ હતી કેવળ કાવ્યનો મનઘ ગખવાવાગા પ્રથો જ કાવ્યમા ન લખાયા, પણ નેદક, ઓર્તિપ, વ્યાકરણ, અકર્ણિત, બીજગર્ણિત (પ્રથમ અને ઉદાહરણ મુદ્દા) જેના અનેક વિષયોના પ્રથો હદમા જ લખાયા આટલું જ નહિ, પણ ગુપ્તવર્ષી ગગનઓના સિક્ષાઓ પર પણ કવિનાબદ્ધ લેખ મળે છે આટલા પ્રાચીનકાગમા નસાગના કોઈ પણ દેશમા સિક્ષાઓ પર કવિનાબદ્ધ લેખ ન લખાતા

વ્યાકરણ

પ્રાચીન કાળમા વ્યાકરણને વધારે મહત્વ અપાતું વેદના છે અંગોમા વ્યાકરણ જ પ્રથમ અને પ્રધાન અંગ સમગ્રત ૬૦૦ ઈ. સ. પૂર્વે વ્યાકરણ ઘણું ઉન્નાત થઈ ચૂક્યું પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપર કાલ્યાણન અને પતંજલિ પોતાના વાર્તિક અને મહાભાષ્ય

લખી ચૂક્યા હતા શરૂઆતના વિદ્યાર્થીઓ માટે લખાએલું 'શર્વવર્માનું
'કાતંત્ર વ્યાકરણ' પણ લખાઈ ગયેલું હતું આના ઉપર માત્ર
ટીકાઓ મળી છે આપણે જોઈએ છીએ કે વ્યાકરણ ધણા મમય મુધી
હિંદુઓમાં મુખ્ય વિષય બન્યું પડેલું થવા માટે વ્યાકરણનું પ્રખંડ જ્ઞાન
જરૂરી સમજાતું આપણા મમયમાં પણ વ્યાકરણના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ
લખાયા પ્રથમ જ જયાદિત્ય અને વામને ઇ મ ૬૬૨ માં અથવા
તેની આમપામ 'કાશિકા વૃત્તિ' નામથી પાણિનિના મૂત્રો પર
ભાષ્ય લખ્યું મર્તુહરિએ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વ્યાકરણ પર
'વાક્યમદોષ' નામનો ભોગ ગ્રંથ તથા 'મહાભાષ્ય-ટીપિકા'
અને 'મહાભાષ્ય-ત્રિપટી' નામના વ્યાખ્યાનો લખ્યાં એ મમય
મુધીમાં ડગાદિ મૂનો પણ બની ચૂક્યા હતા, જેની ટીકા ૧૦૫૦
ઇ મ મા ડડગ્ગવલ્લટ્ટે ારી પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી પર
લખાયેલા ગ્રંથો મિવાય પણ ધણા ગ્વન ન વ્યાકરણ બન્યાં લગભગ
૬૦૦ ઇ મ મા ચંદ્રગોમિને 'ચંદ્રવ્યાકરણ' લખ્યું આમાં તેણે
પાણિનિના મૂત્રો અને મદાભાષ્યનો પણ કેટલોક ઉપયોગ કર્યો છે.
આ પ્રમાણે જૈન શાસ્ત્રાયને નવમી સતાબ્દિમાં એક વ્યાકરણ લખ્યું.
પ્રમિદ જૈન-આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની તથા પોતાના મમયના રાજા
મિદ્ધગજની ઝમૃતિ કાયમ ગણવા માટે શાસ્ત્રાયનના વ્યાકરણમુધી પણ
મોટું 'સદ્ગ્રહેષ' વ્યાકરણ લખ્યું જૈન દોવાથી નેમણે વૈદિક ભાષા
મમધી વર્ણન ન કર્યું આના સીવાય નાના લખાયેલા ગ્રંથોનાં નામ.
વર્ધમાન-ગૃહીત 'ગણરત્ન-મહોદધિ' માસ ૬૧ 'ગણકારિકા'
વામન-વિચિત્ર 'લિંગાનુશાસન', હેમચંદ્રનું 'ડગાદિ-મૂત્રવૃત્તિ'
'વાતુપાઠ' 'વાતુપારાયણ' 'વાતુમાલા' 'શબ્દાનુશાસન' આદિ

કોપ

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મસ્કૃત માદિત્યના વિક્રમની દિશા ભાષા-
પરિવર્તનની તરફ નહતી તેની દિશા હતી શબ્દભંડાવ વધારવામાં,
ભાષામાં લાપિત્ય તથા અવકાર લાવવામાં. આ કાળમાં મસ્કૃત માદિ-
ત્યનો શબ્દભંડાવ વધી ગયો. આનું પગિણામ એ થયું કે કોપ નનવા
ભાષ્યા ફેટવાક કોપ એવા છે જેમાં એક નામના તમામ પર્યાયવાચી
શબ્દ એક જ ક્રમમાં આવેલા હોય અને ખીજામાં એક શબ્દના બધા
અર્થો એકઠા ક્રમમાં આવ્યા હોય ફેટવાક કોપોમાં ત્રણના બિગ પણ
બતાવ્યા છે અમરસિંહનો 'અમરકોપ' આપણા સમયની આમપામ
બનાવેલો છે આ કોપ એટલો લોકપ્રિય થયો કે તેનાપર લગભગ ૫૦
ટીકાઓ લખાઈ ગઈ, આમાંથી ફેટવાકની જ મળી આવે છે, જેમાંથી
લગભગ ૧૦૫૦ ઈ સ.માં થયેલા મટ સોરસ્વામીની ગીકા પ્રસિદ્ધ છે

પુરુષોત્તમદેવે 'ત્રિકાંડકોપ'ના નામથી અમરગ્રંથનું પગિણિષ્ટ
લખ્યું આ કોપ ઘણો જ ઉપયોગી છે, કારણ કે આમાં બૌદ્ધ, મસ્કૃત
તથા અન્ય પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દો પણ છે આના લેખકે 'હારાવલી'
નામનો પણ એક કોપ લખ્યો. જેમાં તેમણે પહેલા ત્રથમા ન મળી
આવના શબ્દો લખ્યા આમનો સમય ૭૦૦ની પાછળનો ન માની
શકાય શાશ્વતનો લખેલો 'અનેકાર્થસમુચ્ચય' પણ ઘણો ઉપયોગી
કાર છે હલાયુષે ૯૫૦ ઈ.સ.ની આમપામમાં 'અભિધાનરત્નમાલા'
લખી આમાં કુલ ૯૦૦ શ્લોક છે દક્ષિણી સિદ્ધાન્ત
યાદવમટ્ટનો 'વૈજયન્તિ કોપ' પણ ઘણો મારો છે આમાં અક્ષ
રોની મધ્ય અને બિમની માથે સાથે અકારાદિ ક્રમને અનુસરીને શબ્દો
૧૧ છે આના બિવાલ ધનંજય કૃત નામમાલા, મહેશ્વર કૃત
'વિશ્વમકાશ' અને મંત્રકવિ કૃત 'અનેકાર્થકોપ' લખાયા.

હેમચંદ્રના 'અભિધાનચિંતામણિ' ધણો મહત્વનો છે, જે તેમના કહેવા પ્રમાણે તેમના વ્યાકરણના પગિશિષ્ટ રૂપે છે પછીથી તેમણે આ કાવ્યના પગિશિષ્ટ રૂપમાં વનસ્પતિશાસ્ત્ર સ્તબ્ધી શબ્દોના ૩૯૬ શ્લોકોમાં 'નિઘંદુકોષ' લખ્યો તેમણે 'અનેકાર્થસંગ્રહ' પણ લખ્યો લગભગ ૧૨૦૦ની આસપાસ કેશવસ્વામીએ 'નાનાર્થ સંકલ્પ' નામનો કાવ્ય લખ્યો.

દર્શન

આપણે નિર્દિષ્ટ કાળ દાર્શનિક દષ્ટિથી ઉત્તરિની પરાક્રાણ મુધી પહોંચ્યો હતા આ મમય પહેલાં ભારતમાં દર્શનના ૭ પ્રસિદ્ધ મત્રદાયો હતા ન્યાય, વૈશેષિક સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા [વેદાન્ત] પાણિનિએ ન્યાયથી નૈયાયિક શબ્દ બનવાનો નિર્દેશ કર્યો છે બધા મત્રદાય ઉત્તરિના શિષ્ય પર હતા આના મિવાય બૌદ્ધ અને જૈનદર્શન પણ ધણુ જ વધ્યા હતા ગણ્ટની સમૃદ્ધિ, ગાન્યમાં મુખ અને શાંતિ, જનતાને પેટ ભરીને ખાવાની ચિંતા ન રહેવી આ બધાનું સ્વાભાવિક પરિણામ દાર્શનિક ઉત્તરિ થાય છે ઇ સ ૬૦૦ ની પૂર્વ મુધી જ્યે સત્રપાયોના મુખ્ય મુખ્ય મત્રેાનું નિર્માણ થઇ ચૂક્યું હતું અને તેના પર પ્રામાણિક અને ઉપયોગી ભાષ્ય પણ લખાયા હતા

ન્યાયદર્શન

ન્યાયદર્શન એટલે એ કે જેમાં કાંઈ પણ વસ્તુના યથાર્થ જ્ઞાન માટે પ્રિયારોની ઉચ્ચિત યોગજ્ઞાનનું નિરુપણ હોય ન્યાયદર્શન પ્રમાણે ૧૬ પદાર્થોના મમ્યજ્ઞાનથી અપરર્ગ (મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે : પ્રમાણ, પ્રમેય સંશય પ્રયોજન દૃષ્ટાંત સિદ્ધાંત અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડા હેત્વાભાસ, છલ, જાતિ

અને નિઃશ્વસ્થાન. પ્રમાણ ચાર છે: પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ. આપ્ત (સાક્ષાત્કૃત ઘર્મા)નો શબ્દ જ પ્રમાણ છે. અદ્વૈતાર્થમાં કેવળ વેદ પ્રમાણ છે. વેદ ઇશ્વરકૃત છે, માટે તેનાં વાક્યો સદા સત્ય અને વિશ્વસનીય છે. પ્રમેય (જાણવા લાયક પદાર્થો) ૧૨ છે:—

૧ આત્મા—અધી વસ્તુઓને જોવાવાળો, ભોગ કરનારો, જાણનારો અને અનુભવ કરનારો.

૨ શરીર—ભોગોનું આયતન.

૩ ઇન્દ્રિયો—ભોગોનું સાધન.

૪ અર્થ—ભોગ્ય પદાર્થ.

૫ ભુદ્ધિ

૬ મન

૭ પ્રવૃત્તિ—મન, વચન અને શરીરનો વ્યાપાર

૮ દોષ—જેનાથી સાસારિક કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે.

૯ પુનર્જન્મ

૧૦ ફલ—સુખ યા દુઃખનો અનુભવ.

૧૧ દુઃખ

૧૨ મોક્ષ

ઇન્દ્રિય, ગ્રહેમ, પ્રાણ, સુખ, દુઃખ અને જ્ઞાન આત્માનાં લિંગ છે. આત્મા જ કર્તા અને બોક્તા છે. મંસારને બનાવવાવાળો આત્માજ ઇશ્વર (પરમ આત્મા) છે. ઇશ્વરમાં પણ આત્માની માફક સંખ્યા પરિમાણ પૃથક્કર્ત્ર સંયોગ, વિભાગ આદિ ગુણો છે. પણ નિત્યરૂપમાં પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મો પ્રમાણે શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. પંચભૂતોથી ઇન્દ્રિયો બને છે અને પરમાણુઓના યોગથી સૃષ્ટિ.

ઉપર લખેલા મિદાન-પરિચયથી જણાય છે કે આપણું ન્યાય-શાસ્ત્ર કેવળ તર્કશાસ્ત્ર નહિ, પણ પ્રમેયોનો વિચાર કરવાવાળું દર્શન-શાસ્ત્ર હતું. પાશ્ચાત્ય તર્કશાસ્ત્રથી (Logic) આનો આગ બેઠો છે.

આચાર્ય ગૌતમનાં ન્યાયસૂત્રોના પ્રસિદ્ધ લાખ્યકાર વાત્સ-યનના ન્યાયસૂત્ર-લાખ્યની ટીકા ઉદ્યોતકરે માત્ર મદીના પ્રારંભમાં લખી આ ટીકા નૈયાયિક સંપ્રદાયમાં પ્રમાણભૂત મનાય છે. વામવદતાકાર સુમધુએ મલ્લનાગ, ન્યાયસ્થિતિ, ધર્મકીર્તિ અને ઉદ્યોતકાર આ ચાર નૈયાયિકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે મંલવત આ ચાર સાતમી મદીની આસપાસ થવા હોય ઉદ્યોગકારની ટીકા વાચસ્પતિ મિશ્રે કરી, જેની ટીકા ઉદ્યાચાર્યે 'તાર્પર્ય પરિશુદ્ધિ' નામથી લખી ૯૮૪ ઇ. સ. ની આસપાસ ખ્રીસ્ત ઉદયને પોતાનો પ્રસિદ્ધ 'કુસુમાંજલિ' ગ્રંથ લખ્યો આમાં તેણે ન્યાયના દર્શનિદુથી ઇશ્વરની સત્તા મિદ્ધ કરી છે સમાગ્ના આસ્તિકવાદ ઉપર લખાએલા ગ્રંથોમાં આ એક ઉત્તમ મનાય છે ઉદ્યનની તર્કશૈલી, પ્રતિપાદન વિધિ ધણી જ વિદ્વતા-પૂર્ણ અને આશ્ચર્યજનક છે આમાં તેણે મીમામ્સકોનો નાસ્તિકવાદ તથા વેદાન્તી, માખ્ય અને બૌદ્ધના સત્કાર્યવાદનું ઘણી જ સારી રીતે ખડન કર્યું છે બૌદ્ધદર્શનના ખડનમાં પણ તેમણે એક પુસ્તક લખ્યું (બૌદ્ધવિકાર) આ બધા ગ્રંથો પ્રાચીન ન્યાયની સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

ઇ. સ. ૬૦૦ ની લગભગ નૈયાયિક સંપ્રદાયમાં જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનિકોએ પણ પૂગતી ઉન્નતિ કરી હતી નેમની ન્યાયનંદી પ્રાચીન શૈલીથી ભિન્ન હતી આનો વિકાસ થયો આડમી મદીની આસપાસ. આને 'મધ્યકાલીન ન્યાય' કહેવાય છે બૌદ્ધ નૈયાયિક દિદ્નાગે આને પ્રચલિત કર્યો. નાવદમાં રહેનારા ધર્મપાલના સિષ્ય ધર્મકીર્તિએ

માત્ર સદીમાં 'ન્યાયવિદુ' નામનો અથ લખ્યો તેના પર ધર્મોત્તરે ૮૦૦ ઈ. મ. ની લગભગ એક ગ્રંથ લખી જૈન વિદ્વાન હેમચંદ્રે ચૂનસૌલી પર 'પ્રમાણમીમાંસા' લખ્યું આ મધ્યકાલીન મંત્રકૃતિના અધિક પુસ્તકો નથી મળતા, પણ દિગેશ્વર બાદના ન્યાય મંત્રકૃતિ કેટલીક મસ્દૂત ચોપડીઓના દિગેશ્વર બાદના અનુવાદ મળે છે મૂળ અથ ઉપનિષદ નથી

નવીન ન્યાય મંત્રકૃતિના અભ્યુદય ૧૦૦૦ ઈ. મ. ની આસપાસ રાજ થાય છે બંગાળના નવદ્વીપમાં ગંગેશ 'તત્ત્વચિંતામણિ' લખીને આ મંત્રકૃતિને અનુવિન કર્યો નવીન ન્યાયમાં ભારતીય કિલ્લા અને બાહ્ય શબ્દ-જનની પ્રધાનતા છે પાઞ્ચતી નદિયામાં આ મંત્રકૃતિનો વધારે પ્રચાર થયો પરંતુ આમાં ન જોઈ તત્ત્વનિર્ણય, ન તત્ત્વનિર્ણયનું આમર્થ્ય, વધ્યો કેવળ શબ્દાકર ૬૫૦ સુધી પણ બંગાળમાં આ પ્રચલિત છે

વૈશેષિક દર્શન

વૈશેષિક દર્શન એનું નામ છે જેમાં પદાર્થોના વિચાર તથા દ્રવ્યોનું નિર્ણય હોય મહર્ષિ કણાદનું 'વૈશેષિક દર્શન' ન્યાયદર્શનની માથે કેટલીક સમાનતા ધરાવે છે સિદ્ધાંત પક્ષમાં ન્યાય કહેવાથી બે સમજાય છે, કાગ્ય કે ગૌતમના ન્યાયમાં પ્રમાણ-પક્ષ પ્રધાન છે, અને આમાં પ્રમેય પક્ષ હિત્તર જગત જીવ આદિના મબંધમાં બંનેના સિદ્ધાંત એક છે ન્યાયમાં ખામ કરીને તર્કપદ્ધતિ અથવા પ્રમાણ વિષયનું નિર્ણય છે પણ વૈશેષિકમાં આથી આગળ વધીને ૬ યોગી પરીક્ષા કરી છે નવ દ્રવ્યો (પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, િશા આત્મા અને મન)ની વિશેષતાઓ બતાવવાને કાગ્ય આનું નામ વૈશેષિક પડ્યું આમાંથી પહેલા ચાર પ્રમાણ અવસ્થામાં નિત્ય અને અધૂર અવસ્થામાં અનિત્ય છે બીજા

ચાર નિત્ય અને સર્વવ્યાપક છે મન નિત્ય છે, પણ સર્વવ્યાપક નહિ
વૈશેષિકના પ્રમાણે પદાર્થ કેવળ છ છે - દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય,
વિશેષ અને સમવાય. પાછળથી સાતમો પદાર્થ અભાવ ઉમેરાયો.
રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ, સંખ્યા, પૃથક્ત્વ, યુદ્ધિ, સુખ-
દુઃખ આદિ ચોવીસ ગુણો છે ઉદ્દેષણ, અવદેષણ, આદિ પાચ
ગતતની ગતિઓ કર્મ છે

વૈશેષિકનો પરમાણુવાદ પ્રસિદ્ધ છે પરમાણુ નિત્ય અને અક્ષર
છે તેમની યોજનાથી પદાર્થ બને છે અને સૃષ્ટિ થાય છે જ્યારે
જીવોને કર્મકૃણ ભોગનવાનો મમય આવે છે ત્યારે ઇશ્વરની આ ભોગને
અનુકૂલ સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થાય છે આ ઇચ્છા અને પ્રેરણાથી
પરમાણુઓમા ગતિ અથવા ક્ષોભ થાય છે, અને પરસ્પર મિલનથી
સૃષ્ટિની યોજના થાય છે

આતુ જૈનદર્શન સાથે પણ સામ્ય છે આના ઉપર પ્રાચીન
ભાષ્ય નથી મળતુ પ્રશસ્ત્રપાદનો ' પદાર્થવર્મ-સંગ્રહ ' મોટે
ભાગે ૯ સ ૭૦૦મા બન્યો વૈશેષિક સપ્રદાયનો આ પ્રામાણિક ગ્રંથ
છે શ્રીધરે ૯૯૧ મા આ પુસ્તકની ઘણી ઉત્તમ વ્યાખ્યા કરી જેમ
જેમ સમય મુજબતો ગયો, તેમ તેમ ન્યાય અને વૈશેષિક સપ્રદાયો
પણ વધારે સમીપમા આવવા લાગ્યા

સાંખ્ય

સાંખ્યમા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના ક્રમ ઉપર વધારે વ્યાખ્યા કરવામા
આવી છે સાંખ્યમત પ્રમાણે પ્રકૃતિ જ જગતતુ મૂળ છે અને સત્ત્વ,
રજઃ, અને તમના યોગથી ઋષ્ટિ અને બધા પાર્થોનો વિકાસ થયો
છે આત્મા પુરુષ છે તે અકર્તા છે માક્ષી છે અને પ્રકૃતિથી લિપ્ત
છે આત્મા અથવા પુરુષ અનુભવાત્મક છે સાંખ્યના મત પ્રમાણે
પરમાત્મા (ઇશ્વર) કાઈ નથી આ સપ્રદાયવાળા ૨૫ તત્ત્વો માને છે -

પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ (બુદ્ધિ), અદ્વંશર, અગીઆર ઇન્દ્રિયો, (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને મન) પાંચ ગુણ અને પાંચ મહાભૂત. સૃષ્ટિને પ્રકૃતિનું પરિણામ માનના હોવાથી તેને પરિણામવાદ કહેવાય છે.

સાંખ્યદર્શન પણ ખીજાની માફક પ્રાચીન છે. બુદ્ધના સમયમાં આનો વધારે પ્રચાર હતો. સાંખ્યદર્શન પ્રકૃતિવાદી હોવાથી બુદ્ધે પણ ઇશ્વરની સત્તાની ઉપેક્ષા કરી. વાચસ્પતિ મિશ્રે ઇશ્વરકૃષ્ણની ‘સાંખ્યકારિકા’ પર ‘સાંખ્યતત્ત્વકોમુદી’ નામની એક પ્રામાણિક રીકા લખી. આ સંપ્રદાયના ઘણા ગ્રંથો નથી મળતા અને જે મળે છે તે આપણા કાગળના નથી. એ નક્કી છે કે આ સંપ્રદાયનો પ્રચાર અગીઆરમી શતાબ્દીમાં સારો હતો. અલ્લખેન્દ્રનીએ પોતાના ગ્રંથમાં સાંખ્યના વિષે રીક પ્રમાણમાં લખ્યું છે. આ સમય સુધી પણ ઇશ્વરકૃષ્ણની બનાવેલી ‘સાંખ્યકારિકા’નો ઘણો પ્રચાર હતો, કારણ કે અલ્લખેન્દ્રનીએ કેટલાંક ઉદ્ધરણો તેમાંથી લીધાં છે. ઉપનિષદોમાં દેખાતો સાંખ્યવાદ સૈશ્વર લાગે છે, પણ ઇશ્વરકૃષ્ણ અને તેમની પછીના લેખકોએ તેને નિરીશ્વર માન્યો છે.

યોગ

યોગદર્શન એટલે જેમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરીને ઇશ્વરમાં લીન થવાનું વિધાન હોય. યોગદર્શનમાં આત્મા અને જગતના સંબંધમાં સાંખ્યદર્શનને અનુસરીને પ્રતિપાદન કર્યું છે, પણ પચીસ તત્ત્વોને બદલે આમાં છવીસ તત્ત્વો માન્યાં છે. છવીસમું તત્ત્વ કલેશ, કર્મ વિપાક આદિથી પૃથક્ ઇશ્વર છે. આમાં યોગના ઉદ્દેશ, અંગ, તથા ઇશ્વરની પ્રાપ્તિનાં સાધનો પર પૂરો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. યોગ સંપ્રદાયની અનુસાર અવિદ્યા, અસ્મિતા રાગ, દ્વેષ અને અહિનિવેશ, આ પાંચ પ્રકારના કલેશ માણસને થાય છે; અને કર્મો પ્રમાણે તે ખીજે જન્મ લે છે. આમાંથી બચવાનો અને મોક્ષ

મેળવવાનો ઉપાય યોગ છે. ક્રમશઃ યોગના અંગોનું માધન કરનાર મનુષ્ય મિદ્ધ થાય છે અને અંતમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. ઇશ્વર નિત્ય, મુક્ત, એક, આદિતીય અને ત્રિકાલાતીત છે. સસાર દુઃખમય અને હેય છે યોગના અંગ આઠ છે યમ, નિયમ આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, દયાન, સમાધિ. યોગમિદ્ધને માટે આ આઠ અંગોની સાધના આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે સૃષ્ટિતત્ત્વ વિગેરેના મધ્યમમાં પણ યોગનો તેજ મત છે, જે સામ્યને મળતો છે. આથી જ સામ્યને જ્ઞાનયોગ અને યોગને કર્મયોગ કહે છે

આ દર્શનની અસર ભારતીય જીવન પર પૂરી પડી. ધણાઓએ યોગની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી યોગ મૂત્રોના 'વ્યાસભાષ્ય'ની વાચસ્પતિ મિત્રે એક પ્રામાણિક ટીકા લખી. વિજ્ઞાનમિત્રેના 'યોગ-સાર-સંગ્રહ' નામનો ગ્રંથ પ્રામાણિક છે ગંગા બોળે યોગમૂત્રો પર એક સ્વતંત્ર વૃત્તિ લખી પાછળથી યોગશાસ્ત્રમાં મળેલા મેળ મળ્યાથી કાવ્યવ્યૂહનો વિસ્તાર થયો અને શરીરમાં ચક્ર કલ્પિત કરાયું હૃદયોગ, ગજયોગ, લયયોગ જેવા વિષયો પર પાછળથી ગ્રંથો લખાયા

પૂર્વમીમાંસા

કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે પહેલા મીમાંસાનું નામ ન્યાય હતું વૈદિક વાક્યોના પરસ્પર સમન્વય અને સમાવાન માટે જૈમિનિએ પૂર્વમીમાંસામાં જે યુક્તિઓ અને તર્કોનો વ્યવહાર કર્યો, તે પહેલા ન્યાયના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. આપસ્તંબના ધર્મસૂત્રોના ન્યાય શબ્દથી પણ પૂર્વમીમાંસા મનાય છે. મધ્વાચાર્યે પૂર્વમીમાંસા વિષયને 'સાર-સંગ્રહ' ગ્રંથ લખ્યો, જે 'ન્યાયમાલાવિસ્તાર'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે આ પ્રમાણે વાચસ્પતિએ 'ન્યાયકર્ણિકા' નામનું મીમાંસાવિષયક પુસ્તક લખ્યું

મીમાંસાશાસ્ત્ર કર્મકાંડનું પ્રતિષ્ઠાદક છે અને તે વેદના ક્રિયાત્મક ભાગની વ્યાખ્યા કરે છે. આમાં યજ્ઞકાંડ મંત્રથી મત્રોમાં વિનિયોગ,

વિધિ વિગેરેનું મારી રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે આમા યજ્ઞ, મનિદાન અને મસ્કારો પર વિશેષ જોર દેવામા આન્યુ છે આથી જ મીમામ્સા પૌરુષેર અને અપૌરુષેય મધ્યા વચ્ચેના કાર્ય વિષયક માને છે મીમામામા આત્મા, ક્ષણ, જગત આદિનું વિવેચન નથી આ જગત વે. અથવા તેના રાખ્દની નિત્યતાનું પ્રતિપાદન કરે છે આના પ્રમાણે વ મત્ર જ દેવતા છે મીમાસકોના પ્રમાણે બધા કાર્યો કૃત્રિના ઉદ્દેશી જ થાય છે કૃત્રિની પ્રાપ્તિ કર્મદ્વારા થાય છે માટે કર્મ અને તેના પ્રતિ પાલક વચ્ચેના મિલાય ઉપરના કાર્ષ્ઠ્ય ધમ્મને માનવાની જરૂર નથી મીમાસક રાખ્દને નિત્ય માને છે, અને નૈયાયિક અનિત્ય. માખ્ય અને પૂર્વમીમામા બનીશ્વરવાદી છે બન્ને વેદની પ્રામાણ્યતા માને છે બેદ ક્રિસ્ત એ કે સાખ્ય વેદના દરેક ક્રિસ્ત માટે નવીન પ્રકાશન માને છે, જ્યારે મીમાસક તેને નિત્ય માને છે

જૈમિનીના સૂત્રો પર પ્રાચીન ભાષ્ય શાખા સ્વામીનું મળી આવે છે, જે મજબૂત પાત્રમી મદીમા વખાણુ હશે. કેટલાક મમય પત્રી મીમાસકોમા બે બેદ થઇ ગયા તેમાથી એકના પ્રવર્તક કુમારિક્ષ ભાદ્ર સાતમી મદીમા થયા તેમણે મીમામા પર કાતંત્રવાર્તિક' અને શ્લોકવાર્તિક' લખ્યા આમા તેમણે વેદની પ્રામાણ્યતા ન સ્વીકારતા બૌદ્ધોનું જોગથી ખડન કર્યું મંવાચાર્યે આ વિષય પર 'જૈમિનીય ન્યાયમાલાવિસ્તાર' નામનો પ્રામાણિક અથ લખ્યો આનું નામ પૂર્વમીમાસા શાખવાનું કારણ એ કે તેમા કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડમાથી પ્રથમનું વિવેચન છે નહિ કે તે ઉત્તરમીમામાથી પ્રથમ બન્યું તેથી

ઉત્તરમીમાસા

ઉત્તર મીમાસા અથવા વેદાનર્ચનનો વિગમ આપણા મમયમા વધારે થયો બ્યામના વત્તાન મૂત્ર બીજા દર્શનસૂત્રોની માફક પહેલા

મનના આનુ પ્રાચીનતમ ભાગુરીફત ભાષ્ય આજ મળતું નથી બીજી ભાષ્ય શકગચાર્યનું મળી આવે છે

શંકરાચાર્ય અને તેમનો અદ્વૈતવાદ

શંકરાચાર્યે આ યુગમાં ધાર્મિક અને દાર્શનિક ક્રાંતિ કરી ધાર્મિક ક્રાંતિનું વર્ણન થઈ ગયું છે તેમણે વાતમાં અદ્વૈતવાદ (આત્મા અને પરબ્રહ્મમાં ભેદ ન માનવો) અને માયાવાદના સિદ્ધાંતનું એટલી પ્રમુખતા અને વિદ્વતાથી પ્રતિપાદન કર્યું કે લગભગ બધા વિદ્વાનો દિગ્ધ થઈ ગયા. વેદાંતસૂત્રમાં આ માયાવાદનો વિકાસ નથી દેખાતો. પહેલવહેલા શકગચાર્યના ગુરુ ગોવિંદાચાર્યના મુક ગૌડપાદની કારિકાઓમાં થોડું વર્ણન મળે છે અને રધારીને શંકરાચાર્યે ફર્શનશાસ્ત્રમાં હસાવ્યું એક બાજુથી તેઓ અદ્વૈતવાદના પ્રવર્તક આચાર્ય હતા તેમણે પોતાની વિદ્વતાના બલથી પ્રસ્થાનત્રયી-વેદાંતસૂત્ર ઉપનિષદ, ગીતા-નું અદ્વૈતપ્રતિપાદક ભાષ્ય લખીને દાર્શનિક મહાકાવ્ય આ સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કર્યો. શંકરાચાર્યની અકાટ્ય તર્કશૈલી, લખિત ભાષામાં પ્રતિપાદિત કરવાની પદ્ધતિ અને પ્રગાઠ વિદ્વતાથી ઘણા વિદ્વાનો અદ્વૈતવાદી બની ગયા. અદ્વૈતવાદના પ્રચાર માટે કેવળ તેમણે પુસ્તકોના ભાષ્ય કર્યા એટલુંજ નહિ પણ આખા ભારતમાં વૂંઘી ધૂંઘીને દાર્શનિક સમ્રાટોના ઘણા વિદ્વાનોને શાસ્ત્રાર્થ કરીને પરાજીત કર્યા આથી તેમની વિદ્વતાનો પ્રભાવ જાણ્યો. શકગચાર્યનો વેદાંત જ આજ વેદાંત કહેવાય છે.

તેમના સિદ્ધાંતોનું સક્ષિપ્ત વિવેચન જરૂરી છે ન્યાય અને વૈશેષિક ઇશ્વર શુદ્ધ અને પ્રકૃતિ ત્રણેને માનીને ઇશ્વરને જગતના કર્તા કરાવ્યા છે સાખ્યે બે તત્ત્વો નક્કી કર્યા—પુરુષ અને પ્રકૃતિ વેદાંતે આગળ વધીને અદ્વૈતવાદ—વિશુદ્ધ બ્રહ્મ—ની સ્થાપના કરી જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કરણ બ્રહ્મ જ છે જગતમાં જે વિવિધ દશ્યો દેખાત છે, તે બધા પગિણામી અને અનિત્ય છે બ્રહ્મ ચિત્સ્વરૂપ અથવા આત્મસ્વરૂપ છે બધા જોય પદાર્થો પણ બ્રહ્મના જ

સગુણ, સોપાનિ અથવા માયાત્મકરૂપ છે. જીવ અને ધ્વજમાં બેદ નથી. જગત અને સૃષ્ટિમાંથી જગત ધ્વજનું વિવર્ત (કલ્પિત) રૂપ છે. દોરીમાં સર્પની કર્પનાતી માફક નિત્ય અને શુદ્ધ ધ્વજમાં બ્રમાત્મક અને નામરૂપાત્મક જગતની કર્પના કરાય છે. આ જગત નથી ધ્વજનું વાસ્તવિક રૂપ અથવા નથી તેનું પરિણામ. માયાથી જ ધ્વજ ગિત રૂપોમાં દેખાય છે. ધ્વજની સાથે માયાના મંત્રોગથી જ જીવ થાય છે. જ્ઞાનથી માયા નાશ પામે છે અને વિશુદ્ધ ધ્વજ રહે છે. આ માયા અનિર્વચનીય છે.

આ અદ્વૈતવાદ અથવા માયાવાદ પર બૌદ્ધમતનો કેટલોક પ્રભાવ હોવાથી શંકરાચાર્યને 'પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ' કહે છે. બૌદ્ધધર્મના ક્ષાસની સાથે બૌદ્ધદર્શન પણ લુપ્તપ્રાયઃ થઈ ગયું હતું, પણ તેનો સંભારને મિથ્યા માનવાનો મત શંકરાચાર્યે જારી રાખ્યો. ધ્વજ અને વેદની નિત્યતા માનવાથી તથા જગતને મિથ્યા માનવાથી હિંદુઓ અને બૌદ્ધો આ વાદ તરફ આકર્ષાયા. આ કારણથી જ આ સંપ્રદાય જમદી દેસાણે. શંકરાચાર્યનાં ભાષ્યો પર તેમના શિષ્યોએ પણ ટીકાઓ લખી, જેનું મહત્ત્વ હાલના વેદાંત સંપ્રદાયમાં ધણું છે. આ દાર્શનિક સંપ્રદાયની વૃદ્ધિનું કારણ એ પણ છે કે તેને ધાર્મિક સંપ્રદાયનું રૂપ આપીને ભારતના ચારે કોણાઓમાં મઠ સ્થાપન થયા. આથી અદ્વૈતવાદનો પ્રચાર થયો. શંકરાચાર્યના પાછલા વેદાંતીઓએ વેદાંત સાહિત્ય ઉન્નત કર્યું.

રામાનુજ અને વિશિષ્ટાદ્વૈત

શંકરાચાર્યનો આ અદ્વૈતવાદ ઘણા વખત સુધી વેદાંત સંપ્રદાયના નામથી ચાલ્યો. આમાં કોઈએ વાધા ન કરી, પણ ૧૨ મી સદીમાં રામાનુજે વેદાંત સંપ્રદાયમાં એક નવો બેદ કર્યો. આ શંકરાચાર્યના અદ્વૈતવાદથી મૂદો હતો. આને બ્રહ્મમય વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ કહી શકીએ. આના પ્રમાણે જીવાત્મા અને જગત બન્ને બ્રહ્મ હોવા છતાં પણ

વાસ્તવમાં લિન્ન નથી જે કે આ સિદ્ધાંતમાં બ્રહ્મ, જીવાત્મા અને જગત ત્રણે મૂલ્ય એક જ મનાય છે 'જ્ઞા ત્રણે કાર્યરૂપમાં એકમીનથી લિન્ન અને વિશિષ્ટમુલ્યુક્ત થઈ જાય છે જે મન ધ કિન્ન અને મૂર્તિ છે, તે જ જીવ અને બ્રહ્મનો છે જેવી રીતે કિન્ન મૂર્તિમાંથી નીકળે છે તેવી જ રીતે જીવ બ્રહ્મમાંથી નીકળે છે બ્રહ્મ એ- પણ છે અને અનંક પણ છે બ્રહ્મ કેવળ નિમિત્તકારણ છે જીવ ઉપાદાનકારણ છે આના બાદ જગત સમગ્ર વિચારો સાખ્ય દર્શનના આધાર ઉપર રહેલા છે વાસ્તવિક રીતે દૈત અને અદૈતનો આ મધ્યમાર્ગ છે. આથી તેને 'લેદાલેદવાદ' અથવા 'દ્વૈતાદ્વૈત' પણ કહે છે

રામાનુજે વેદાન્તમૂલો, ઉપનિષદો અને ગીતા ઉપર દૈતવાદમુલક 'શ્રીમાદ્ય' લખ્યું તેમણે પણ સકગચાર્યની માફક દક્ષિણમાં એક સમ્રાટ (આસ્તિક સમ્રાટ) નું પ્રચલન કર્યું જોકે તે સમ્રાટના જોડે ન વધ્યો, છતાં પણ તેના પ્રચાર મારા પ્રમાણમાં થયો

મધ્વાચાર્ય અને દ્વૈતવાદ

રામાનુજના સમયમાં જ મધ્વાચાર્યે પણ દૈતવાદનો પ્રચાર કર્યો. તેમણે સાત ઉપનિષદો વેદાન્તમૂલો, ભગવદ્ગીતા અને ભાગવતપુરાણ પર દૈત પ્રતિપાદક ભાષ્યો લખ્યા તથા કેટલાક રચના પુસ્તકો પણ લખ્યા ઉપરોક્ત ત્રણે પર દૈત પ્રતિપાદક ભાષ્યો લખીને માખ્ય અને વેદાન્તમાં મેળની દીધા પોતાના બધા દૈતના મિદ્ધાતોનો મમદ કરીને તેમણે 'તત્ત્વસંહ્યાન' ત્રણ લખ્યો તેમણે ઇશ્વર, જીવ અને પ્રકૃતિને જૂના જૂના માખ્ય વેદાન્ત સમ્રાટમાં તે સમ્રાટવાવના વિરોધી દતા આ સમ્રાટે દાશનિક સમ્રાટ કરતા ધાર્મિક સમ્રાટનું સ્વરૂપ વધારે પડતું પડ્યું

આ પ્રમાણે આપણા કાળમાં નવાત સમ્રાટનો ધણો નિકામ થયો લિન્નલિન્ન આચાર્યોએ વેદાન્તમૂલોના પોતપોતાની રીતીમાં ભાષ્ય

કર્પા અને મપ્રદાયો ચલાવ્યા આ મપ્રાયો આજ પણ હોના છતાં શકરાચાર્યના મંપ્રદાયનો વધારે પ્રચાર થયો અને તેના પગિણુએ બધા પ્રાચીન અથવા નવા દષ્ટિપ્રણ (અદ્વૈત સૂત્રક)થી દેખાતા વાગ્યા માયાવાના આ મિદ્ધાતોએ સાધારણ હિંદુઓના દિવસ ધર્મ કર્યું જેનો પ્રભાવ આજ સુધી પણ ચાલુ છે

ચાર્વાક

આ ૭ મિવાય પણ બીજા કેટલાક મપ્રદાયો મણીતા હતા ચાર્વાક સમ્રાય પણ પ્રાચીન છે તેમના નૂતનોના કર્તા બૃહસ્પતિ પ્રાચીન વાગમા યર્ષ ગયા બૌદ્ધોએ આ નાસ્તિક અને પ્રત્યક્ષ પ્રધાન માનનારા મપ્રદાયને નષ્ટ કરવાને ધણા પ્રયત્નો કર્યા ખમગ નથી કે આ સપ્રદાય કયા સુધી સુમગલિત રુપમા ગયો એટલું નક્કી છે કે શકરાચાર્યના વખતમા પણ આ મન એટલો હીન સ્થિતિમા પહોંચ્યો નહતા કે તેની ઉપેક્ષા કરી શકાય

બૌદ્ધધર્મ

બૌદ્ધ ધર્મ ફીણુ થતો ગયો, પણ તેનું દર્શન ધણા સમય સુધી સ્થિર રહ્યું બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્પત્તિની માથે જ તેનું દર્શન નથી થયું તેનું દાર્શનિક સ્વરૂપ ધણા સમય પછી વિદ્વાનોએ આપ્યું બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતોનું વર્ણન કરી ચૂખ્યા છીયે

જૈનદર્શન

જૈન સપ્રદાયના વિદ્વાનોએ પણ પોતાના સિદ્ધાંતોને દાર્શનિક રૂપમા પ્રકટ કરવા માટે ઓછો પ્રયત્ન ન કર્યો થોડા મમયમા જ જૈન દર્શન પણ પૂરતું ઉન્નત અને વિશ્વમિત યર્ષ ગયું એના સિદ્ધાંતોનું વર્ણન યર્ષ ગયું છે પણ તેમના ખામ દાર્શનિક 'સ્થાવર' મિદ્ધાંતો ઉદ્દેખ જરૂરી છે

મનુષ્યનું જ્ઞાન અનિશ્ચિત કે તે કોઈ પણ વસ્તુના સ્વરૂપને નિશ્ચિત રૂપમાં ન જાણી શકે તે પોતાની ઇન્દ્રિયો અને અન કંચનના દુર્બલતા દ્વારા દરેક વસ્તુના સ્વરૂપનું નિર્માણ કરે છે. ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનનું પૂરતું સાધન નથી, અને આસ્થિક નથી કે તેનું નિર્ણયિત રૂપ મલ્લ હોય, જો કે તે તેને સત્ય મનજે આ મિદ્ધાતના આધાર પર જોતોતો 'સ્વાદ્વાદ' થયો તેઓ જ્ઞાનને માત્ર રીતે ભાગે છે.

(૧) સ્યાદસ્તિ (કદાચ હશે), (૨) સ્યાન્નાસ્તિ (કદાચ ન હોય), (૩) સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ (કોઈ રૂપમાં હોય, કદાચ ન હોય), (૪) સ્યાદવક્તવ્યં (કદાચ શબ્દોથી તેનું વર્ણન ન થઈ શકે), (૫) સ્યાદસ્તિ ચાવક્તવ્યં (કદાચ હોય પણ શબ્દોથી તેનું વર્ણન ન થઈ શકે), (૬) સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક્તવ્યં (કદાચ ન હોય અને તેનું વર્ણન ન થઈ શકે), (૭) સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચાવક્તવ્યં (કદાચ કોઈ રૂપમાં હોય, કોઈ રૂપમાં ન હોય, અને અર્થનીય હોય) દરેક ભાગ મલાવના અથવા મંશામવસ્થામાં આપણા જ્ઞાનનો ખોલ છે.

તત્કાલીન દાર્શનિક ઉન્નતિનું સિદ્ધાવલોકન

જો આપણે આ ઈમે વધના દાર્શનિક ઇનિદામ પર દૃષ્ટિપાત કરીએ તો આપણને તેનો વિજામ માનુષ પડશે. જ્યારે અદ્વૈતવાદ ઉત્તરિયથે હતો, ત્યારે દૈનવાદ પણ ઓગી ઉન્નતિ ન કરતો એક બાલુ જ્યારે મોક્ષ, ઇશ્વર જેવા આધ્યાત્મિક વિષયોની ચર્ચા જાગી ચલી ત્યારે બીજી બાલુ ચાર્વાકાનું

યાવજ્જીવં સુખ જીવેત્ ક્ષણ કૃત્વા ધૃતં પિપેત્ ।

ભસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥

ક્યન પ્રચલિત હતું આ જાણુ વાત, ન્યાય, યોગ જેવા મત્રદાયો

ધર્મના અગ્નિતત્વને મિદ્ધા દ્વીપ દત્તા બીજા બાળુ માખ્ય મેપ્રદાય
નિગીચરનાનો પ્રચાર કરતો હતો પૂર્વ મીમામક કર્મકાંડનો પ્રચાર
કરતો, વગતદાની ચાનદાગ મોક્ષપ્રાપ્તિ સિદ્ધ કરતો

યુરોપીય દર્શન પર ભારતીય દર્શનનો પ્રભાવ

ભાગ્તની દૈનિક ઉન્નતિનો પ્રભાવ યુરોપીય દર્શન પર કેટલો
પડ્યો, એ ઘણો વિસ્તૃત વિષય છે, અને આપણા વિષયની બહારનો
પણ છે આપણે તો કેવળ ૧૦૦ થી ૧૨૦૦ ઇ સ સુધી વિચાર
કરનારો છે, અને આપણા દર્શનસાહિત્યનો પ્રભાવ યુરોપીય દર્શન પર
જે પડ્યો છે, તે આ કાળની માથે વિશેષ મનઘ ધગવતો નથી પણ
અત્યંત આવશ્યક બાગવાથી તેનો નિર્દેશ માત્ર કરીશું

પ્રાચ્ય દર્શનનો ગ્રીક [યૂનાની] દર્શન પર ઘણો પ્રભાવ પડ્યો
બન્નેના વણા વિચારોમા સમાનતા જણાય છે જેનોક્રિસ અને
પરમેનિડસના સિદ્ધાંતો તથા વેદાંતમા ઘણી સામ્યતા છે * સોક્રેટીસ
અને પ્લેટોનો આત્માના અમરત્વનો સિદ્ધાંત પ્રાચ્ય દર્શનનો સિદ્ધાંત
છે સામ્યનો ગ્રીકદર્શન પર પ્રભાવ શક્ય છે એવું મનાય પણ છે કે
પ્રસિધ્ધ વિદ્વાન પેથાગોરસ ભાગ્તદર્શનમા દર્શન બાજુવા આગ્યો હતો
તેના સિવાય પણ અનેકસસીસ પિગોહ અને બીજા કેટલાક ગ્રીક
વિદ્વાનો પણ આન્યા હતા x પેથાગોરસ પુનર્જન્મનો મિધ્યાત શાખીને
ગ્રીસમા તેનો પ્રવર્તક થયો ગ્રીસની પ્રચલિત પ્રાચીન કથાઓ પ્રમાણે
ચેલસ એપીડાકલીસ, ડિમોક્રિટસ જેવા વિદ્વાનો દર્શન બાજુવા
પૂર્વમા આન્યા હતા ૧ ગોરિટક (Gorgias) મત પર પણ માખ્યનો
પ્રભાવ પડ્યો ૨

• ૫૦ એ. મેડોનેસ, હન્ડિન્ગ પાર્ટ, પૃ ૧૫૬

■ ૩. એનરીલ્ડ હિસ્ટ્રી ઓફ રીવોગેશી બા. ૧ પૃ ૬૫

૧ મે. મેડોનેલ્ડ મરુત વિદેચર પૃ ૪૨૨

૨   ૫ ૪૨૩

અંતમાં ફેટલાક પ્રાચ્ય દર્શનના વિદ્વાનોનાં ફેટલાંક ઉધ્ધરણો લઈને સમાપ્ત કરીશું.

શ્લોગલ લખે છે કે :

યુરોપનુ હૃદયમા હૃદય દર્શન, ભારતીય દર્શનના મંથાહન સૂર્યના સામે પ્રખવાતા એક દીવા નેતુ છે ૧

મર ડબ્લ્યુ ડબ્લ્યુ હાંટર લખે છે :

ભારતીય દર્શનમા જ્ઞાન અને કર્મ; ધર્મ અને અધર્મની સમસ્યા; જટ, ચેતન અને આત્માની સમસ્યા, સતતત્ત્વ અને પગતત્ત્વના વિચાર; કૌશલ અને જીવની સમસ્યા, તથા બીજા પુણ્ય, પાપ, જીવનમા સુખ દુઃખના વિષય વિભાગો આ વિષયો પર ધોળા વિચાર થયો છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, વ્યવસ્થા અને વિકાસના મળધમા બિન્નબિન્ન કદપનાઓ પ્રાદુર્ભૂત થઈ. વર્તમાન વિદ્વાનોના વિચાર કપિયના વિકાસના પ્રિયાતનું વિકસિત સ્વરૂપમાત્ર છે ૨

શ્રીમતી ડૉ. બેમન્ટ લખે છે

ભારતીય મનોવિજ્ઞાન યુરોપીય મનોવિજ્ઞાનથી વધારે સંપૂર્ણ છે. ૩

પ્રોફેસર ડૉ. ડેવિડ ડેવિડના મત પ્રમાણે

હિંદુઓના તાર્કિક સંશોધનો વર્તમાન મમયના કોઈપણ તર્કગ્રાંથથી જીતરતા નથી ૪

૧ હિસ્ટ્રી ઓફ વિલેજર

૨ હાંટર; ઈન્ડિયન મેન્ટલિટી; પૃ. ૨૧૩-૧૮.

૩ લેકચર ઓન નેશનલ યુનિવર્સિટી ઈન ઇન્ડિયા [૧૯૫૧].
લન્ડન, ૧૯૦૬.

૪ હિસ્ટ્રી ઓફ એન્ડીક્રીટી; આ. ૪ પૃ. ૩૧૦.

જ્યોતિષ :

જ્યોતિષશાસ્ત્રની પૂર્વકાલીન ઉન્નતિ :

અન્ય શાસ્ત્રોની માફક જ્યોતિષ પણ ભારતમાં પ્રાચીન કાળથી ઉન્નત હતું. વેદોમાં જ્યોતિષનાં ઘણા ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તો મળી આવે છે. એક બ્રાહ્મણમાં લખ્યું છે કે, સૂર્ય વસ્તુતઃ ઉદય અને અસ્ત થતો નથી, પણ પૃથ્વીના ફરવાથી દિનરાત થાય છે. * પ્રાચીન કાળમાં યજુર્-યાગાદિની ક્રિયા હોવાથી તેને માટે નક્ષત્ર અને કાળનિર્ણયનું જ્ઞાન સર્વ-સાધારણમાં પણ પ્રચલિત હતું જ્યોતિષ વેદનું એક અંગ મનાતું, જેથી તેનું અધ્યયન ખૂબ થતું ઇસુના પહેલાં પણ વૃદ્ધ-ગર્ગ-સંદિના અને જૈનની સુરીયપન્થતિ જેવા જ્યોતિષ ગ્રંથો લખાયા હતા. આશ્વલાયનમૂત્ર, પારસ્કર ગૃહ્યમૂત્ર, મહાભારત અને માનવ-ધર્મશાસ્ત્ર જેવા ગ્રંથોમાં જ્યોતિષની ઘણી વાતો ઉદ્ધરણ કરવામાં આવતી. ઇસુના પછીનો પ્રથમ અને પૂર્ણ ગ્રંથ સૂર્યસિદ્ધાંત હતો, જે અત્યારે ઉપયોગ્ય નથી. તેનું અરામર વર્ણન વરાહમિહિરે પોતાની ‘પંચસિદ્ધાંતિકા’માં કર્યું છે. વર્તમાન સૂર્યસિદ્ધાંત તેનાથી બિન અને નવીન છે. વરાહમિહિરે (૫૦૫ ઇ.) પોતાની ‘પંચસિદ્ધાંતિકા’માં પ્રચલિત પાંચ સિદ્ધાન્તો - પુલિષ, રૌમક, વસિષ્ઠ, સૌર, (સૂર્ય), અને પિતામહ - નું કરણ રૂપથી વર્ણન કર્યું છે અને લાટાચાર્ય, સિદ્ધાચાર્ય તથા તેમના ગુરુ આર્યભટ્ટ, પ્રદ્યુમ્ન અને વિજયનંદીના મતો ટાંક્યા છે. આથી જણાય છે કે આ વિદ્વાનો તેમની પૂર્વના છે, પણ ખેદની વાત છે કે હવે આર્યભટ્ટના મિત્રાપ કોઈના ગ્રંથો નથી મળતા. આર્યભટ્ટે (જન્મ : ૪૭૬ ઇ. સ.)

‘આર્યભટ્ટીય’ ગ્રંથ લખ્યો તેમણે સૂર્ય અને તારાઓ સ્થિત હોવાનું તથા પૃથ્વીનીનું ફરવાનું પરિણામ દિનગતિ બતાવ્યું છે તેમણે પૃથ્વીનીની પરિધિ ૪૯૬૭ યોજન અર્થાત ૨૪૮૩૫ માઇલ બતાવી છે તેમણે સૂર્ય અને ચંદ્રના ગ્રહણોના પૈગાનિક મારણોની પણ વ્યાખ્યા કરી છે એમના ૫૩૧ પદ્યો મીઠા આર્યભટ્ટ ચર્મ ગદા જેમણે ‘આર્યસિદ્ધાંત’ લખ્યું અને જેનો ઉપેક્ષ ભારતગણિત પોતાના મથકમાં કર્યો છે

નગરમિદ્ધિગના પાત્ર મિદ્ધાન્તોમાનો ગેમક મિદ્ધાત ધણે ભાગે
મીક કે ભારતીય અને યુનાની જ્યોતિષમા પગર મિયન છે એ
જેવું નાથ કે કે કાણે કાની પાસેથી કેવું લીધું

ઈં સં ૬૦૦-૧૦૦ સુધીનું જ્યોતિષ ગ્રાહિત્ય

૧૭૬૬મિહિર ૫૪૧ જ્યોતિષના મહા સિદ્ધાન્ત વ્રહ્મગુણ થયા તેમણે ૪ મ ૧૨૮ ની આસપાસ 'બ્રાહ્મસ્ફુટ સિદ્ધાન્ત' અને 'સ્વંદરવાચ' લખ્યા તેમણે પ્રાચ્ય પોતાથી પ્રાચીન સિદ્ધાન્તોનું સમર્થન કર્યું ૭ તેમની પ્રતિષ્ઠાને ઈસવી વધારે મિસ્ત્રૂન અને વિધિયુક્ત છે તેમણે અગ્નિઆગ્રમા અધ્યાયમા આર્યભટ્ટની આપોચના કરી છે તેમના ૫૪૧ કેટલાક વર્ષો લલ્લ થયા તેમણે 'જલ્લ સિદ્ધાન્ત'મા આર્યભટ્ટના ભૂગ્રમણ સિદ્ધાન્તનો વિરોધ કર્યો અને જણાવ્યું કે જો પૃથ્વી ફરતી હોય તો વૃક્ષ પગથી ઉડેનું પક્ષી પોતાના માથામા ફરી ન જઈ શકે * પણ તેમને ખમગ ન હતી કે પૃથ્વી પોતાના યોગે વાતાવરણની

* यदि च भ्रमति क्षमा नदा स्वकुलायं कथमाप्नुयु खगा ।
 उपयोऽभिनयः मुमुग्धकृता निपततः स्थुरपांपतेर्दिशि ॥
 लल्लसिद्धांत ।

માથે ફરે છે. બે તેમને આ ખખર હો તો તે બૂઝમણનો વિરોધ ન કરત. લક્ષ્મના પછી આપણા સમયમાં ચતુર્વેદ પૃથુદક સ્વામીએ ઇ. સ. ૯૭૮ ની આસપાસ બ્રહ્મગુપ્તના 'બ્રહ્મસ્ફુટ સિદ્ધાંત' પર ટીકા લખી. ઇ. સ. ૧૦૩૮ માં લગભગ ત્રીપતિએ 'સિદ્ધાંતશેખર' અને 'ધીકોદિદ', વરણે બ્રહ્મગુપ્તના 'ખંડખાદ્ય' પર ટીકા અને બોન્ટેવે 'રાજમૃગાંક' લખ્યાં. બ્રહ્મદેવે ૧૧ મી સદીના અંતમાં 'કરણપ્રકાશ' ગ્રંથ લખ્યો.

આપણા સમયના અંતમાં પ્રસિધ્ધ જ્યોતિષી મહેશ્વરના પુત્ર ભાસ્કરાચાર્ય થયા. તેમણે 'સિદ્ધાંતશિરોમણિ', 'કરણ-કુતૂહલ', 'કરણકેસરી', 'ગ્રહગણિત', 'ગ્રહલાઘવ', 'જ્ઞાન-ભાસ્કર', 'સૂર્યસિદ્ધાંત વ્યાખ્યા', અને 'ભાસ્કર દીક્ષિતીય' ગ્રંથો લખ્યા. સૂર્યસિદ્ધાંત પછી 'સિદ્ધાંત શિરોમણિ' પ્રામાણિક ગ્રંથ મનાય છે. આના ત્રણ વિભાગ—લીલાવતી, યીજગણિત, ગ્રહગણિતાધ્યાય, અને ગોલાધ્યાય—છે. પહેલા બે ગણિત સંબંધી છે, અને પાછલા બે જ્યોતિષના સંબંધમાં. ભાસ્કરાચાર્યે આ ગ્રંથમાં પૃથ્વીનાં ગોળાં હોવાનાં અને તેમાં આકર્ષણ શક્તિ હોવાનાં કારણો મિધ્યાન્તસંહિત-પ્રતિપાદિત કર્યાં છે તેઓ લખે છે: "ગોળાની પરિધિનો સોમે ભાગ એક સીધી રેખા પ્રતીત થાય છે. આપણી પૃથ્વી પણ એક મોટો ગોળો છે. માણસને તેના પગિધિનો એક નાનો ભાગ દેખાય છે, તેથી જ તે ચપટી દેખાય છે."*

*સમો યતઃ સ્યાત્પરિધેઃશતાંશઃ પૃથ્વી ચ પૃથ્વી નિતરાં ન નીયાન્ ।

નરશ્ચ તત્પૃષ્ઠગતસ્ય કૃસ્ના સમેવ તસ્ય પ્રતિભાત્પતઃ સા ॥

સિં શિં ગોલાધ્યાય

" પૃથિવી પોતાના આકર્ષણ શક્તિના જોરથી બધી ચીજોને પોતાની તરફ ખેંચે છે આથીજ બધા પદાર્થો તેના પર પડતા દેખાય છે "+

ન્યૂટનથી ઘણી સતાબ્દો પહેલાં ભારતગણ્યે આકર્ષણનો આ મિથ્થાત (Theory of Gravitation) એટલી ઉત્તમતાથી લખ્યો છે કે તેને દેખીને આશ્ચર્ય થાય છે આજ પ્રમાણે તેમણે જ્યોતિષના ખીજા સિધ્ધાન્તો પણ મરમ રીતે વર્ણવ્યા છે

આ પ્રમાણે આપણા સમયમા જ્યોતિષ ઉત્તમ થઇ ચુક્યું હતું અનુમેરનીએ પણ પોતાના ગ્રંથમા આપણા જ્યોતિષ શાસ્ત્રની ઉન્નતિ તથા તેના કેટલાક સિધ્ધાન્તો પર લખ્યું છે ડબ્લ્યૂ. ડબ્લ્યૂ. હટ્ટરના પ્રમાણે ૮ મી સદીમા અરબના વિદ્વાનો ભાગ્યમા જ્યોતિષ શીખ્યા અને સિધ્ધાન્તોનો ' સિદ્ધિહિંદુ ' નામથી અનુવાદ કર્યો * ખલીફા હારુન રશીદ અને અલમાઝૂએ ભાગ્યના જોષીઓને અરબમા બોલાવીને તેમના ગ્રંથોનો અરબીમા અનુવાદ કર્યો † હિંદુ પણ ગ્રીકની માફક અરબોના ગુરુ હતા આર્યભટ્ટના ગ્રંથના અનુવાદનું નામ ' સુવર્ણખલુર ' રખાયું + ચીનમા પણ ભારતીય જ્યોતિષનો પ્રચાર થયો પ્રો વિલ્સ વખે છે ભારતમા મળનારી—જેરી કે ક્રાંતિવૃત્તના વિભાગ મૌઁ અને આદ્રમામેના નિરુપણ ગ્રહગતિનો નિર્ણય, અવનાશનો વિચાર સૌર શક્તિમંડલ, પૃથિવીની પોતાની નિરાધાર શક્તિની સ્થિતિ, પૃથિવીની પોતાના અક્ષ પર દૈનિક ગતિ અદ્રનું ગ્રમણ, અને

+ આકૃષ્ટશક્તિ શ્વ મહી તયા યત્ સ્વસ્થં ગુરુ સ્વાભિમુખં સ્વશક્તયા ।
આકૃપ્યતે તત્ પતતીવ ખાનિ સમે સમન્તાત્ ક પતત્વિયં સ્વે ॥

* હટ્ટર, દિરિયન ગેઝેટિયર ઈડિયા, પૃ ૨૧૮

† મિલ, હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા, ત્રા ૨ પૃ ૧૦૭

+ વેબર, ઇન્ડિયન વિટેરેસ, પૃ ૨૫૫

પૃથિવીથી તેનું અંતર, અહોની કક્ષાનું માપ તથા અદનું ગણિત જેવી-
એવી વાતો છે કે જે અશિક્ષિત જાતિઓમાં નથી મળતી—

ફલિત જ્યોતિષ

ધણા પ્રાચીન કાગથી લોકોનો વિશ્વાસ ફલિત જ્યોતિષ પર છે
પ્રાકૃતો અને ધર્મસૂત્રોમાં પણ કોઈ કોઈ ઠેમણે આનો ઉલ્લેખ મળે
છે આના પ્રાચીન અથો નથી મળતા મત્ર ૩૬ તે નષ્ટ થઈ ગયા
હાય વૃદ્ધગર્ગ-સંહિતામાં પણ આનો ઉલ્લેખ મળે જે વગદભિદિગ્ના
કહેના પ્રમાણે જ્યોતિષશાસ્ત્ર મત્ર, હોગ અને શાખા ત્રણ વિભાગોમાં
વિભક્ત હતું મત્ર અને જ્યોતિષનો ભાગ ઉપર લખાઈ ગયો હોરા
અને શાખાનો મગધ ફલિત જ્યોતિષની માથે છે હોરામાં જન્મકુડનિથી
માણુમના છવન મ નધી ફલાફલના વિચાર થાય છે શાખા અથરા
મહિતામાં ધૃત્રેતુ ઉ'કાપાત રુકન અને મુદ્દર્તના વર્ણન અને
વિવેચન છે વગદભિદિરની 'બૃહત્સંહિતા' ફલિત જ્યોતિષનો મુખ્ય
અથ છે તેમાં મકાન બનાવવા કુવા તથા તળાવો ખોદાવવા બાગ
બનાવવા, મૂર્તિસ્થાપના વિના શુક્રનો આખ્યા છે વિવાહ અને
દિગ્વિજયના પ્રસ્થાન મમય માટે તેમણે ધણા અથ લખ્યા ફલિત
જ્યોતિષપર 'બૃહલ્લગ્નક' નામનો એક મોટો અથ લખ્યો ગ્રહ અને
નક્ષત્રોની સ્થિતિ જોઈને મનુષ્યનું ભવિષ્ય જાણવું એ આનો વિષય છે,
લગભગ ૯ સ ૬૦૦માં વરાહમિહિગ્ના પુત્ર પૃથુવશાએ 'હોરાપટ્ટ-
પંચાશિકા' નામની ફલિત જ્યોતિષની ચોપડી લખી દશમી
શતાબ્દીમાં ભટ્ટોત્પને ઉપર્યુક્ત અથો પર ધણી ઉત્તમ અને વિસ્તૃત
ટીકાઓ લખી શ્રીપતિ [૧૦૩૬ ૯ મ] એ પણ આ સબધમાં
'રત્નમાલા' અને જાતકપદ્ધતિ' અથો લખ્યા આ પછી પણ
તેના ઉપર બીજા ધણા અથો લખાયા

ગણિત

ન્યોતિયના આ વિકાસની સાથે ગણિતનો વિકાસ જરૂરી હતો. આપણે જોઈએ છીએ કે ઇ. સ. ૬૦૦ સુધી ભારતવર્ષ ગણિતશાસ્ત્રમાં પરાક્રાશ સુધી પહોંચ્યો હતો. તેમણે એવા એવા ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો અવિષ્કાર કર્યો હતો, જેનું યુરોપીય વિદ્વાનોને ઘણી સદીઓ પછી જ્ઞાન થયું. પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન કાન્જેરી પોતાના 'હિસ્ટ્રી ઓફ મેથેમેટીક્સ'માં લખે છે: "ધ્યાન આપવાની વાત છે કે ભારતીય ગણિતે આપણા વિજ્ઞાનમાં કેટલો પ્રવેશ કર્યો છે. વર્તમાન ખ્રીસ્તગણિત અને અંકગણિત બન્નેની વિધિ અને ભાવ ભારતીય છે યૂનાની નહિ. ગણિતનાં સંપૂર્ણ ચિહ્નો, ભારતીય ગણિતની તે ક્રિયાઓ, જે આજની સાથની ક્રિયાઓના જેવી છે અને તેમની ખ્રીસ્તગણિતની વિધિઓ પર વિચાર કરે તો ખતર પડશે કે ગંગાના નીર પર રહેનારા પ્લાહણો કયા શ્રેયના ભાગી નથી ! દુર્ભાગ્યે ભારતના ઘણા અમૂલ્ય અવિષ્કાર યુરોપમાં મોડા પહોંચ્યા, જેનો પ્રભાવ, જે ત્રણ સદી પહેલાં પહોંચ્યા હોત તો વધારે પડત." "

આજ પ્રમાણે ડીમોર્ગન લખે છે: "દિંદુ ગણિત યૂનાની ગણિતથી ઉચ્ચ કઠિનું છે. ભારતીય ગણિત તે કે જેને આપણે આજ પ્રયુક્ત કરીએ છીએ.

ગણિતના સામાન્ય વિચાર પહેલાં અંકવિદ્યા પર વિચાર કરવો ઉપયોગી છે.

અંકક્રમનો વિકાસ

પરદેશીઓને શીખવાડેલી વસ્તુઓમાંથી વધારે અગત્યની વસ્તુ અંકવિદ્યા છે. સંસારભરમાં ન્યોતિય, વિજ્ઞાન આદિમાં આજ જે ઉત્તતિ દેખાય છે તેનું મૂળ કારણ વર્તમાન અંકક્રમ છે, જેમાં એકથી નવ સુધીના અંક અને શૂન્ય, આ દસ ચિહ્નોથી અંકવિદ્યાનું કામ ચાલે છે.

આ ક્રમ ભારતમાંથી નીકળ્યો અને સાગ્ર જગતે તેને અપનાવ્યો. હિંદી પાંક્તોમાંથી થોડા જ ગ્રંથોના દરે કે આ અંકક્રમના નિર્માણ કાળ પહેલાં સંસારનો અંકક્રમ શો હતો અને તે ગણિત, જ્યોતિષ અને વિજ્ઞાન આદિની ઉન્નતિને કેટલો વ્યાધક હતો ? માટે અહીં મંજેષમાં સંભારના પ્રાચીન અંકક્રમનું વિવેચન કરીને વર્તમાન અંકની ભાગીય ઉત્પત્તિની સાથેના સંબંધમાં કાંઈ કહેવું અનુચિત નહિ ગણાય.

ભારતના પ્રાચીન શિક્ષાલેખો, દાનપત્રો, તથા હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં જોવાથી મળી આવે છે કે પ્રાચીનકાળમાં આપણે ત્યાં વર્તમાન અંકથી તત્ત્વ જુદો જ ક્રમ હતો. તેમાં ૧ થી ૯ સુધીના અંકોનાં નવ ચિહ્ન, ૧૦, ૨૦, ૩૦, ૪૦, ૫૦, ૬૦, ૭૦, ૮૦ અને ૯૦નાં નવ ચિહ્ન, તથા ૧૦૦ અને ૧૦૦૦ માટે એક એક ચિહ્ન નિયત હતાં. આ વાસ ચિહ્નોથી ૯૯૯૯ સુધીની મંખ્યા બતાવી શકાતી. તે વખતમાં લાખ-કેળાને માટે શાં ચિહ્નો હતાં તે નિશ્ચિત રૂપમાં જાણીતું નથી. આ ઓકો લખવાનો ક્રમ ૧ થી ૯ સુધીનો એવો જ હતો, જેવો આજ છે ૧૦ ને માટે હાલની માફક ૧ પછી ૦ નહિ, પણ એક નિયત ચિહ્ન લખાતું. તે જ પ્રમાણે ૨૦, ૩૦ થી ૧૦૦૦ માટે દરેકનાં નિયત ચિહ્નો હતાં. ૧૧ થી ૯૯ સુધી લખવાનો ક્રમ એવો હતો કે પહેલાં દશકનો અંક લખીને તેના પહેલાં એકમનો અંક લખાતો. જેવી રીતે ૧૫ ને માટે ૧૦ નું ચિહ્ન લખીને તેની આગળ ૫; અને ૩૩ ને માટે ૩૦ અને ૩; ૨૬૦ ને માટે ૧૦૦ નું ચિહ્ન લખીને તેની જમણી બાજુ કોઈવાર ઉપર, કોઈવાર મધ્ય, અને કોઈવાર નીચે એક મીધી રેખા જોડવામાં આવતી. ૩૦૦ ના ચિહ્નને માટે ૧૦૦ના ચિહ્નની માથે તેની જ એ લીટીઓ જોડાતી ૪૦૦ થી ૬૦૦ સુધી ૧૦૦નું ચિહ્ન લખીને તે ક્રમશઃ ૪ થી ૬ સુધીના અંક એક નાની આડી લીટીની માથે જોડવામાં આવતો. ૧૦૧ થી ૯૯૯ સુધી લખવામાં સોના અંક આગળ દશક અને એકમના અંક લખવામાં

આવતા, જેવી રીતે ૧૨૯ ને માટે ૧૦૦, ૨૦ અને ૬; ૬૫૫ ને માટે ૬૦૦, ૫૦ અને ૫. જે આવા અંકોમાં દશકનો અંક ન હોય, તો સોની પછી એકમનો અંક રખાતો. જેવી રીતે ૩૦૧ ને માટે ૩૦૦ અને ૧; ૨૦૦૦ ને માટે ૧૦૦૦ ના ચિહ્ન પછીની જમણી બાજુ ઉપરથી એક નાની સીધી આડી લીટી બેઠવામાં આવતી અને ૦૦૦૦ ને માટે એવી જ બે લીટીઓ; તે જ પ્રમાણે ૬૬, ૬૬૬ લખવા માટે ૬૦, ૦૦૦, ૬૦૦૦, ૬૦૦, ૬૦ અને ૬ લખાતાં.

ભારતવર્ષમાં અંકોની આ પ્રાચીન શૈલી ક્યારથી પ્રચલિત થઇ તેનો પત્તો નથી. પણ અશોકના સિદ્ધપુર, સહસ્રામ અને રૂપનાથના લેખોમાં આ શૈલીના ૨૦૦, ૫૦ તથા ૬ ના અંકો મળે છે, જેમાં ૨૦૦ નો અંક ત્રણ લેખોમાં તદ્દન ભુલ્લેખ પ્રકારનો છે અને ૫૦ અને ૬ નાં બે બે પ્રકારના રૂપો મળે છે.

ભારતના આ જટિલ અંકક્રમ કરતાં પણ મિસ્રનો સદુથી પુરાણો અંકક્રમ હિએરોગ્લિફીક (ચિત્રલીપી) વધારે જટિલ હતો. તેમાં મૂળ અંકોના ચિહ્ન ફક્ત ત્રણ, જેવા કે ૧, ૧૦ અને ૧૦૦ ના હતા. આ ત્રણ ચિહ્નોને ધણીવાર લખવાથી ૬૬૬ સુધીના અંકો બનતા. ૧ થી ૬ સુધીના અંકના ચિહ્ન એના ચિહ્નને ક્રમશઃ ૧ થી ૬ વાર લખીને બનાવાતો. ૧૧ થી ૧૬ સુધીને માટે ૧૦ ના ચિહ્નથી ડાબી બાજુ ક્રમશઃ ૧ થી ૬ સુધી ઉભી લીટીઓ ખેંચવાથી બનતો. ૨૦ ને માટે ૧૦ નું ચિહ્ન બે વાર અને ૩૦ થી ૬૦ સુધીને માટે ત્રણુધી નવ વાર લખાતો. ૨૦૦ લખવા માટે ૧૦૦ના ચિહ્નને બે વાર લખતા. આ જ પ્રમાણે ત્રણુમો માટે ત્રણુવાર. આ ક્રમમાં ૧૦૦૦ થી ૯,૦૦૦ ને માટે પણ એક એક ચિત્ર હતા અને લાખને માટે ઘેડુ અને દશ લાખને માટે દ્વાય ફલાવેલા પુરુષના ચિત્રો હતા. મિસ્રનો પ્રાચીનનમ અંક આ હતો. જે આપણા અંકક્રમથી વધારે જટિલ અને ગણનાની તદ્દન પ્રારંભિક અવસ્થા સૂચવતો.

દિનિશીપન અંક પણ આમાંથી નીકળ્યા છે. તેનો ક્રમ પણ એવો જ છે; ફક્ત દસના ચિહ્નને વારંવાર લખવાની રીતિને સરળ કરવાને તેમાં ૨૦ ને માટે નવીન ચિહ્ન ગનાવવામાં આવ્યું, જેથી ૩૦ ને માટે ૨૦ અને ૧૦, ૬૦ ને માટે ૨૦, ૨૦, ૨૦, ૨૦ અને ૧૦ લખવા પડતા.

પાછળથી મિસવાળાઓ વિદેશી સરળ અંક દેખીને અથવા પાતાની ભુધિથી પોતાના ચિત્રલિપિ અંકક્રમને સરળ કરવાને ભારતીય અંકક્રમ જેવો નવીન અંકક્રમ ઠર્યો; જેમાં ૧ થી ૯ ને માટે નવ, ૧૦ થી ૬૦ સુધી દસકાને માટે નવ, અને ૧૦૦ તથા ૧૦૦૦ ને માટે એક એક ચિહ્નો બનાવ્યાં. આ અંકક્રમને 'હિએરેટિક' કહે છે અને આમાં પણ ઉપરના બે ક્રમોની માફક અંકો જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ લખાય છે, 'ડિઝાટિક' અંક 'હિએરેટિક' થી નીકળ્યો છે અને બંનેમાં ફેર થોડો જ છે, જે ફેર સમયથી થયો છે.

યૂરોપમાં પણ પ્રાચીન કાળમાં ગ્રીક લોકો કેવળ દસ હમ્બર સુધી સંખ્યા ગણતરી અને રોમન લોકો ૧૦૦૦ સુધીની. તેમના અંકક્રમનો પ્રચાર હજુ સુધી કોઇ કોઇ વાર પ્રકાશિત પુસ્તકોમાં સન લખવામાં, ભૂમિકાના પૃષ્ઠ બનવાવવામાં, અથવા ધડીવાસનો અંક બનાવવામાં વપરાય છે. તેમાં ૧, ૫, ૧૦, ૫૦, ૧૦૦ તથા ૧૦૦૦નાં ચિહ્ન છે, જેને રોમન અંક કહેવાય છે. આજ બધા ભણેલાઓ રોમન અંક જાણે છે, માટે તેને માટે વધારે લખવાની જરૂર નથી. આ પ્રાચીન અંક ક્રમોથી ન્યોતિય, ગણિત અને વિજ્ઞાનની વિશેષ ઉન્નતિ થવાનો સહયોગ ન હતો. સંસારની હાલની ઉન્નતિ નવીન અંક ક્રમોથી થઈ છે. આ ઉપયોગી અંકક્રમ ભારતવાસીઓએ બનાવ્યો. આ ક્રમમાં જમણીથી ડાબી બાજુ જવાથી પ્રત્યેક અંકનું સ્થાનીય મૂલ્ય દસ ધણું વધી જાય છે; જેવી રીતે ૧૧૧૧૧૧ માં ૭ અંક એકના જ છે. પણ જમણી તરફના પ્રથમથી ૧, બીજાથી ૧૦, ત્રીજાથી ૧૦૦, ચોથાથી

૧૦૦૦, પાચમાથી ૧૦,૦૦૦, અને છઠ્ઠાથી ૧૦,૦૦૦૦ જણાય છે આથી જ આ મંજ્ઞાનુચક ક્રમને 'દશગુણોત્તર' મંજ્ઞા કહે છે અને વર્તમાન સમયમા મોટે ભાગે મમારમા આ અક્રમ ચાલુ છે આ ક્યારે નીકળ્યો તેનો પત્તો નથી પ્રાચીન સિવાનેષો અને દાનપત્રોના લેખોમા પુગણી રાનીના પ્રમાણે ધ મ ની છઠી ગતાબ્દી સુધી એ જ ક્રમ આપ્યો છે માતથી દશમી શતાબ્દી સુધીમા કેટલાકે પ્રાચીન તો કેટલાકે નવીન શૈલીનું અનુકરણ કર્યું છે, પણ ગણિતકારો નીન ક્રમનો વ્યવહાર છઠી શતાબ્દી પહેલા કરતા વરાહમિહિરની 'પચ મિહાતિકા'મા બધે નીન અક આપ્યો છે આથી નક્કા થાય છે કે ધ મ ની પાચમી ગતાબ્દીના અતના લાગમા જ્યોતિષી લોકો નીન શૈલીનો અવહાર કરતા હશેતપચે 'મૃદતમ દ્વિતા ની ટીકમા વરાહમિહિરે પોતાના મથમા ઉ વેખ કરાયેના પુનઃસ મિહાત'માથી વચનો ટાક્યા છે

તેમણે એક બીજા સ્થાનમા પણ મુગ પુનિસ સિદ્ધાત 'નામથી સ્લોક ઉધૂત કર્યો છે આ બન્નેમા વર્તમાન શૈલીના અકને મગતાવડા પણ છે આથી જાણી શકાય કે વરાહમિહિરની પૂર્વ પણ આ શૈલીનો પ્રચાર હતો

યોગસૂત્રના પ્રમિધ્ધ લાગમા આસે [ધ મ ૩૦૦ની આમપામ] દશગુણોત્તર અક્રમનુ રપષ્ટ ઉદાહરણ દીધું છે જેમ એમનો અક '૧', સોના સ્થાન પર ૧૦૦ને માટે દશકાના સ્થાન પર ૧૦ને માટે, અને એકમના સ્થાન પર ૧ને માટે વપરાય છે બખ્શાલી ગામમા બોજપત્ર પર લખેલી એક પ્રાચીન ચોપડી જમીનમા દટાયેલી મળી આવી છે, જેમા નની શૈલીના અક છે ડા હાનલીએ તેનો ચ્યનાકાન ત્રીજ અથવા ચોથી શતાબ્દી બતા પો છે આના પર ડા જુનર લખે છે કે જે અકગણિતની પ્રાચીનતાનું ડા હાનલીનું આ અનુમાન ઠીક હોય તો તેના નિર્માણનો સમય ધ મ ના પ્રાગભગમા અથવા તેનાથી પણ પ્રાચીનકાગ હોય હાય સુધી નવીન શૈલીના અકોની પ્રાચીનતા અહીં સુધી જાણીતી થઇ છે.

શન્યની યોજના કરીને નવ અદોથી ગણિતશાસ્ત્રને સગા કરવા ઇચ્છનાર પહેલા કયા વિદ્વાન હતા તે નથી જાણાતું. કદાચ એમ કહેવાય કે તેની સૃષ્ટિ ભારતમાં થઈ પડીથી આ ક્રમ અગ્ગોએ લીધો. અને અરબથી ગયો યુરોપમાં. આથી પહેલા એશિયા અને યુરોપની આદિઅન, દિલ્હી, શ્રી અગમ જેવી જાનિઓ વર્ણુમાનાના અક્ષરોથી અકોના કામ ચલાવતી અગ્ગોમાં ખલીફા નલીલના મમય સુધી (ઇ મ ૭૦૫-૭૧૫) અકોનો પ્રયાગ ન હતો. ત્યાં પડી ભારતમાંથી તેમણે અક લીધો x

આ વિષયમાં અગ્ગેશ વિશ્વકાર 'એ-આલફોપીઆલીગેનિમ' લખે છે " સદેહ નથી કે આપણા વર્તમાન અક્રમની ઉત્પત્તિ ભારતીય છે મહાવત ખગોન મળધી એ કામગોની માથે-જે એક ભારતીય ગજદૂન ઇ સ ૭૭૩માં ખગદામાં લાન્ચો-આ અગોનો પ્રવેશ અગમમાં થયો પછી ઇ મ ની ૧૧મી સતાબ્દીની પ્રાગભા પ્રમિધ્ધ અબુજફર મુહમ્મદ અન ખાગિનમીએ અખીમાં ઉજ્જ કમતુ વિવેચન કર્યું અને તે સમયથી અગ્ગમાં તેનો પ્રયાગ વધવા લાન્ચો "

' યુરોપમાં શન્ય માથે આ સંપૂર્ણ અક્રમ ઇ ૦ મંની ૧૨મી સતાબ્દીમાં અરમો પાસેથી લીધો અને આ ક્રમથી બનેલું અકગણિત અલ્ગોરિઠ્ઠમસ (અગગોરિથમ) નામથી પ્રમિધ્ધ થયું આ વિદેશી શબ્દ ' અલ્ગારિન્જમી 'નું અક્ષરાન્તર માત્ર છે જેનું અનુમાન રેનોડે કર્યું અને ઉક્ત અગમ ગણિતશાસ્ત્રની ન મળેલી અકગણિતની ચોપડીના કેમ્બ્રીજના મહેના અદ્વિતીય દસ્તાવિજિત અનુવાના (જે મહાવત એડેલ્ડે કયો છે) પ્રમિધ્ધ થયા પડી આ પ્રમાણુ પ્રમાણિત થઈ ગયું છે ખાગિન્જમીના અકગણિતના પ્રમગેને પૂર્વાય વિદ્વાનોએ સગળ કયા અને આ વધારે સગળ થયે તા પ્રકારો પશ્ચિમી યુરોપમાં

x પ્રાચીન અને નવીન અક્રમના વિસ્તૃત વિવરણ માટે જુઓ,
" ભારતીય પ્રાચીન વિધિમાના ", પૃ ૧૧૮-૧૨૮

પીમાના વિગોનાર્ગેએ અને પૂર્વમા મોં ડમમ ખેંનુડેએ પ્રચાર કર્યો x
ઝીરો (zero) રાખેની ઉત્પત્તિ અગ્નીના ' મિક્ષ ' થી વિગોનાર્ગેએ
પ્રયુક્ત કરેલા ' હકિરો ' રાખેથી થાય છે " *

અવમેરૂની લખે છે ' હિંદુ વોકા પોતાની વર્ણમાળાના અક્ષરો
અકોના મ્યાનમા નથી વાગતા જેની રીતે આપણે હિંદુ ભાષાના
ક્રમથી અરબી અક્ષરોને વાપરીએ છીએ ભાગતવર્ણના અનગ અનગ
વિભાગોમા જેમ અક્ષરોની આકૃતિઓ ભિન્ન છે, તેમ મધ્યાસૂચક
ચિહ્નોની આકૃતિઓ પણ ભિન્ન છે જે અકો આપણે વાપરીએ છીએ
તે હિંદુઓના સવથી સુદર અકોમાથી લીધેલા છે જે ભિન્ન ભિન્ન
જાતિઓ સાથે માગે સપર્ક ગ્ણો તે મધ્યાની ભાષાના મધ્યાસૂચક
ક્રમના નામોનો મે અભ્યાસ કર્યો છે અને ખાતર પડી કેકોઈ જાતિ
એક હજારથી આગળ નથી જતી અગમ લોક પણ એટલા જ જાણે
છે આ વિષયમા મે અવગ પુસ્તક લખ્યું છે આપણા અટકોમા
જે હજારથી વધારે ગણે છે, તે હિંદુઓ છે તેઓ સમ્યાસૂચક
ક્રમને અદારમા રચાન સુધી લઈ જાય છે, જેને તેઓ પરાધર્મ કહે છે
અગણિતમા હિંદુઓ આપણી માફક પ્રયોગ કરે છે મે એક પુસ્તક
કમા ખતાન્યું છે કે આ વિષયમા હિંદુઓ આપણા કગ્તા કેટલા બધા
આગળ વધ્યા છે " x

અગણિત

ગણિત વિષયની ચોપડીઓ જ્યોતિષના વિગોનાર્ગેએ લખેલી છે
જેનો ઉદ્દેશ્ય ઉપર કરી દીધો છે આર્થિકતા પુસ્તકના પહેલા બે
વિભાગ, ' વાહલુ સ્તુત મિધાત નો ગણિતાધ્યાય અને કુતુકાધ્યાય
તથા સિધ્ધાતશિરોમણિ ' મા લીનાવતી નામનો અધ્યાય ગણિતના
છે આ મધ્યા પુસ્તકોથી જણાય છે કે તઓને ગણિતના ઉચ્ચ મિધા-

x એન્સાર્કનાપીગઆ મિટેનીકા , આ ૧૭ પૃ ૬૨૬

* અવમેરૂનીપરન્દિઆ આ ૧ પૃ ૧૭૪-૭૭

ન્તોનો પરિચય દો. સરળ ગણિતના આઠ નિયમો—યોગ, ઋણ, ગુણા, ભાગ, વર્ગીકરણ, ઘનીકરણ, વર્ગમુલ અને ઘનમુલ—નાં વર્ણનો મળે છે. આ સિવાય સિન્ન સંબંધી, શૂન્ય સંબંધી, ક્ષેત્રફલ, કાર્ય સંબંધી, ત્રિરેશિક, ટ્રેડી, કુટુંક તથા અનંત શ્રેણીઓનાં માન સંબંધી એટલે કે શૂન્યગણિત અને વ્યાજ સંબંધી નિયમોનાં પણ વર્ણનો છે.

બીજગણિત

અઠગણિત સિવાય બીજગણિતનો પણ ઉપયોગ ન્યોતિપમાં થતો. ઉપરોક્ત ગ્રંથોમાં બીજગણિતના ઉન્નત સિધ્ધાંતો મળે છે. આ પણ અહીંજ વિકાસ પામ્યા. શ્રી. હાગેરીએ લખ્યું છે કે : “બીજગણિતના પ્રથમ યૂનાની વિદ્વાન ડાયોફેટો પણ ભારતમાંથી જ આ સંબંધી પહેલું જ્ઞાન મેળવ્યું.” ભારતે બીજગણિત યૂનાન પાસે શીખ્યું તે બરાબર નથી. ભારતીય અને યૂનાની બીજગણિતમાં બહુ ભેદ છે. ભારતમાં ૧૨ મી સદી સુધીમાં બીજગણિત સંબંધી જે નિયમો ક્યાં હતા તે યુરોપમાં ૧૭મી અને ૧૮મી સદીમાં પ્રચલિત થયા. ભારતમાં નક્કી થયેલા કેટલાક નિયમો :

૧. ઋણ રાશીઓના સમીકરણની કલ્પના.
૨. વર્ગ સમીકરણ સરળ કરવું.
૩. અંકપાઠના નિયમ (યૂનાની ન મળતા)

૪. એક વર્ણ અને અનેકવર્ણ સમીકરણ.

૫. બ્યક્ત અને અબ્યક્ત ગણિતના વિકાસ માટે કેન્દ્ર-ફલનો નિર્ણય.

ભારતરાયાર્થે આ સિધ્ધાંત પણ સિધ્ધ કર્યો છે :

ક્ષ $\times ૦ = ૦$; $૦^2 = ૦$; $\sqrt{૦} = ૦$; $ક્ષ \div ૦ = ૦$ *

ભારતવર્ષમાંથી જ ખીજગણિત પણ અરબોદ્ધાર યૂરોપમાં ગયું. પ્રો. મોનિયેર વિવિધમ્સના પ્રમાણે ખીજગણિત અને ન્યામિતિ તથા ખગોળના પ્રયોગ ભારતમાં જ આવિષ્કૃત થયા છે. x મુસા અને વાકુબે ભારતીય ખીજગણિતનો પ્રચાર અરબમાં કર્યો. અરબમાંથી પ્રચાર ગયો યૂરોપમાં.+

રેખાગણિત

આ પ્રમાણે રેખાગણિતમાં પણ ભારતમાં ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ભારતનું પ્રાચીનતમ રેખાગણિત બૌદ્ધધર્મ અને આપતસ્તંભનાં શુદ્ધ સૂત્રોમાં મળે છે. વેદિયો અને કુડે બનાવવામાં આનો ઘણો ઉપયોગ થતો. યજ્ઞ અને સસ્કાર કરાવનારા પુરોહિત ગણના કે આપતનું ક્ષેત્રફળ વર્ગમાં અને વર્ગનું ક્ષેત્રફળ જતમાં ફેરી રીતે લવાય. આ પણ ધૂનાની પ્રભાવથી નિલકુવ મુક્ત હતું. રેખાગણિતની કેટલીક સિદ્ધિઓ નીચે આપીએ છીએ, જે આપણા સમય સુધી ગણીતી થઈ ચુકી હતી:—

૧. પંથાગોરસની સિધ્ધિ : સમકોણ ત્રિભુજની બે ભુજાઓના વર્ગોનો યોગ કર્ણના વર્ગની બરાબર થાય છે.

* અનુવાદક : એક માત્ર મિત્ર હબરીલાલ દ્વિવેદીજી (શિક્ષક, શાન્તિ-નિકેતન) એ સૂચવ્યું છે કે :

ક્ષ $\div ૦ = \frac{ક્ષ}{૦} =$ સ્વહર રાશિ ॥ અસ્મિન્ વિકાર : સ્વહરે ન રાશાવપિ પ્રવિષ્ટેષ્વપિ નિઃસૃતેષુ । વહુષ્વપિ સ્વાલ્પયસૃષ્ટિ-ફાલેઽનન્તેઽચ્યુતે ભૂતગણેષુ યદ્વત્ ॥ માસ્કરીય વીજગણિતમ્ ॥

x હન્ડિયન વિજ્ઞાન : પૃ. ૧૮૫

+ વિ. કે. સરકાર; હિંદુ અધ્યાપક નેસ ઈન એકેડેમી સાઈન્સેઝ, પૃ ૧૨-૧૫

૨. બે વર્ગોનો યોગ અથવા અંતરની સમાન વર્ગ બતાવવો.
૩. કોઈ પણ આપનને વર્ગમાં પરિભ્રમ કરવો.
૪. V— નું વાસ્તવિક માપ અને રાશિયોનું મધ્યમાદરણ.
૫. વર્ગોને વૃત્તમાં લાવવા.
૬. વૃત્તનું ક્ષેત્રફળ.
૭. વિપમ ચતુર્ભુજમાં કરજ્ઞાનયનની વિધિ.
૮. ત્રિભુજ, વૃત્ત અને વિપમ ચતુર્ભુજનાં ક્ષેત્રફલ.
૯. બ્રહ્મગુપ્તે વૃત્તખંડની જ્યા તથા તેના પરથી બેચેલા કોદડ મુધીના લંબ માત્રમ થવાથી બ્યાસ અને વૃત્તખંડનું ક્ષેત્રફળ ઠાઠવાના નિયમો આપ્યા છે.

૧૦. શંકુ અને વર્તુલાકાર પદાર્થોનાં ક્ષેત્રફળ.

ભારતીયગણિતમાં પોતાના પહેલાના ઘણા ગણિતના વિદ્વાનો— આર્યભટ્ટ, મલ્લ, વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત, મહાવીર, શીધર, આર્યભટ્ટ (બીજા) અને ઉત્પલ—ના નક્કી કરેલા નિયમોનો સાર આપીને તેમની કૃતિ બતાવ્યા છે. બીજાગણિતની માફક ચાકૂને ભારતીય રેખાગણિતનો પ્રચાર અરબમાં કર્યો. +

ત્રિકોણમિતિ

પ્રાચીન ભારતીય ત્રિકોણમિતિથી પણ પરિચિત હતા. તેમણે જ્યા (Sine) અને ઉત્ક્રમ જ્યા (Versed sine)ના કોણો બતાવ્યા, આ સારણિઓમાં વૃત્તપાદના ચોતીસમા ભાગ મુધીનો પ્રયોગ છે. બન્ને સારણિઓમાં અલિપ્ત માનથી જ્યા અને ઉત્ક્રમ જ્યાનું પરિદર્શન મળે છે. આ ત્રિકોણમિતિનો પ્રયોગ જ્યોતિષમાં થતો.

+ વિ. કે. સરકાર. “ હિંદુ એવીવમેન્ટસ ઇન એડવેન્સ સર્વિસેસ;

વાગસ્પતિએ આપીય ધનસેત્ર કાઢવાનું માધન ઘણી મૌલિક રીતથી આપ્યું છે આ પ્રમાણે -યુદ્ધનથી પાચ ચનાબ્દી પૂર્વે ચયન ગણિતનો આવિષ્કાર કરીને ભારતગાયર્થે જ્યોતિષમા ઉપયોગ કર્યો થી પ્લજેન્દ્રનાથ શીવના પ્રમાણે ગણિતોના તાત્ત્વનિઃ ગણિત સાધનમા આર્કિમીડિસથી વધાર ગુદ્ધ અને પ્રમાણ છે ભારતગાયર્થે પ્રદત્તી ક્ષણિક ગતિની ગણના દેખતા એક મેકેન્ડના ૩૩૭૫મા ભાગ-ચુદિનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે

ભારતીય લેખો ભૂગોળ અને પ્રદમક્ય મનથી ગનિશાસ્ત્ર પણ ગણતા ગ્થિતશાસ્ત્ર (Statics) અને ગનિશાસ્ત્ર (Dynamics) પણ ભારતીય ક્ષેત્ર ને કાંઈ નક્કી ગણુતા ન

આયુર્વેદ

આયુર્વેદ પણ પ્રાચીન કાળથી ભારતમા અત્યંત ઉત્તત હતો વર્ષિક સાહિત્યમા આપણે શરીરગણિત, ગર્ભવિદ્યા અને સ્વચ્છતાના મૂળ લેખકો લીએ અથર્વવેદમા મેગોના નામ અને તેના લક્ષ્ય ઉપગત માણસના શરીરના દાહમઓની પૂરી સખ્યા આપી છે મોદ્ધ જાનમા તેનો વિકાસ થયો અશોકના પર્વતના લેખોમાના ખીમ પ્રસાપનમા પશુચિકિત્સા અને મનુષ્યચિકિત્સા અને મનુષ્ય તથા પશુઓની ઉપયોગી આરથીઓનો ઉપયોગ છે ચીની તુકસ્તાનના ૩૫૦ ઇ સની આમપાસના ભાજપત્રમા લખેના અથો મત્રે છે, જેમાથી ત્રણ આયુર્વેદ મનથી છે આયુર્વેદના પ્રાચીન વિદ્વાનોમા ચરકન નામ પ્રસિદ્ધ છે તેમના સમય અને નિરાસસ્થાન માટ અંતિદ્વાર્મિકામા મતભેદ છે તેમની 'ચરકસંહિતા' અગ્રિવશના આધાર પર લખાયેલી છે 'ચરક-

સંહિતા' વૈષ્ણવો ઉત્તમ અથ છે 'સુશ્રુત સંહિતા' પણ એક
એટલોજ મહત્વનો અથ છે તેનો પ્રચાર નવમી તથા દશમી મહીમા
કરમોડીયામાં થઇ ચૂક્યો હતો આ અથ પહેલા સૂત્રોમાં લખાયેલો
આ ગાનને અથો આપણા મમયની પૂર્વના છે

આપણા મમયની સરઆનના અથ ને છે 'અષ્ટાંગસંગ્રહ'
અને 'અષ્ટાંગ હૃદયસંહિતા', 'વૃદ્ધ વાગમટ્ટે', 'અષ્ટાંગસંગ્રહ'
હતાય માતમી મહીમા લખેલો બીજા મયના ત્રી પછી વાગમટ્ટે છે
જે પહેલાથી જૂ. ૧ છે અને કદાચ ૮૦૦ ઇ સ ની આસપાસ થયા
આ વખતે ઇન્દુકગના પુત્ર માયવકરે 'રુગ્વિનિશ્ચય' અથવા
'માયવનિદાન' નામનો એક ઉલ્લેખ અથ લખ્યો આ અથ આજ
પણ નિ નામના પ્રામાણિક ગણાય છે આમાં મેગોના નિ નાન ઉપર ઘણો
વિચાર કરવામાં આ ગે છે હૃદના 'સિન્ધિયોગ' માં જ્વર આદિ
સમયના વિશેષના પરિણામ પર સારી રીતે વિચાર કર્યો છે ૧૦૬૦
ઇ સ મા બગાગાના ચક્રપાણિ દ્વે 'સુશ્રુત' અને 'ચરક' ઉપર
ટીકાઓ લખવા ઉપરાંત 'સિદ્ધિયોગ'ના આધાર પર 'ચિકિત્સા-
સારસંગ્રહ' નામનો અથ લખ્યો આપણા મમયના અતમા ૧૨૦૦
ઇ સ ની આસપાસ શાઙ્ગધરે 'શાઙ્ગધરસંહિતા' લખી
તેમાં અહીંજ અને યાગના વર્ણન ઉપરાંત નાડીવિજ્ઞાનના નિયમો
આપવામાં આવ્યા છે પારાને તે વખતે ઘણો પ્રચાર હતો અને
રુનીએ પણ પારાનું વર્ણન કર્યું છે વનસ્પતિશાસ્ત્ર સંબંધી પણ
ઘણા કોડ લખાયા જેમાં 'શબ્દપ્રદીપ' અને 'નિયતુ' પ્રમુખ
આપણે ત્યાં શરીરવિદ્યા (Anatomy) ધણી ઉત્તમ હતી તે
વખતના અથોમાં હાડકા, નાડીઓ અને સૂક્ષ્મ શિરાઓના વિવેચન છ

શસ્ત્રવિદ્યાનો વિકાસ

શસ્ત્રવિદ્યાનો પણ તે વખતે આશ્ચર્યજનક વિકાસ થઈ ચૂક્યો હતો. 'સુશ્રુત'માં શસ્ત્રવિદ્યાનું ઘણું વર્ણન મળે છે. ઋગ્વેદમાં આયુર્વેદના જન્મદાતા વ્રણ મનાયા છે : દિવોદાસ, ભારદ્વાજ, અને અશ્વિન. જ મહાભારતમાં પણ બીજા સ્વરશ્યા પર પડવાથી દુર્યોધન શસ્ત્ર કાઢનારા વૈદ્યોને લાવે છે તેનો ઉલ્લેખ છે. વિનયપિટકના મહાવગ્ગમાં લખ્યું છે : "અશ્વધોષે એક લિપ્તુના ભગંદર રોગ પર શસ્ત્રકર્મનો પ્રયોગ કર્યો હતો." તે સમયે જીવક નામનો બૌદ્ધ લિપ્ત આયુર્વેદનો ખાસ કરીને શસ્ત્રચિકિત્સાનો મોટો વિદ્વાન થયો, જેનું વિરતૃત વર્ણન મહાવગ્ગમાં મળે છે. તેણે 'ભગંદર, સિરોરોગ, કમળો આદિ ભારે રોગોને મટાડવા માટે પ્રસિધ્ધ યોગથી હતી. બોજપ્રબંધમાં બેહોશ કરીને શસ્ત્રકર્મ કરવાનો ઉલ્લેખ છે. ચીરવાનાં અને ફાડવાનાં શસ્ત્રો સાધારણ રીતે લોહાનાં બનાવવામાં આવતાં, પણ રાગ અને પૈસાવાળાઓ માટે સોના, ચાંદી, ત્રાંબા વગેરેનાં પણ વપરાતાં. યંત્રો માટે વર્ણન છે કે તે તેછ, ચિકણ, મુખવાળાં સુદ્રઢ, ઉત્તમ રૂપવાળાં તથા સુગમતાથી પકડી શકાય તેવા નોંઘાં. લિન્ન લિન્ન કાર્યો માટે શસ્ત્રોની ધાર, પરિમાણ પણ લિન્ન લિન્ન રહેતાં. શસ્ત્ર બુઝા ન બની ગય માટે લાકડાનું બોખું બનાવવામાં આવતું જેની ઉપર અને અંદર કામળ રેશમ અથવા કિનતું કપડું રહેતું શસ્ત્ર આક પ્રકારનાં છે : છેદ, ભેદ, વેધ (શરીરના કોઈપણ ભાગમાંથી પાણી કાઢતું), એધ (નાડીમાં વ્રણ તપાસવાનું), આધ્ય [દાંત અથવા પથરીને કાઢવાનું] વિસ્લાવ્ય [રૂધિરનો ત્રાવ કરાવવો] સીમ [સીવવાનાં] દૌધ્ય [બળા-યાનાં ટીકામાં છુંદવું]. આપણા સમયના વાગ્મટે ૧૩ પ્રકારનાં

❖ યદ યાતં દિવોદાસાય વત્તિં ભારદ્વાજાયશ્વિનાહયંતા ।

+ એન્ડ્રે સર્જક ઈન્ડ્રુમેન્ડસ : આ. ૧ ૩૦ મ૦ ૧—૧૨-૧૬.

સંસ્કૃતમાં માન્યાં છે. સુશ્રુતે ચીરવાનાં યંત્રોની મધ્ય ૧૦૧ માની છે, પણ વાગ્ભટે ૧૧૫ માની ૪ અને લખ્યુ છે કે કર્મ અનિશ્ચિત હોવાથી યંત્રમધ્ય પશુ અનિશ્ચિત છે વૈદ્ય પોતાની જરૂર પ્રમાણે યંત્ર મનાવી શકે છે. સસ્ત્રોની મધ્ય મિત્રમિત્ર વિદ્વાનોએ મિત્રમિત્ર માની છે આ યંત્રો અને નસ્ટ્રોના વિન્નૂન વર્ણન પણ તે પ્રથોમા આપેલા છે અર્થ, જગદંત્ર, ગેનિરોગ, મૂત્રરોગ, આર્તવરોગ, શુક્રરોગ વગેરે રોગો માટે જૂઠા જૂઠા યંત્રો વપરાતા મધ્યવસ્તિ, વસ્તિયંત્ર પુષ્પનેત્ર [વિંચમા ઓપવ નાખવા માટે], શનાકાંત્ર નખાકૃતિ ગર્ભશકુ પ્રજનનશકુ [જીવતા બાગકને ગર્ભાશયમાંથી બહાર લાવવા માટે] સર્પમુખ, જેવા ઘણા યંત્રો છે. મધ્ય અથવા ઉદરના રોગો માટે પાટા નાખવાના વર્ણન કર્યા છે. શુદ્ધશ માટે ચર્મનધનનો પણ ઉલ્લેખ છે મનુષ્યના વાગ અથવા ઘોડાના વાગ પણ સીવવાને માટે લેવાના ખગમ ૫૦ કાંડવા માટે જોડાને પ્રયોગ પણ થતો જોવાની પહેલા પરીક્ષા કરવામાં આવતી કે તે ઝેરી છે કે નહિ. ટીની માફક મૂર્ઝામાં સગીરને તીક્ષ્ણ સસ્ત્રથી ચીરીને દવાને સ્પિરમા મેળવી દેવામાં આવતી ગતિવલ્લ [Sigmoid] તથા અર્ધુદોની ચિકિત્સા માટે ૫૫ મોપનો પ્રયોગ થતો ત્રિકૂર્પક શસ્ત્રનો પ્રયોગ કુદમા થતો આજકાલ લેખન કરતી વખતે લગાવવા માટે જે ત્રણચાર સોપવાગા ઓળંગેના પ્રયોગ થાય છે, તે જ આ ત્રિકૂર્પક છે. વર્તમાનમયનો Tooth elevator તે વખતે દત્તશકુના નામથી પ્રચલિત હતો પ્રાચીન આર્યો દૃઢિમ દાનો બનાવવા તથા બાંધવા અને દૃઢિમ નાક બનાવીને સીવવાનું પણ જાણતા મોનિયાનિદ [Cataract] કાઢવાને પણ સસ્ત્ર દત્ત કમળનાયનો પ્રયોગ દૂધ પીવરાવવા અથવા ઉંઝી કમવના માટે થતો, જે આજકાલના Stomach pumpનું કામ આપતો *

સર્પવિદ્યા :

સર્પવિદ્યાનો પણ પ્રચાર હતો. સિકંદરનો સેનાપતિ નિર્ધારક લખે છે કે યુનાની લોક સર્પવિદ્યા કાઢવાનું નથી જાણતા, પણ જોને સાપ કરડે, તે બધાને ભારતમાં સાગ્ર કરવામાં આવે છે. * દાદક્રિયા અથવા ઉપવાસચિકિત્સા પણ ભારતમાં પૂર્ણતયા હતી. શેઠ નામના શેઠમાં મીઠું ન આપવાની વાત ભારતીય ચિકિત્સક દર્શનના વર્ષ પહેલાં જાણતા હતા.

પશુચિકિત્સા :

આ વિષયમાં પણ ઘણા ગ્રંથો મળે છે. પાત્રકાપ્યકૃત ‘ગજચિકિત્સા’ ‘ગજાયુર્વેદ’ ‘ગજદર્પણ’ ‘ગજપરીક્ષા’ : બૃહસ્પતિ રચિત ‘ગજલક્ષણ’, ‘ગોત્રેય શાસ્ત્ર’, ન્યપક્તકૃત ‘અશ્વચિકિત્સા’, નકુલ શિખિન ‘શાલિહોત્ર શાસ્ત્ર’ ‘અશ્વત્ત્વ’ ગણ રચિત ‘અશ્વાયુર્વેદ’ ‘અશ્વ લક્ષણ’ ‘હયલીલાવતી’ ઉપરાંત બીજા ઘણા ગ્રંથો છે. મોટે ભાગે ઘણા ગ્રંથો આપણા સમયના છે. તેમની મદદમાં પશુચિકિત્સા ગ્રંથનો ફારમીમાં અનુવાદ થયો. તેમાં નીચે જણાવેલા ૧૧ અધ્યાયો છે —

૧. ઘોડાની જાતિ. ૧
૨. તેની સવારી તથા પેદાશ.
૩. અસીગ્ધનો પ્રબંધ.
૪. ઘોડાનો રંગ અને જાતિઓ,
૫. તેના દોષ.

૬. તેનાં અંગ પ્રત્યંગ.
૭. તેની ખીમારી અને ચિકિત્સા.
૮. તેનું ખરાબ થોહી કાઢવું.
૯. તેનો ખોરાક.
૧૦. તેને હૃષ્ટપુષ્ટ કરવાનાં સાધન.
૧૧. દાંનોથી આયુષ્ય જાણવું. *

પશુવિજ્ઞાન :

ભારતના વિદ્વાનો પશુનો સ્વભાવ, પ્રકૃતિ ખરાખર જાણતા. પશુઓના રોગવિજ્ઞાન વિષે પણ તેમને સાધારણ જ્ઞાન હતો. ઘોડાના દાંત પરથી આયુષ્ય જાણવાની પ્રથા પ્રાચીન છે. સર્પોની અનેક જાતિઓ જાણીતી હતી. મવિખ્યપુરાણમાં મગે છે કે સર્પ વર્ષા રતુની પહેલાં સંગ કરે છે અને લગભગ ૬ માસ પછી સર્પિણી ૨૪૦ ઇંડાં મૂકે છે. ધણું ઇંડાં માતાપિતા ખાઈ જાય છે અને રહેલાં ઇંડાંમાંથી બે માસમાં બચ્ચાં બહાર આવે છે. સાતમા દિવસે તે કાળાં થઈ જાય છે અને ૧૫-૨૦ દિવસમાં તેના દાંત આવે છે. ત્રણ અઠવાડીયામાં તેનામાં વિંધ ઉત્પન્ન થાય છે, ૬ માસમાં સાપ કાંચળી ઉતારે છે. તેની ચામડી પર ૨૪૦ સંધિઓ હોય છે. ડહસાએ સુશ્રુતની ટીકા લખતાં લાટયાવનનું ઉદ્ધરણ કરીને લખ્યું છે કે તે કૃમિઓ તથા મરીસુપો (રંગવાળાં જંતુઓ)ના વિપવમાં પ્રામાણિક વિદ્વાન છે. તેણે કૃમિઓનાં જિનન બિનન અંગો પર પણ વિચાર કર્યો છે. *

આપણા સમયની આસપાસ જૈન વિદ્વાન પડિત હસદેવે લખેલું ' મૃગપક્ષિશાસ્ત્ર ' પણ પોતાના વિપવમાં ઉપયોગી અને પ્રામાણિક ગ્રંથ છે. તેમાં મિંદના વર્ણનમાં તેના ૬ બેદ જતાયા છે. સિંહ, મૃગેન્દ્ર,

* હરવિદ્વાસ સારડા : હિંદુ મુખિરિચારિણી ; પૃ. ૧૫૩-૫૭.

* વિ. કે. સરકાર : હિંદુ એન્સાયક્લોપેડિયા ઇન એન્સાઇક્લોપીડિયા પૃ. ૭૧-૭૫

પંચાસ્ય, હર્ષદ્વા, કેસરી અને હરિ તેમણે સિંહનું વર્ણન પણ આપ્યું છે. તેનો ગર્ભ, ગર્ભકાળ, સ્વભાવ વિગેરે પર પણ તે ગ્રંથમાં પ્રકાશ નાખ્યો છે.

સિંહના વર્ણન પછી દંડદેવે વાઘ, રીંછ, ગેડો, હાથી, ઘોડો, હાંટ, ગધેડો, ગાય, બળદ, બેંસ, બકરી, હરણ વાંદર, ઉંદર, પશુઓ તથા ગરુડ, હંસ, બાજ, લેપ, સારસ, કૌવા, ઉદ્ધ, તોતા, કાપલ જેવાં અનેક પક્ષીઓનાં વિચારપૂર્વક વિવરણ આપ્યાં છે જેમાં તેમની જાતિઓ, વર્ણ, યુવાકાલ, સંબોધ માટે અવસ્થા, ગર્ભકાળ, તેમની પ્રકૃતિ, જાતિ, આયુ તથા ખોરાક, નિવાસ સગ્રામી વિષયો પર ઠીક પ્રકાશ નાખ્યો છે. હાથીનું બોજન શેરડી બતાવ્યું છે. હાથીની ઉંમર ૧૦૦ વર્ષ બતાવેલી છે અને ઉંદરની ઓછામાં ઓછી ૧૫ વર્ષ. *

ચિકિત્સાલય :

ઔષધાલય અને ચિકિત્સાલય બનાવવામાં ભારતવાસીઓએ શરૂઆત કરી. હાલિયાને (ઈ સ ૪૦૦) પાટલિપુત્રના એ. ઔષધાલયનું વર્ણન કરતા લખ્યું છે કે ત્યાં બધા ગરીબ અને અસહાય રોગીઓ જઈને ઇલાજ કરાવતા, તેમને જરૂર પ્રમાણે દવા અપાતી. તેમના આરામનો પૂરો ખ્યાલ રખાતો. યુરોપમાં સર્વપ્રથમ ઔષધાલય વિન્સેન્ટ સ્મીથના પ્રમાણે દસમી સદીમાં થયું હુસેનસ એ પણ તક્ષશિક્ષા મલિપુર, મયુરા અને મુક્તાન જેવાની પુણ્યશાળાઓના નામ આપ્યા છે, જેમાં ગરીબો અને વિધવાઓને મફત દવા, બોજન અને વસ્ત્ર મળતા. *

ભારતીય આયુર્વેદનો યુરોપીય ચિકિત્સા પર પ્રભાવ :

વર્તમાન યુરોપિયન ચિકિત્સાશાસ્ત્રનો આધાર પણ આયુર્વેદ છે. લોર્ડ એમ્પ્રિયે એક ભાષણમાં કહેતું કે મને તે નિશ્ચય છે કે આયુર્વેદ

* આ પુસ્તક હાલમાં મળ્યું છે અને પરિત વીજ વિન્યસપ્રવાચાર્થે પુરાતત્વજ્ઞ, તિરૂપતિ (મદ્રાસ)માં મળી શકે છે.

* નાચરી પ્રવાસિણી પત્રિકા ; જાન ૮. પૃ. ૧૬-૨૦

ભાગતમાથી અરમમા અને ત્યાથી યુરોપમા આગે * અરમનું ચિદ્ધિ-
ત્સાશસ્ત્ર સરકૃત ગ્રંથોના અનુવાદ ઉપર નિર્ભર હતું. ખનીશઓએ
કેટલાક સરકૃત ગ્રંથોનો અગ્રણીમા અનુવાદ કર્યો ભારતીય ચિદ્ધિમક
અગ્રનું નામ લેટિનમા પરિવર્તન થઈને હતું પણ વિદ્યમાન છે, *
નેગેરોનો મમનીન બર્જોહાહ (Barzouhgh) ભારતમા
વિજ્ઞાન શીખવા આગે હતો + ગ્રે માચૂની પ્રભાણે અક્ષમેઝની પામે
૫૬૪ અને જ્યોતિષ વિષયક ગ્રંથોના અનુવાદ હતા અને મનસુકે આઠમી
મહીમા ભારતના ધણા વૈદ્યક ગ્રંથના અગ્રણીમા અનુવાદ કરાયા પ્રાચીન
અગ્ર-ચેખક ગૌહિષિથે ચરકને પ્રામાણિક વૈદ્ય માનીને તેનું વર્ણન
કર્યું છે † હાલુરસીદે ધણા ભારતીય વૈદ્યોને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા હતા
અગ્રમાથી જ આધુર્વેદ યુરોપમા ગયો તે નિશ્ચિત છે

નીચે કેટલીક વિગતોની મમતિઓ આપવામા આવે છે ‘ હિદુઓનો
કાયદો બનાવનાર મનુ મસારના સ્વચ્છતાના સુધારાના સકૃથી ઉત્તમમાના
એક હતા ’ (લોડ એગ્રપથિન)

ભારતીય ઔષધિશાસ્ત્ર શસ્ત્રવિજ્ઞાનના બધા ક્ષેત્રનું વર્ણન કરે છે
તેમા શરીરની ગનાવટનું વર્ણન છે, અદરના અવયવો માસપેશીઓ પુરો
ધમણિયો અને નાડિયોના વિવગ્ણ છે હિદુઓના નિરકુમા ખનીજ,
જાતવ (Organio) અને વનરપતિગ્ર ઔષધિયોના વર્ણનો છે
તેમા આપધિ-નિર્માણ-વિઘાનો ઇનાજ સરસ અને ટેક સુધીનો છે
જેમા ઔષધિયોના વર્ગીકરણના ધણા વખૂનો છે સ્વચ્છતા અને
પર્યાપટન ઉપર પણ તેમા વિચાર કરવામા આગે છે પ્રાચીન ભારતીય

* હરવિયાગ સારણ, ‘ હિદુ સુખીસીધારીટી ’ પૃ ૨૧૮

x “ “ “ “ ૨૫૦

+ હિદુ ઔષધિ હિદુ મનિસ્ટ્રી, બૃમિદા ૫ ૭૬

† તૌરે, એન્ડ્રયન્ટ હિન્દુ મેગસીન ૫ ૩૦

અગરોડ કરતા હજાર રુધિરઆન રેડી સમતા અને પથરી કાઢી શકતા અત્રવૃદ્ધિ (hernia) ભગદ, નાડીનયુ અને અર્શને પણ તેઓ દીક કરી શકતા તેઓ મૂર્-ગર્ભ અને સ્ત્રીઓના રોગોના સુદમમાં સુદમ ઓપરેશન કરી શકતા * ” [સર સીનીયમ હન્ટર]

‘ નિવાર્થીઓને સિદ્ધિ આપવા માટે સરચહેદ થનો તથા ગર્ભ વિવેચન તથા મૂદગલના ઓપરેશન થતા [ડા० મીન]

‘ આજ પણ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ભારતીય ચર્ચાચિકિત્સામાંથી શીખી શકે છે, જેમકે તેઓ મપેના નામને જોડવાની ક્રિયા ભારતીયો પામેથી શીખ્યા ” [વેમર]+

કામશાસ્ત્ર

ભારતમાં બધા ભૌતિક અને દાર્શનિક વિજ્ઞાન આટલું ઉત્તમ હતું ત્યાં કામશાસ્ત્ર પણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની પર્યાપ્ત વિકાસ કરી ચૂક્યું હતું. અતુનર્ગમાં ધર્મ અથવા કામ અને મોક્ષ મનાયા હા ધર્મના મબધમાં લખાઈ ગયું છે કામશાસ્ત્ર પર ઉપનિષદ પુસ્તકમાં મુથી પ્રાચીન છે વાત્સ્યાયન પ્રણીત ‘કામસૂત્ર’ વાત્સ્યાયને આ શાસ્ત્ર અથવા તેના કોઈ અંગના પહેલાના પ્રશ્નોના નમો આપ્યા છે જેમાંથી કેટલાક આ રહ્યા ઔદાલિક સ્વેતકેતુ, વામ્નવ્ય (પાચાન) દત્તક, સુવર્ણનાભ, ઘોટકમુલ, ગોનર્દીય, કુચુમાર આદિ આ બધાના અથોનો સાર તથા વાત્સ્યાયને આપણા સમયમાં પણ કામશાસ્ત્ર નખ્યુ આમાં યોગ્ય—અયોગ્ય ઓના વક્ષણ નિશ્ચય, ઓ પુરોહિતા વિગત ભેદ, ગતાવસ્થાપન તથા સતિ ઉપન કરવાના તથા સ્થિત ગમ્પરના ઉપાય

* હડિયન ડિગ્રીયર ૧ ૨૨૦

+ વેમર, હન્ડિયન સીટરન્સ, પૃ ૨૭૦

બતાયા છે. પુરુષસ્વભાવથી અપરિચિત કન્યાઓને મનુષ્ય કયા કયા ઉપચારો અને વ્યવહારથી પોતાને અનુકૂળ બનાવી શકે તેનું વર્ણન છે. પતિ પ્રતિ સ્ત્રીનાં કર્તવ્ય તથા ગૃહસ્થને યોગ્ય બધા કાર્યોના વર્ણન અને તેની રહેણીકરણી તથા વાર્તાવાપ પર પણ પ્રકાશ નાખ્યો છે.

કામસૂત્રમાં જ તથા પીયંબુ વૈજ્ઞાનિક વિવેચન કર્યું છે. સંસારની સ્થિતિનો પરિચય કરવાને પાદ્મરિક, વૈશિક તથા ઔપરિક પ્રકરણો લખ્યાં છે. આ વર્ણનથી આપણા કામચાત્રનો વિકાસ, ઉન્નતિ અને વિદ્યાન સાથે સબધ કેટલો દૃઢો તે જણાય છે.

આ અથ સિવાય બીજા પુસ્તકો પણ લખાયા. આપણા સમયના પાઠ્ય ભાગમાં કક્કાર (કેકા પદિત) નામના વિદ્વાને ‘રતિરહસ્ય’ લખ્યું. આગળ ‘કોકશાસ્ત્ર’ તેમના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ સિવાય કર્ણાટકના રાજા નરસિંહના સમકાલીન જ્યોતિરીશ્વરે ‘પચસાયક’ લખ્યું. બોદ પદ્મશ્રીનું લખેલું ‘નાગર સર્વસ્વ’ પણ સારો અથ છે. આપણા સમયના પંડી પણ પુસ્તકો લખાયા, જેનો ઉલ્લેખ આપણે નથી કર્યો.

સંગીત

સંગીત સાહિત્ય

પ્રાચીન કાળથી સંગીતશાસ્ત્રે ઘણીજ પ્રગતિ કરી. સંગીતમાં ગાન, વાદ્ય અને નૃત્યનો અભાવેશ થતો. સામવેદનો એક ભાગ ગાન છે, જે સામગાનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વૈદિક યજ્ઞોમાં ઘણીવાર સામગાન થતું. આપણા નિર્દિષ્ટ સમયના પૂર્વેના ઘણા સંગીતના વિદ્વાનોના નામો— સદાશિવ, શિવ, બ્રહ્મા, ભરત, કશ્યપ, મતંગ, યાજ્ઞિક, દુર્ગા, શકિત, નારદ, તુન્બર, વિશાખિલ, રંભા, રાવણ, દેવરાજ

અર્થ—‘સંગીત-રતનાકર’ માં ગાઈ દેયે આપ્યાં છે. તેમાં મંગીનના પુરાતન આચાર્ય મનાયા છે. આથી જણાશે કે આપણા સમયની પૂર્વે સંગીતનો ધનો વિકાસ થઈ ચૂક્યો હતો.

આપણા સમયમાં પણ મંગીન રિતે ધણા ધર્મો વખાણા, જે આજે મળતા નથી, પણ જેનો પત્તો ઉપગ્રંથ પુસ્તકમાં મળે છે. ઉપર જણાવેલાં નામો સિવાય આપણા કાગળમાં રુદ્રદ (૯૫૦ ઇ. મ), નાન્યદેવ (૧૦૬૧), રાગત બેગ (૧૧ મી સદી), પરમહી (૧૧૬૭ ઇ.) સોમશ (૧૧૭૦ ઇ.), જગદેકમહલ (૧૧૩૮ ઇ.) લોહલ, ઉદ્બટ (૮૪૦ ઇ.), શંકુક, અભિનવગુપ્ત (૯૬૩ ઇ.). અને કીર્તિધર તથા બીજા ધણા. સંગીત રતનાકર દેવગિરિના વાદવ રાગ મિધયુ—જેનો રાગ્યભિરેક ઇ.મ. ૧૨૦૭ માં થયો—ના દરગારના ગાયનાચાર્ય શાફે દેવે લખ્યો, માટેજ તે આપણા કાગળની સંગીતની રિયલિટી બતાવે છે. તેમાં શુદ્ધ સાત, વિકૃત ત્રણ સ્વર, વાદ્યોના ચાર બેદ, સ્વરોની યુતિ અને જાતિ, ગ્રામ, મૂર્છના, પ્રત્યાર રાગ ગાયન, ગીતના ગુચ્છરોપ તાલ, નર્તન અને તે સમયનાં પ્રચલિત વાદ્યોના નામ જેવી મંગીત મંબધી અનેક જ્ઞાતિ અને ઉપગોગી વાદ્યોના વર્ણન છે, જેથી આપણા સમયની ઉન્નતિની અવસ્થાનો ખ્યાલ આવે છે.

નૃત્ય

સંગીતના ગ્રીક્ષ અથ નૃત્યનો પણ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિસર વિકાસ થયો હતો. અષ્ટાધ્યાયીકાર પાણિનિ (૬૦૦ ઇ. મ. પૂર્વે)ના સમયમાં પણ શિક્ષાથી અને કૃશાશ્વનાં નટ સંચો હતા. ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તે સિવાય દંતેવ, કોલિલ આદિના નાટ્યનિયમોના ધર્મો મળે છે. નાટ્યશાસ્ત્રના અધાર ૨૨ જાસ, કલિલમ બવમૂર્તિનાં નાટકો રચાયાં. શિવજીવુ ઉદ્ધત નૃત્ય ‘તાંડવ’ કહેવાયું અને પાર્વતિનું સુકુમાર ‘લાસ્ય’.

રાજનીતિ

રાજનીતિશાસ્ત્ર પર પણ ધણા પ્રાચીન ગ્રંથો મળે છે. આને નાનિશાસ્ત્ર અથવા દંડનીતિ પણ કહે છે. અયશાસ્ત્ર પણ પહેલા નીતિશાસ્ત્રને માટે પ્રયુક્ત થતું. આપણે ત્યાં અર્થશાસ્ત્રનો પણ વિકાસ થતું ચુક્યો હતો. મહાભારતનું શાંતિપર્વ રાજનીતિનો એક કિટ્ટું અંથ કહેવાય. આ વિષય પર સહુથી જૂનો અને મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ, જેને પ્રકાશિત થવાને હજુ ૧૫ વર્ષ થયા છે, તે કોટિલિયનું ‘અર્થશાસ્ત્ર’. આ પ્રકાશિત થવાની સાથે જ ભારતીય ઇતિહાસમાં ધણું પરિવર્તન થઈ ગયું. આપણા સમયથી ધણો જુનો હોવાથી તેના પર વધારે નદિ કદીયે. આપણા સમયની આસપાસ કામંદકે ‘નીતિસાર’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો. કામંદકે કોટિલિયને જીતે માન્યા છે. ૧૨મી સદીમાં સોમદેવસૂરીએ ‘નીતિવાક્યામૃત’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો. હેમચંદ્રે ‘લઘુ અર્જુનનીતિશાસ્ત્ર’ રાજનીતિ પર નવો ગ્રંથ લખ્યો. નીતિવિષયક આ ગ્રંથોમાં રાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્રનો ઉત્પત્તિના આત્મ-આય જેવાં સિદ્ધાંતો, રાજ્યના સાત અંગ-સ્વામી, અમાત્ય, જનપદ, દુર્ગ, કોશ, દંડ અને મિત્ર—તથા રાજ્યના કર્તવ્ય અને અધિકાર માધિ અને યુદ્ધ જેવાં અનેક શાતલ્ય અને ઉપયોગી પ્રભો પર વિચાર થયો.

આ ગ્રંથો સિવાયના બીજા ગ્રંથોમાં રાજનીતિના કેટલાં સિદ્ધાંતો આપ્યા છે, જેમાં ‘દશકુમારચરિત’, ‘કિરાતાજુનીય’, ‘મુદ્રા-રાક્ષસ’ વગેરે મુખ્ય છે.

કાનૂની સાહિત્ય

કાનૂન, જ્યાં કડા કૌશલ સંબંધી આદિન્યવિકાસ મિત્રાવ રાજનીતિ અને નિયમ (કાનૂન, ધર્મ) વિષે સહિત્ય પણ ઉત્પન્ન થયું. રાજનીતિ

દૃષ્ટિથી ભારતને પૂરો ઉન્નત દેખનાથી કાનૂની સંવિત્તનો વિકાસ સ્વાભાવિક લાગે છે. ભાગ્યની રાજનૈતિક ઉત્તતિ વિશે આગમ સિધ્ધાંતો

ધર્મ શબ્દ ઘણે વ્યવક છે અગ્રેજીના 'રિલિજિયન' અને 'લો' બંને આમાં આવી ગયે છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં કેવળ ધાર્મિક નહિ, પણ રાજનૈતિક અને સામાજિક નિયમો પણ વિસ્તારપૂર્વક લખવામાં આવ્યા છે. આપણા સમયની પૂર્વે યોગ્યાચન અને આપસ્તમ્યે સૂત્રા લખેલા. તેજ પ્રમાણે વસિષ્ઠ અને ગાતમનાં સૂત્રો રચાયેલા. ગ્રામીન યથોનાથી મનુસ્મૃતિના જેવું કોઈ યથનુ સન્માન ન થયું તેના પર ઘણી દીકાઓ લખાઈ આપણા સમયની દીકાઓમાં મેવાંતિય (નવમી સદી) અને ગોવિંદરાજ (૧૨ મી સદી)ની દીકાઓ ભણીતી છે. આ સ્મૃતિનો પ્રચાર કેવળ ભારતમાં નહિ પણ અર્ધા, ગરબા અને ગાંધી હાંતમાં પણ થયો. આપણા સમયની આગામી યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ બની તેમાં મનુની અપહાસ વધારે જનતા પહોંચી મળે છે તમા ત્રણ ભાગ — આચારાન્યાય, વ્યવહારાન્યાય, અને પ્રાયશ્ચિત્તાધ્યાય — છે આચારાધ્યાયમાં વર્ણ્યધર્મ, બ્રહ્માભક્ષ્ય વિચાર, દાન, શુદ્ધ મંદિરાતિ, રાજધર્મ, જેની વાતો પર વિચાર કર્યા છે. વ્યવહારાધ્યાયમાં કાનૂન મળેલી ઘણી વાતોનું વિસ્તૃત વિવેચન છે. તેમાં ન્યાયાનય અને તેના નિયમો, અભિયોગ, મવાહી, સંક્રાંતિ, ત્રણેય લાલુ-દેણુ, વ્યાજ, ચક્રદ્વિ વ્યાજ, દિવ્યસાક્ષી, ઉત્તરાધિકાર સમગ્રી રજો, જાના સર્વાત્ત સમગ્રી અધિકાર, મીમાંસાવાદ સમગ્રી નિર્ણય, સ્વામી મરકો તથા જમીનદારો અને મનુગના પંરુપરે વિવાદ, વતન, ઘૂત, કંકાર વચ્ચે કહેવા, કંકાર દડ દેવ, ચેરી બનિયાર તથા બીજા અપગ્રા કરવાથી દડ અને સડકરી મથોના નિયમો તથા કરનો નિર્ણય એવા અનેક રજો ચર્ચા ૮. પ્રાયશ્ચિત્તાધ્યાયમાં સામાજિક નિયમો પર વિચાર થયો છે. આ ઉત્તમ ત્રય પર વિજ્ઞાનેશ્વરે (૧૧ મી સદીમાં) 'મિતાસરા' દીકા લખી. 'મિતાસરા'ને તેના દીકા

કહેવા કરતાં, તેના આધારપર લખાયેલો સ્વતંત્ર ગ્રંથ કહેવો ઉચિત છે. વિદ્વાનેશ્વરે ફરેક વાત પર ધણો વિચાર કર્યો છે. સ્થળ સ્થળ પર તેમણે દારિત, શાખ, દેવલ વિષ્ણુ, વમિઠ, ધમ, વ્યાસ, બૃહસ્પતિ, પરાશર સ્મૃતિઓનાં પ્રમાણ ઉદ્ધૃત કર્યા છે. આમાંથી ઋત્વીક સ્મૃતિઓ અપણા સમયમાં યત્ની. **લક્ષ્મીધરે** ૧૨ મી સદીમાં 'સ્મૃતિકલ્પતરુ' નામનો ગ્રંથ લખ્યો. આ સ્મૃતિઓ ધર્મસ્મૃતિઓનું કામ પણ આપતી. આની પાઠ્યની સ્મૃતિઓમાં દૂતજાતને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું.

અર્થશાસ્ત્ર

વાર્તા—(Economic) જેને આગ્રહાય અર્થશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે—ની ઉન્નતિ પણ ઓછી થઈ ન હતી કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં આને માટે વાર્તા નામ મળે છે. યુરોપના હાલના અર્થશાસ્ત્રમાં ઉત્પત્તિ (Production), વિનિમઃ (Exchange), વિતરણ (Distribution), અને વ્યય (Consumption) મુખ્ય વિષયો છે. પણ પહેલાં ફક્ત ઉત્પત્તિનું મુખ્ય કરીને અર્થશાસ્ત્ર સમજવાનું. વાર્તામાં પણ ઉત્પત્તિને પ્રાધાન્ય અપાય છે. કૃષિ, શિસ્થ, વ્યવસાય, અને પશુપાલન પ્રાચીન વાર્તાનાં મુખ્ય અંગ છે. વ્યાપાર અને ધીરધાર (Money lending)ની ઉપેક્ષા પણ કરવામાં આવતી ન હતી. વાર્તાશાસ્ત્રના નામથી એક પણ ગ્રંથ નથી મળતો, એથી એમ ન કહેવાય કે તે વિષયના ગ્રંથો હતાજ નહિ આન્વીક્ષિકી, ત્રયી અને દડનીતિ નામથી પણ કોઈ ગ્રંથ નથી મળતો, પણ તેના વિષય ઉપર ધણા ગ્રંથો મળે છે. એજ પ્રમણે આ વિષયની અનેક શાખાઓના ગ્રંથો મળે છે. કૃષિના સંબંધમાં 'પાદપવિવક્ષા', 'વૃક્ષદોહદ', 'વૃક્ષાપુર્વેદ', 'શસ્ત્રાનંદ', 'કૃષિપદ્ધતિ' અને 'કૃષિસંગ્રહ' ગ્રંથો મળે છે. જવનનિર્માણ તથા શિસ્થ પર 'વાસ્તુસૌહ્ય', અપગણતકૃત 'વાસ્તુશાસ્ત્ર' 'માસાદાનુ-કીર્તન', 'ચક્રગણ', 'ચિત્રપટ', 'જલાર્ણવ', 'વૃક્ષપ્ર-

નુપ્યાલયલક્ષણ', 'રચનલક્ષણ', 'વિમાનવિશા', 'વિમાન-લક્ષણ', [આ બન્ને જોવા જેવાં છે] 'વિશ્વકર્મીય', 'કૌતુક-લક્ષણ', 'મૂર્તિલક્ષણ' 'પ્રમિનાદ્રવ્યાદિવચન', 'સકલા-ધિકાર', સારસ્વતીય 'શિલ્પશાસ્ત્રી', 'વિશ્વવિદ્યાભરણ' 'વિશ્વકર્મપ્રકાશ', અને 'સમરાંગણમૂત્રચાર' સિવાય 'મય-શિલ્પ અને વિશ્વકર્મીયશિલ્પ' મળે છે 'મયશિલ્પ'માં શિલ્પનાં લક્ષણ, ભૂમિપરીક્ષા ભૂમિમાપન, દિશાનિર્ણય, ગ્રામ અને નગરનો વિસ્તાર, ભગ્નોનાં અંગ, જે મજલા તથા મજલાનાં મકાનો, દ્વાર, અને 'વિશ્વ-કર્મીય શિલ્પ'માં મંદિરો બિન્નબિન્ન મૂર્તિઓ તથા તેનાં આભૂષણો પર વિચાર કર્યો છે આ અધોભાષી ધણીનો સમય અગાત અથવા અનિશ્ચિત છે, પણ સંભવતઃ ધણી આપણા સમયમાં બન્યા હશે.

રત્નપરીક્ષા પ- પણ અધો મળે છે, જેમાં 'રત્નાદિપરીક્ષા' 'રત્નપરીક્ષા', 'મણિ-પરીક્ષા', 'જ્ઞાન-રત્નકોષ', 'રત્ન-દીપિકા અને 'રત્નમાલા' નામના અધો છે. ધાતુવિજ્ઞાન (Metallurgy) પણ આજુ ઉત્તર ન હતું. આ વિષય ઉપર પણ કેટલાક અધો મળે છે, જેમથી કેટલાક 'લોહરત્નાકર', 'લોહાર્ણવ' અને 'લોહશાસ્ત્ર' છે. ભૂમિમાપન (Survey) સંબંધી પણ એક અધો 'ક્ષેત્રગણિતશાસ્ત્ર' મળે છે. નૌનિર્માણ (Ship-Building) પર પણ 'નૌશાસ્ત્ર' જેવા અધો મળે છે. વ્યાપાર સંબંધી દ્રવિડ ભાષાનાં 'વૈદ્યારપેરુમડ' નામનો અધો મળે છે, જેમાં તે વિષયનાં વિવેચન કર્યાં છે.

પ્રાકૃત

પહોતા કહેવામાં આવ્યું છે - આપણા સમયમાં સંસ્કૃત ઉપરાંત પ્રાકૃત ભાષાનો પણ ઘણો પ્રચાર હતો. આના વિદ્વાનોને પણ રાજ દરબારમાં મ માન મળતું.

પ્રાકૃત સાહિત્યનો નિકામ

પ્રાકૃત ભાષાનું સાહિત્ય આપણા સમયની પૂર્વે પણ ઘણું જ ઉત્તમ થઈ ચૂક્યું હતું. પ્રાકૃત ભાષા ઘણી શાખાઓમાં વિભક્ત છે. આ વિભાગ ત્રણ દેશ ભેદ અથવા કાનભેદથી થયા છે. મહાત્મા બુદ્ધે પોતાનો ઉપદેશ તે વખતની લોકિક ભાષામાં દીધો, જેને પુરાણી પ્રાકૃત કહેવી જોઈએ. આ ભાષા મોટે ભાગે સંસ્કૃતનું એક બગડેલું રૂપ જ હતી, જેને સંસ્કૃત ન ગણવામાં આવતો. કેટલાક વિદ્વાનો એને પાની ભાષા કહે છે અને લગભગ એને સીઆમ અદિ દેશોના લીનવાન બાદ્ધોના ધર્મગ્રંથો આ ભાષામાં રખાયા. આનું પ્રાચીનનમ વ્યાસ ઇન્દ્રિયાયન (કાત્યાયન) નામના વિદ્વાને બનાવ્યું. અરોહની ધર્મશાસ્ત્રો પણ તે સમયની રચનિત પ્રાકૃતમાં જ મળી જાય છે. તેમની મૂળ પ્રતિઓ તે સમયની ગજકીય ભાષામાં લખાઈ હોય પણ તેમના રાજ્યના મિત્રમિત્ર વિભાગોમાં મેળવવા પડે ત્યાંના અધિકારીઓએ પોતાના પ્રદેશના ભેદને સમજાવ્યું તે પ્રમાણે સંપ્રદેશમાં કોઈ કોઈ રેકર્ડો ફેરફાર કરીને જૂના જુના રચનામાં-કાલનાર પર્વતોમાં-સ્તંભો પર આ આ શાસ્ત્રો લખાવવાની અરોહના સમયમાં પ્રાકૃત ભાષાનો સંસ્કૃત સાથે નિકટ સંબંધ હતો. પાછળથી આ ભાષાઓના વિકાસની માથે તેમાં પરસ્પર અંતર વધતું ગયું. જેથી દેશભેદના પ્રમાણે તેના નામો પાયા—માગધી, કૌસમની, મહાગાંધી, પૈગાચી, આવાંતિક, અને અપભ્રંશ.

માગધી

માગધી મગધ અને તેની આમપામના પ્રદેશોની જનતાની ભાષા હતી પ્રાચીન માગધી અશોકના લેખોમાં મળે છે. તેના પછીની માગધીનો અર્થ હજુ સુધી મળ્યો નથી. આધારણ રીતે મરફત નાટકોમાં નાના દરજ્જાના મેવડ, ધીવર, મિપાલી, વિદેશી, જૈનમધુ અને બાગમે દ્વાગ આ ભાષા બોનાય છે, 'અભિજ્ઞાનશાકુંતલ', 'મલ્લોદય ચંદ્રોદય', 'વેળીસંહાર' અને 'લલિતવિગ્રહરાજ'માં પ્રમંગ-વશાત્ આ ભાષા મળે છે આ ભાષામાં પણ પઢાવી ભેડ થઈ ગયા, જેમાં મુખ્ય અર્થ-માગધી, જે માગધી અને શૌરમેનીના મિશ્રણથી કહેવાઈ જોતોના આગમ નામના ધર્મગ્રંથો આ ભાષામાં મળે છે. 'પદ્મિન્યરીય' નામનું પુનાલુ જૈનકાવ્ય આ ભાષામાં લખાયું છે. ગામ ઉદયનની કથા પણ આ ભાષામાં છે

શારસેની

આ ભાષા શૂરમેન અથવા મથુગ પ્રદેશની આમપામની ભાષા હતી. મરફત નાટકોમાં જીયો અને વિદ્યમેનના મભાવશે મા (ગદ્ય) 'રત્નાવલો', 'અભિજ્ઞાનશાકુંતલ' અને 'મૃચ્છકટિક'માં તેમનો પ્રયોગ મળે છે. આ ભાષાનું રચન નાટક નથી મળતું. દિગ્ગમરી ભાષાનું ધણુ માલિત્ય આ ભાષામાં મળે છે, જેમાં મુખ્ય અર્થ 'પદયન-સાર' અને 'કૃત્તિકેયાનુપેકખા' આદિ છે.

મદાગધી

આનું નામ મદાગધ દેશના નામથી પડ્યું. આ ભાષાનો ઉપયોગ ખામ કરીને પ્રાકૃત કાવેને માટે થતો. દાસની 'મનસુક' પ્રચરમેનકૃત 'રિવલુવલો', વકપતિગાનનું 'ગાઢવલો' તથા હેમચંદ્રનું 'પ્રાકૃત કાશ્ય' કાવ્યો તથા 'વજ્રમલિખા' નામનો આ ભાષાનો સુખાપિત

અથ પશુ સખાયો છે ગજગેખરની 'અષ્ટમંજરી' માં (જે વિશ્વક
પ્રાકૃતનું સદૃક છે) હરિવિદ્ધ (હરિવૃદ્ધ), અને નદિવિદ્ધ (નદિવૃદ્ધ),
પોતિતિ આદિ પ્રાકૃત લેખકોના નામ મળે છે, પશુ તેમના અથોનો પત્તો
નથી મહારાજ ભોજરચિત 'દૂર્ભશતક', તથા ખીણ 'દૂર્ભશતક'
(જેના કર્નાનું નામ ખમર નથી અને જે બંને શિલાઓ પર ખોદેલા
ધારમા ભોજો બનાવેલી 'સરસ્વતી કદામરણુ' નામની પાઠશાળામાંથી
મળ્યું છે) મહારાષ્ટ્રીમાં છે મહારાષ્ટ્રીનો એક ભેદ જૈન મહારાષ્ટ્રી છે,
જેમાં શ્વેતામરોની મ્થા જીવનચરિત આદિ નબધમાં અથો મળે છે
જોધપુર રાજ્યના ઘટિયાના ગામમાં મળેલા મહારાષ્ટ્ર પ્રતિહાર ગળ
કંકુકના ઇ સ ૮૬૧ ના શિલાલેખમાં પશુ આ ભાગ છે

વેશાચી

આ ભાષા કાશ્મીર તથા બાગતના પશ્ચિમોત્તર વિભાગની લૌકિક
ભાષા હતી આનો પ્રસિધ્ધ અથ ગુણાદયની 'વૃહત્કથા' છે, જે
હજુ સુધી મળેો નથી સંસ્કૃતમાં આના અવિતામધ્ય બે સક્ષિત અનુવાદ
કાશ્મીરમાં થયા જે સોમદેવ અને હેમેન્દ્ર દ્વારા કરાયા હતા

આવલિક

આ ભાષા માગધની છે આને ચૂલિકાપૈશાચી અથવા બૃતભાષા
મહેતા આનો પ્રયોગ 'મૃચ્છકટિક' માં મળે છે રાજશેખર એક
પ્રાચીન શ્લોક ઉદ્ધૃત કરે છે, જેમાં બૃતભાષાનો અવતિ [ઉત્તજૈન],
પાગિયાત [બેતવા અને અબનનો નિધમ] અને દશપુર [મદસોર] માં
પ્રચાર થયોનો ઉલ્લેખ છે * ઇ સ પૂર્વની ખીજ સતાષ્ટીમાં પળનમાં
રહેનારી માનવ નામની ઝતિએ તાજપૂતાનામાં થમને અવનિમાં પોતનું
રાજ્ય જમાવ્યું જેથી તે દેશનું નામ માલવ પડ્યું સંભવ છે કે
પૈશાચી ભાષા મોનનારા માનવ લોકોની બાણનો પ્રવેશ તે દેશમાં થયો

• નામરી પ્રચારિતી પત્રિકા ભા. ૨, પૃ ૧૦

હોય અને સમયની સાથે પરિવર્તન યથાથી તેનું નામ ચૂલિકાપૈશાચી, રાખવામાં આવ્યું હોય. આને પૈશાચીના બેદમાં ગણવી જોઈએ.

અપભ્રંશ

આનો પ્રચાર હતો વાઙ (ગુજરાત) સુરાષ્ટ્ર, ત્રવણ (મારવાડ), દક્ષિણી પગથ ગજપૂતાના અવંતી, મદ્યમોર આદિમાં વસ્તુતઃ અપભ્રંશ કોઈ એક દેશની ભાષા નથી, પણ ઉપર લખેલી માગધી આદિ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રાકૃત ભાષાઓના અપભ્રંશ અથવા નમડેલા રૂપવાળી મિશ્રિત ભાષાનું નામ છે. આનો પ્રયોગ ભારતના દૂર દૂરના વિદ્વાનો કરતા ગજપૂતાના, માનવા, કાઠિયાવાડ અને કચ્છના ચાગણો અને બાટોની ડિગથ ભાષાના મીત આજ ભાષાના વિકૃત રૂપ છે. પુરાણી હિંદી પણ અધિકાંશ આમાંથી જ નીકળી રે. આ ભાષાનું સાહિત્ય ધણું વિસ્તૃત છે, જે મોટે ભાગે કવિતામય છે. આમાં દોહા ૭૬ પ્રધાન છે. આ ભાષાનો બૃહત્ અને પ્રમિદ્ય અથ ‘ભવિસયત્કહા’ છે, જે ધનપાલે દશમી સદીમાં લખ્યો. મહેશ્વરસૂરીકૃત ‘સંજમમંજરી’, પુષ્પદંત વિરચિત ‘તિસદ્ધિમહાપુરિસગુણાલંકાર’, નયનંદી નિર્મિત ‘આરાધના’ યોગીંદ્રદેવ વિખિત ‘પરમાત્મપ્રકાશ’ હરિભદ્રનો ‘નેમિનાહ ચરિત’, ‘વરદચરિત’ ‘વૈરસામિચરિત’, ‘અંતરંગ સંધિ’, ‘સુલસાસ્વાયન’, ‘ભવિયકુટુબચરિત્ર’, તથા ‘સંદેશ-શતક’ અને ‘ભાવનાસંધિ’ આદિ ધણું આ ભાષાનાં અથો છે. આ ઉપરાંત ધણાં અથો—સોમપ્રભનો ‘કુપારપાલપ્રવોધ’, રત્નમંદિર-મણિની ‘ઉપદેશનરંગિણી’, લક્ષ્મણગારીકૃત ‘સુપાસનાહચરિયમ્’, ‘દોહાકોષ’ કાલિદાસનું ‘વિક્રમોર્વશીય’ (ઓથો અક) હેમચંદ્ર

ત્રિપિત 'કુમારપાલચરિત', 'કાલકાચાર્યકથા' અને 'પ્રવોધ-
ચિનામણિ' આદિ—માં કોઈ કોઈ દેહજે અપવ્રજનો પ્રયોગ કરવામાં
આગે છે. હેમચંદ્રે પેતાના વ્યાકરણમાં અપવ્રજનાં ૧૭૫ ઉદાહરણો
આપ્યા છે, તે અપવ્રજ માદિત્યના કૃતક નમુના છે. આથી જણાય છે
કે તે સદિય વિનૂત અને ઉન્નત હતું. આ ઉદાહરણોમાં શૂંગર, વીરના,
ગમાયમ અને મદભારતના અંગો, સિદ્ધ અને જૈન ધર્મ તથા દાસ્યના
નમુના મળે છે, આ બાબાના માદિત્યમાં પ્રાય જૈનોએ વધારે પરિશ્રમ કર્યો.

પ્રાકૃત વ્યાકરણ

પ્રાકૃત ભાષાની ઉન્નતિની સાથે તેનું વ્યાકરણ ઉન્નત થયું. આપણા
મમયતી નગદીક પહેલા વરરુચિએ 'પ્રાકૃતપ્રકાશ' નામનું વ્યાકરણ
લખ્યું તેમાં લેખકે મહારાષ્ટ્રી, પૈશાચી, માગધી અને શૌરમેનીના
નિયમોમાં વર્ણન કર્યા છે. લંકેશ્વરદેવ 'પ્રાકૃતકામધેનુ',
માર્કટેવદેવ 'પ્રાકૃતમર્વસ્વ' અને ચંદ્રદેવ 'પ્રાકૃતલક્ષણ', પણ
ઉત્તમ ગ્રંથો છે. પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન હેમચંદ્રે પ્રાકૃત વ્યાકરણ 'સિદ્ધ-
હેમચંદ્રાનુશાસન'ના અંતમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણ લખ્યું આમાં 'સિદ્ધાંત
કૌમુદી'ની મુદ્દક વિષય વિભાગમાં સૂચનો કર્યા છે. હેમચંદ્રે પહેલા
મહારાષ્ટ્રીના નિયમો લખ્યા, આગળ શૌરમેનીના વિશેષ નિયમો લખીને
લખ્યું કે 'શેષ' પ્રાકૃતવત્, પછી માગધીના નિયમો લખીને લખ્યું કે
'શેષ' શૌરમેનીવત્. આજ પ્રભાણે પૈશાચી, ચૂલિકા-પૈશાચી અને
અપવ્રજના વિશેષ નિયમો લખ્યા અને અંતમાં બધી પ્રાકૃતોને લખીને
લખ્યું 'શેષ' સંસ્કૃતવત્સિદ્ધમ્' સંસ્કૃત અથવા બીજી પ્રાકૃતોના
વ્યાકરણમાં તેમણે પેતાની રીતમાં ઉદાહરણોની માફક વાક્ય અથવા પદ
આપ્યા છે, પણ અપવ્રજના અસમા પૂરી ગયાઓ, પૂરા છંદ અને
અવતરણો દીધાં છે.

પ્રાકૃત કોષ

પ્રાકૃત ભાષાના કોષ પણ લખાયા. **વનપાલે** ઇ. સ. ૯૭૨ માં ‘**પાઙ્ગલચ્છીનામમાલા**’ લખી અવન્તિસુંદરીએ પ્રાકૃત કવિતામાં આવનારા દેશી શબ્દોનો કોષ બનાવ્યો અને તેના પ્રત્યેક શબ્દના પ્રયોગનાં સ્વરચિત્ર ઉદાહરણ આપ્યાં. આ કોષ હવે મળતો નથી. હેમચંદ્રે પોતાના કોષમાં તેમનો મત આપ્યો છે હેમચંદ્રે પણ પ્રાંતીય ભાષાઓના મંત્રહનો ‘**દેશીનામમાલા**’ ગ્રંથ લખ્યો. કવિતાબદ્ધ હોવા ઉપરાંત તેના શબ્દ અકારાદિ ક્રમમાં રાખ્યા છે. દેશી ભાષાના અધ્યયન માટે આ ઉપયોગી કોષ છે. પાલીનો કોષ પણ **મૌગલાયને** ‘**અભિધાનવ્પદીપિકા**’ નામે ઇ. સ. ૧૨૦૦ માં લગભગ લખ્યો. આમાં અમરકોષની શૈલીનું અનુકરણ કર્યું છે

દક્ષિણ ભારતની ભાષાઓ

ઉત્તર ભારતના સાહિત્યવિવેચન પછી દક્ષિણ ભારતની દ્રવિડ ભાષાઓનું વર્ણન આવશ્યક છે. દ્રવિડ ભાષાઓના સાહિત્યમાં આપણને ઘણી સામગ્રી નથી મળતી, માટે ઘણા મંત્રેષમાં ત્રિચારીશું.

તામિલ

દ્રવિડ ભાષાઓમાં મુખ્ય તામિલ છે આ તામિલ પ્રદેશમાં બોલાય છે. આની પ્રાચીનતા મંત્રથી નિશ્ચિત રૂપમાં કાઠી નથી કહેવાતું આનું પ્રાચીન વ્યાકરણ ‘**તોલકાપ્પિયમ**’ છે, જેનો કર્તા પ્રચલિત દંત-કથાઓના આધાર પર ઋષિ અગ્નિનો શિષ્ય મનાય છે. આને લગુવાયી જણાય છે કે તામિલ સાહિત્યનું પણ વિસ્તૃત સાહિત્ય હતું. આ ભાષાનો પ્રાચીન ગ્રંથ ‘**નાલદિયાર**’ છે. આ ગ્રંથ પહેલાં મોટા

હતો, હવે તેના અંશોન્ન મળે છે. ખીજે અંથ ઋષિ તિરુવલ્લુકરનો ‘કુરલ’ છે, જે વેદની માફક પવિત્ર મનાય છે. એમાં ધર્મ, અર્થ અને કામના સંબંધમાં ઘણો ઉપયોગી ઉપદેશ છે. આ તામિલ સાહિત્યનો ઉત્કૃષ્ટ અંથ છે. તેનો ક્ષર્તા જાતિએ અલંબ અને કદાચ જોન હતો કોઈ અગ્નિ દાન ‘ચિંતામણિ’, કંબનકૃત ‘રામાયણમ્’, ‘દિવાકરમ્’, ‘તામિલ વ્યાકરણ’ જેવા આ ભાષાના અથો આપણા સમયના છે. આમાં ઘણાં ઐતિહાસિક કાવ્યો પણ લખાયા, જેમાંથી કેટલાંક—પેાકક્યાર કૃત ‘કળવળિનાડપટ્ટ’ (૭મી સદીની આમપાસ), જયકૌડાન સિખિત ‘કુલિંગાતુપરણી’ (૧૧મી સદી), ‘વિક્રમ શોલનુલા’ (૧૨મી સદી). અને ‘રાજરાજનુલા’ (૧૨મી સદી)* છે. આ સાહિત્યને પ્રાયઃ જોનોએ વધાર્યું અને પછી ત્યાં શૈવધર્મનો પ્રચાર થયો.

તામિલ લિપિ અત્યંત અપૂર્ણ હોવાથી તેમાં મંસ્કૃત ભાષા ન લખી શકાતી માટે ‘અથલિપિ’ ગનાવવામાં આવી, જેમાં મંસ્કૃતનાં પુસ્તકો પણ લખી શકાય.

મલયાલમ્ સાહિત્યે પણ તામિલનું અનુકરણ કર્યું, પણ તેમાં જયદીથી મંસ્કૃત શબ્દો વધી ગયા. આમાં આપણા મમયમાં ઉલ્લેખ્ય અંથ નથી.

કાનડી

તામિલની માફક આ ભાષાની ઉત્પત્તિ પણ જોનોએ કરી. આના માહિત્યમાં કાન્ન, અલંકાર તથા વ્યાકરણના અંથો મળે છે. દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા અમોઘવર્મે (પ્રથમ) નવમી સદીમાં અલંકાર પર ‘કવિરાજમાર્ગી’ લખ્યું. સાહિત્યિક અથો ઉપરાંત જોન, લિંગાયત,

શૈવ અને વૈષ્ણવોના સાપ્રદાયિક ગ્રંથો પણ મળે છે આમા મુખ્ય ગ્રંથ સિંગારત મપ્રદાયના પ્રથમ આચાર્ય બસવે લખેલું 'બસવપુરાણ' છે સોમેશ્વરનો 'ગીતક' પણ સરસ ગ્રંથ છે કવિ પંપનો 'પંપભારત' અથવા 'વિઠ્ઠભાણુનવિજય' પણ આપણા સમયના કાવ્ય છે, અને દુર્ગાસિંહુ દ્વિત 'પંચતંત્ર'નો અનુવાદ પણ આપણા સમયનો છે આ ભાષા પર સંસ્કૃતનો પ્રભાવ ઘણો પડ્યો, તેથી ઘણા મંસ્કૃત ગ્રંથોના અનુવાદો થયા x

તેલુગુ

આ ભાષા આંધ્રમા બોલાય છે આના પર પણ સંસ્કૃતની અસર પડી આનુ પ્રાચીન સાહિત્ય વધારે નથી મળતુ પૂર્વી સોનકી રાજ્ય ગજરાજે ૧૧મી સદીમા બીજા વિદ્વાનોની સહાયતાથી નનિયલક્ષ્મી (નમ્પ) દ્વારા મહાભારત નો અનુવાદ આ ભાષામા કરાવાયો +

શિક્ષા

સાહિત્યના વર્ણુન નાદ તત્કાલીન શિક્ષાપદ્ધતિ અને શિક્ષણાલયોનુ કેન્દ્રુક વિવેચન કરીશુ

આપણા સમયની શરૂઆતમા શિક્ષાનો પ્રચાર સાધાગ્ય જનતામા હતો ગુપ્ત ગજાઓએ શિક્ષા પ્રચારવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યો તે વખતે ભારતનર્પ સસાગના બધા દેશોથી વધારે શિક્ષિત હોનો ચીન જાપાન અને દૂરના પૂર્વીય દેશોથી ભણના માટે નિઘાર્યા ભાગતમા આન્યા કરતા મૌદ્ધ આચાર્ય તથા દ્વિદુ તપસવી અને સન્યાસી શિક્ષા આપવામા નિશીઃ ભાગ લેતા તેમનો દરેક મડ એક એક શિક્ષણાલય

x હમ્પરીયલ ગ્રેટર આગ ૨ પ ૪૩૪-૩૭

+ એપિગ્રાફિઆઈડિકા આગ ૫ ન ૩૨

જેવો હતો પ્રત્યેક મોટા શહેરમાં કેટલાક મોટા ગૃહોના હુએન્ટમંગ લખે છે કે કોનામાં જ કેટલાક હજાર વિદ્યાર્થીઓ મહામા લખતા, મથુરામાં ૨૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ લખતા

ચીની યાત્રિયોના વર્ણન પ્રમાણે ભારતમાં ૫૦૦૦ મહા અથવા વિદ્યાલયો હતા, જેમાં ૨૧૨૧૩૦ વિદ્યાર્થીઓ લખતા હુએન્ટમંગે ભિન્ન ભિન્ન બૌદ્ધ મંદિરોના મહામા લખનારા વિદ્યાર્થીઓની મધ્યા પછી આપી છે x વિદ્વાન વ્રાહ્મણોના ધર અને જૈન યતિઓના ઉપાશ્રયો પછી નાની નાની પાઠશાળાઓના કામ માગતા ગમ્મઓ તરફથી પછી વિદ્યાલય સ્થાપિત હતા આ પ્રમાણે પ્રાય દરેક જગ્યાએ ભારતમાં નાના મોટા શિક્ષણાલયો હતા, આથી શિક્ષાનો પ્રચાર મારો હતો

નાસંદ વિશ્વવિદ્યાલય

ફક્ત નાના નાના શિક્ષણાલયો ઉપરાંત આજકાલના મોટા મોટા વિશ્વવિદ્યાલયોની મરખામણી કરી શકે તેવા વિશ્વવિદ્યાલયો હતા આવા વિશ્વવિદ્યાલયોમાંથી નાસંદ, તક્ષગિલા વિક્રમશિલા ધનકંઠક (દક્ષિણમાં)ના નામ મુખ્ય છે હુએન્ટસંગે નાવદાનુ વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે, તેનો મારાશ અહીં આપુ છું

શરૂઆતમાં નાવદ વિશ્વવિદ્યાલય મગધના ગમ્મ ગાદાદિત્યે બનાવ્યું. તેના પાછળના ગમ્મઓએ પછી સદાયના આપી નાવદ વિશ્વવિદ્યાલયના અધિકારમાં ૨૦૦ થી વધારે ગામો હતા, જે અનેક ગમ્મઓએ દાનમાં આપ્યા હતા આ ગામોની આવશ્યકી તેનું ખર્ચ ચાલતું ત્યાં ૧૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અને ૧૫૦૦ શિક્ષકો ગૃહોના દુર વિદ્યેશોમાંથી પછી વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં લખવા આવતા ચારે બાજુએ ઉંચા ઉંચા વિહાર અને મંદિરો વચમાં વચમાં મખાગૃહ

અને વિદ્યાનય હતા તેની ચારે તરફ જોઈ શિક્ષકો અને પ્રચારકોને રહેવા માટે ચાર મળ્યાની ધમારતો હતી રંગમેઝી દરવાજાઓ, છતો અને સ્થભોની સુદૃઢતા જોઈને લોકો મોહિત થઈ જતા ત્યાં ઘણા મોટા પુસ્તકાલયો અને ૭ મોટા વિદ્યાલયો હતા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી ખીનકુન શી ન લેતાતી, પણ ઉંડુ તેમને દરે-જરૂરી વસ્તુ, બોજન રત્ન, ઔષધ અને નિવાસસ્થાન—મક્ત આપનામા આવતા ઉચ્ચ શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓને મોટો અને નીચી શ્રેણીનાને નાનો ઓરડો અપાતો *

આ વિશ્વવિદ્યાલયમા મધુર્ણ જોઈ માહિત્તના ઉપરાત વદ, ગણિત, જ્યોતિષ તર્કશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ વગર જેના ઘણા વિષયો પણ શીખવવામા આવતા ત્યાં નક્ષત્ર ગ્રહ જોવાના પણ સરમ સ્થળો હતા ત્યાંની જાનપડી મગધનામીયોના મમયનો પરિચય કરાવતી દાખન થવા પહેલાં પરીક્ષા આપતી પડતી આ પરીક્ષા કંઈ હોવાથી ઘણા સફળ ન થતા, છતાં ૧૦૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હોવા તે આશ્ચર્યની વાત છે આમા ભણેનો વિદ્યાર્થી પ્રામાણિક વિદ્વાન મનાતો હવે પોતાની પરિવદના ઉત્સવમા નાનદના ૧૦૦૦ વિદ્વાનો ભોળાન્યા હતા મુસનમાનોના સમયમા આનો નાશ થયો

તક્ષશિલા વિશ્વવિદ્યાલય

ભારતમા તક્ષશિના સર્વથી પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલય હતું પતંજલિ, ચાણક્ય અને છુનક ત્યાના વિદ્યાર્થીઓ હતા આ વિશ્વવિદ્યાલય પણ મોટું હતું ત્રિશ્લેષુ ચર કરવાની ઉમર ૨૬ ની હતી પ્રાય ગજાઓ અને પૈસાનાગાના પુત્રો આમા ભણતા ‘મહાસુતસોમજાતક’મા એક આચાર્યના હાથ તળે ૧૦૦૦ થી નધારે ગજાકુમારો ભણવાનો ઉદ્દેશ છે ત્રીમ વિદ્યાર્થી દિવસે મમ કુળા અને ગરે ભણતા

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાવ્યવસ્થાથી પણ કામ મળતું. કેટલાક ભણ્યા પછી શી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરતા વિદ્યાર્થીના આચાર અને જીવનપર વિશેષ ધ્યાન અપાતું. જનકમાથી ખમર પડે છે કે ત્યાં અનેક વિષયો ભણાવાતા. જેમાંથી કેટલાક વેદ, અદ્વાર ગ્રંથો (આ કૃષી દત્તી તેની ખમર નથી પડતી) વ્યાકરણ, ચિંત્પ, ધનુર્વિદ્યા, દસ્તિવિદ્યા, મનવિદ્યા અને ચિકિત્સાશાસ્ત્ર હતા ચિકિત્સાશાસ્ત્ર તરફ વધારે ધ્યાન અપાતું શિમા પૂર્ણ થયા પછી વિદ્યાર્થી ચિંત્પ, વ્યવમાય વગેરેને આચારમાં મૂકવા ગોવ કરતો અને દેશદેશાતગના રીત રીવાજો જોવા જમણ કરતો આના ધણા ઉદાહરણો જનકમા મળે છે. આ વિદ્યાવ્યવસ્થા મુસલમાનોના મમલમાં નહતી થયું

શિક્ષાનો ક્રમ

ઈસ્લિમે પોતાના પુસ્તકમાં પ્રાચીન શિક્ષાક્રમનો સક્ષિપ્ત ખ્યાલ આપ્યો છે માધ્યમથી ગીતે મોટા વિદ્વાન થવા માટે પ્રથમ વ્યાકરણનો અભ્યાસ થતો. ચીની યાત્રિએ ધણા વ્યક્તિઓના વર્ણન કર્યા છે શરૂઆતમાં વ્યાકરણ છ વર્ષની ઉંમર મુધી વર્ણવોધની મિદ્ધ ગ્યના (સિદ્ધિરસ્તુ) ભણાવવામાં આવતી અને છ માસ થતા આના પછી પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીનું ગદ્ય કરાવાતું, જેને વિદ્યાર્થી આઠ માસમાં હાસ્ય કરી લેતો ત્યાંપછી ધનુષ્ય ભણાવીને દસ વર્ષની ઉંમરમાં નામો અને ધાતુઓના રૂપ, ગુણાદિ મૂલ્ય અધ્યયન કરાવવામાં આવતું, જે ત્રણ વર્ષમાં સમાપ્ત થતું ત્યાંપછી જ્યાદિત્વની અને વામનની 'કાશિકાવૃત્તિ' ભણાવાની ઇતિહાસ કહે છે કે ભારતમાં ભણવા આવનારને આ વ્યાકરણ જરૂરી છે, આ ન ભણવાથી જો પરિશ્રમ નિર્મૂળ જરો આ બધા મથો વાંચ્ય થવા જોઈએ આ વૃત્તિ પૂરી કર્યા પછી ગદ્ય અને પદ્યની ગ્યનાનો પ્રારંભ થતો અને હેતુ વિદ્યા તથા અભિધર્મ કાશમાં વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્ત થતો 'ન્યાયદ્વાર નારક-શાસ્ત્ર' (નાગાર્જુનની હેતુવિદ્યાની જૂમિમાં) ભણવાથી વિદ્યાર્થી

ગીક રીતે અનુમાન કરી ગડતો અને 'જાતકમાલા'ના અધ્યાયનથી તેની પ્રહરણશક્તિ વધતી. આટલા પંજી વિરાદ કર્યાની શિક્ષા પણ અપાતી, છતાં વ્યાકરણનો અભ્યાસ સમાપ્ત ન થતો. આના પંજી મહાભાષ્ય લખનારાતુ પ્રૌઢ વિદ્યાર્થીને ત્રણ વર્ષ લાગતા. આ પંજી ભર્તૃહરિની 'મહાભાષ્ય ટીકા' અને 'વાક્યપ્રતીપ' લખાયા પંજી વિદ્યાર્થીને 'ધેકું' [મંજવત સંસ્કૃતની બેગવૃત્તિ]ની શિક્ષા આપવામા આવતી. મૂળ ગ્રંથ ભર્તૃહરિએ ૩૦૦૦ શ્લોકોમા લખ્યો, જેની ગીકા ધર્મપાલે ૧૪,૦૦૦ શ્લોકોમા કરી. આ ભણ્યાથી વિદ્યાર્થી વ્યાકરણમા પારગત મનાતો. હુએન્ત્સ'ંગે પણ શિક્ષાક્રમ આપ્યો છે. વ્યાકરણનો પડિત થયા પંજી મત્રવિજ્ઞાન, હેતુવિદ્યા, અને જ્યોતિષના અધ્યયન થતા તેના પંજી વૈદ્યકની શિક્ષા દેવાતી ત્યાર પંજી ન્યાય, અને અતમા અધ્યાત્મ વિદ્યા હર્ત્સિંગ લખે છે ' આચાર્ય હન પંજી ધર્મ-કૃતિએ હેતુવિદ્યામા સુધારો કર્યો અને ગુણપ્રભે 'વિનય પિટક'ના અધ્યાયનને ખીજ વાર લોકપ્રિય બનાવ્યું "x આ ક્રમ ફક્ત ઉત્તર વિદ્વાન બનવા માટે હતો. સાધારણ વિદ્યાર્થી આ ક્રમથી અભ્યાસ ન કરી શકતો. આથી વિદ્યાર્થી પોતાનો પસંદ કરેલો વિષય લણીને મસારકામ કરતો. ધર્મની શિક્ષા વિશેષ રૂપમા અપાતી. આશ્વર્પની વાત છે કે બૌદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલયોમા બૌદ્ધ ધાર્મિક સાહિત્યના ઉપગત હિંદુ ધર્મના સાહિત્યની પણ પૂર્ણ શિક્ષા આપવામા આવતી.

શિક્ષણ વિધિ ઘણી ઉત્તમ હતી. હુએન્ત્સ'ંગ લખે છે કે દરેક વિષયનો પ્રકાશ વિદ્વાન અધ્યાપક વિદ્યાર્થીઓના મગજમા જનમગ્નસ્તીથી શીખવાડવા કરતા માનસિક પ્રકાશ તરફ વધારે ધ્યાન આપતો. તેઓ સુસ્ત વિદ્યાર્થીઓને મરમ રીતે લણાવે છે અને મજબુદ્ધિને તીક્ષ્ણમુદ્ધિ કરી દે છે x

* ટાકાકુમુ, બુદ્ધિસ્ટ પ્રેક્ટીસીઝ હન હન્ટિલા, પૃ ૧૧૫-૮૭

x વોટર્મ ઓન યુવનઆમ ટ્રાવેલ્સ આ. ૧ II ૧૬૦

વિદ્વાનોમાં પરસ્પર શાસ્ત્રાર્થની પ્રમા પ્રચલિત હતી. આથી સામાન્ય જનતાને પણ લાભ મળતો. તેઓ ઘણા સિદ્ધાન્તોનો પરિચય મેળવતા.

પ્રાયઃ આ શિક્ષાક્રમ આપણા કાળમાં ચાલુ રહ્યો. થોડાં પરિવર્તન થયાં કરતાં. પણ સિદ્ધાન્તો તેના તેજ રહ્યા કે નહિ તે બરાબર ખબર નથી. મોટાં મોટાં વિશ્વવિદ્યાલયોના શિક્ષાક્રમનો પ્રભાવ આખા દેશ પર પડ્યો. અહીં ભૂલવું ન જોઈએ કે જિન્નજિન્ન દાર્શનિક અને ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં આ શિક્ષાક્રમ ઉક્ત રૂપમાં ન હતો. તેમની પાઠશાળાઓમાં સાધારણ જ્ઞાન ઉપરાંત પોતાનાજ ધર્મનું અને દર્શનનું અધ્યયન કરાવવામાં આવતું, જે પ્રમાણે આજકાલ કાશીમાં થઈ રહ્યું જોવામાં આવે છે.

તૃતીય વ્યાખ્યાન

(શાસન, શિલ્પ અને કલા)

શાસનપદ્ધતિ

પ્રાચીન ભારતમાં રાજનીતિ અને શાસનપદ્ધતિનો પૂર્ણ વિકાસ થઈ ગયો હતો. આપણા દેશમાં પણ રાજના અધિકારો કોઈપણ પ્રકારે નિયંત્રિત હતા. અહીં પણ ક્રેટલાક પ્રગતિ ગળ્ય હતા, જેને ગણગણ્ય કહેતા. ક્રેટલાક ગળ્યોમાં ગળ ચૂડાતો ગળ પ્રગ પર અત્યાચાર ન કરી શકતો. પ્રગનો અવાજ મંલગાતો શાસનપ્રમધ ઉત્તમ હતો.

આપણા કાળમાં પણ આ શામન હતું હર્ષના રાજ્યકાગના તાત્રલેખો, હર્ષચરિત અને હર્ષચંદ્રાવલોકના વર્ણનોથી તે વખતની શામન-પદ્ધતિનો ક્રેટલોક ખ્યાલ આવે. રાજ તે મમયે મર્વોપરી ન હતો તેની એક મત્રીપરિપદ્ધ ગહેતી, જેના હાથમાં ગળ્યની પ્રાપ બધી શક્તિ રહેતી. રાજ્યવર્ધનનો પ્રધાન મત્રીર ભડિ હતો. ગળ્યવર્ધનના મરણ પછી ભડિએ મત્રીપરિપદ્ધ બોલાવીને દેશની ગિયતિ સમગ્રની અને કન્યુ "ગળનો ભાઈ હર્ષ કર્તવ્યપરાયણ પ્રગપ્રિય તથા દરાગુ છે પ્રગ તેના પર વિશ્વાસ કરશે હુ પ્રસ્તાવ કરૂ છુ કે તેને ગળ બનાવવામાં આવે પ્રત્યેક મત્રી આના પર મમ્મતિ આપશે" બધા મત્રીઓએ સદમન થઈને હર્ષને રાજ મનરાની પ્રાર્થના કરી આથી

જાણીય છે કે મત્રપગિયનુ શાસનમા ઉચ્ચ સ્થાન હતુ મિત્ર મિત્ર મત્રીઓના ઉદ્દેશ્ય પણ મળી આવે છે, જેવા કે સાંપ્રિવિચ્છિદ્ધ, રાજભાંડાગારિક, વિનયસ્થિતિસ્થાપક, આશ્વપટલાપિતિ (આવક-જવકનો હિમામ ગખનાર) ગજનુ મુખ્ય કાર્ય સામન હતુ. તે મત્રીપરિપદની સલાહ લેતો રાજનુ કર્તવ્ય પ્રજામા શાન્તિ ગખવી અને ગદ્ય હતુ હુએન્સંગના પ્રભાવે ગજનુ સામન દયામુક્ત નિયમો પર અનન મેનુ હતુ પ્રજા પર કાષ્ટ પ્રજાગની જામરક્ષની ન જગતી કવિઓ વધુ પેદીઓથી સામન કરે છે, પણ તેમનો ઉદ્દેશ પ્રજાપદ્ય અને દયા છે *

રાજનુ કર્તવ્ય

એકત્ર શાસન હોવા છતાં ગજા પરોપકારી અને પ્રજાહિતરી સામક (Benevolent Monaroh) હતો તે મમયમા ખાલ્લો તથા ધર્મગુરુઓનો પ્રભાવ ગજા પર થલો ગહેતો તે ગજની બધી પ્રકારની કિયાઓ અને ચેષ્ટાઓનો ઉત્તરદાતા હતો તે કેવળ પ્રજાની આર્થિક અને ગજનેતિક સ્થિતિ નહિ પણ ધાર્મિક અને શિક્ષામબધી પણ વિચાર કરતો થલો ગજાઓએ ધાર્મિક ઉન્નતિમા ભાગ લીધો હતો રાજાઓએ શિક્ષાની ઉત્તરિ માટે પણ પ્રયત્નો કર્યા તેમના દરબારમા મોગ મોટા કવિઓ અને વિદ્વાનોને આશ્રય મળતો ત્યારે કાષ્ટ કવિ એક ઉત્કૃષ્ટ અથ લખતો, ત્યારે ગજા બીજા ગજાઓના દરબારમાથી વિદ્વાનો તેને સાલગવા માટે બોલાવતો કારમીરના રાજા જ્યસિહના સમયમા મખરચિત 'શ્રીકૃષ્ણચરિત' સાબગવા માટે કનોજના ગોવિંદચક્રના દરબારમાથી મુદ્દલ અને ઉત્તરી કામચુના રાજા અપરાદિલના દરબારમાથી તેજકક વિદ્વાન મોખાવાયા હતા પ્રાય પ્રત્યેક દરબારમા કેટલાક મ્વિ તથા વિદ્વાનો ગહેના જ ગજાઓ તેમને નવા નવા અથો લખવા માટે ઉત્તરિદિન કરતા

ગ્રામસંસ્થા

શામનની સરળતા માટે દેશને લિંગ બિન્ન ભાગોમાં વહેચેલો મુખ્ય વિભાગ ભુકિત (ગ્રામ), વિષય (જિલ્લા) ગ્રામ હતા. બધામાં મુખ્ય ગ્રામ મર્યાદા હતી ઘણા ગ્રામીન કાળથી આ સરથા ચાલતી ગામને માટે આની પચાસતજ બધું કરતી કેન્દ્રની સંગઠનનો સુબધ પચાસતની સાથે રહેતો આ ગ્રામમર્યાદાઓ એક પ્રકારના નાના નાના ગ્રામતંત્રજેરી હતી આમાં પ્રગતિનો અધિકાર હતો મુખ્ય સરકારના આધીન હોવા છતાં એક ગીતે તે સ્વતંત્ર સરથાઓ હતી.

ગ્રામીન તામિલ ઇતિહાસમાં તે સમયની શાસનપદ્ધતિનો વિસ્તૃત પરિચય મળે છે, પણ સ્થાનના અભારથી મક્ષિપ્તમાં કહીશ શાસન કાર્યમાં રાજ્યને સહાયતા આપનારી પાંચ મમિતિઓ હતી આ ઉપગત છલનામાં ત્રણ સભાઓ ગહેતી બાહ્ય સભામાં મધ્ય બાહ્યો એકઠા થતા, વ્યાપારીઓની મહા બાહ્યારીઓ માટે ચોપ રાજગજ [પ્રથમ]ના શિવાલેખમાં ૧૫૦ ગામોમાં મળાઓ હોવાનો પત્તો લાગે છે. આ સભાઓની એક માટે મોટા બનના હતા, જેના તાલેરમાં બતાવ્યા છે. સાવાગજ ગામમાં મોટા મોટા વટવૃક્ષોની નીચે સભાઓના અવિવેશન થતા ગ્રામ મહાઓના મે રૂપ—વિચારસભા અને શાસનસભા—રહેતા સંપૂર્ણ સમાના મળ્યો કેટલીક મમિતિઓમાં નિબક્ત કરી દેવામાં આવતા કૃષિ અને ઉદ્યાન મિત્રાઈ, વ્યાપાર, મદિગ, દાન આદિ માટે લિંગલિંગ સમિતિઓ હતી એકવાર એક તગાવમાં પાણી વધારે ભગવાથી ગામને દાનિ ચાપ તે માટે ગામસભાએ તગાન સમિતિને સુધારો કરાવવા માટે વિના વગરે રૂપિયા આપ્યા અને ક્યુ કે તેનું બ્યાજ મદિસમિતિમાં અપાય તો કાર્મ માણુમ વર્ગો સુધી કર ન આપતો તો તેની ભૂમિ છીનવી લેવામાં આવતી આવી જમીનની દગજ થતી ભૂમિ વેચતી અને ખરીદતી રખતે ગ્રામમહા તેનું પૂરું વિવગજ તથા દસ્તાવેજ ચોતાની પામે રાખતી બધો હિમાન કિનાન તાડપત્રાદિ પર

લખાતો. સિંચાઈ તરફ ખાસ ધ્યાન રાખાતું. જલનું સ્રોત નકારું ન જતું. નહેરો, તળાવો અને કુવાઓ વખતોવખત સજ કરાવાતા. આય-વ્યયનાં રગિસ્ટરોનું નિરીક્ષણ કરવાને રાજ્ય તરફથી અધિકારી નિમાતો.*

ચોક્કસ રામન પરાંતકના સમયના શિક્ષાલેખથી ગ્રામ મંસ્થાઓની નિર્માણ પદ્ધતિ પર ધણો પ્રકાશ પડે છે. તેમાં ગ્રામસભાની ચોખ્ખા-ચોખ્ખતા મંબધી નિયમ, સભાઓનાં અધિવેશનના નિયમો, સભ્યોની સાર્વજનિક ચૂંટણીના નિયમો, ઉપસમિનિઓનું નિર્માણ, આયવ્યયનાં પરીક્ષકોની નિયુક્તિ પર વિચાર કરતો. ચૂંટણી સાર્વજનિક હતી. તેની વિધિ આ હતી: લોકો ફીકરાંઓ પર ઉમેદવારનું નામ લખી ઘડામાં નાખતા, બધાની સામે ઘડા ખોલીને ઉમેદવારોના મત ગણાતાં, અને વધારે મતવાળો ઉમેદવાર ચૂંટાતો†

આ મંસ્થાઓનો ભારતની જનતા પર વધારે વ્યાપક પ્રભાવ એ પડ્યો કે તે ઉપરનાં રાજકીય કાર્યોમાં ઉદાસીન રહેવા લાગી. રાજ્યમાં ગમે તેવાં પરિવર્તન થાય, પણ પંચાયતો હતી તેમ રહેવાથી સાધારણ જનતામાં કાંઈ પરિવર્તન ન દેખાતું. સાધારણ જનતાને પરતંત્રતાનો કડવો અનુભવ ન થતો. આટલા વિશાળ દેશના જિલ્લો જિલ્લો રાજ્યો માટે ભારે હતું કે તેઓ ગામોની બધી વાતો તરફ ધ્યાન રાખી શકે. ભારતવર્ષમાં આટલાં પરિવર્તન હતાં, પંચાયતોને નષ્ટ કરવાને કોઈએ પ્રયત્ન નથી કર્યો. શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ અથવા નગરસભાઓ હતી, જે નગરનો પૂર્ણ પ્રબંધ કરતી.

દંડ

શાસન અને ન્યાયના નિયમો પૂરતા કડોર હતા. અંગરૂઠેદ, દેરાનિર્વાસન, દંડ અને કેદ જેવા દડો પ્રચલિત હતા. + હર્ષના

* વિ. કે. સરકાર: ધી પોલીટીકલ ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ એન્ડ થીએરીઝ ઓફ ધી હિંદુઝ; પૃ. ૫૩-૫૬

† આર્કિયોલોજીકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા; (૧૯૦૪-૫) પૃ. ૧૪૨-૪૫

† વોટર્સ ઓન યુવનઆય્સ ટ્રાવેલ્સ; આ. ૧ પૃ. ૧૭૨

જન્મપર કેદિઓને છોડવાનો ઉદ્દેશ બાણે કર્યો છે યાજ્ઞવલ્ક્યે કેટલાક કોર અને ૬૦ દડો આપવાના વર્ણન કર્યા છે બ્રાહ્મણોને વિશેષ કોર ૬૩ ન અપાતો ન્યાયવિભાગ માટે એક ખાસ અધિકારી રહેતો જેની નીચે લિન્ન લિન્ન પ્રાતો અને રથાનોમા પ્રીત્ત અધિકારીઓ પણ ગહેતા યાજ્ઞવલ્ક્યે ન્યાયના ધણા નિયમોના વર્ણન કર્યા છે, જેથી ખમર પડે છે કે ને વખતની ન્યાયાવસ્થા કેટલી ઉત્તમ અને પૂર્ણ હતી ફરીસાદીમા લખેની તથા મૌખિક સાક્ષિઓની પરીક્ષા કરાતી આશ્ચર્ય છે કે બધી રાતોમા ઉન્નતિ હોવા છતાં પણ દિન્યમાક્ષી (Ordeals)ની દૂર પ્રયા વિદ્યમાન હતી x પણ બહુ ઉપયોગમા ન વેળાતી

સ્ત્રીઓની રાજનૈતિક સ્થિતિ

કાયદામા સ્ત્રીઓની રાજનૈતિક સ્થિતિ સ્વીકારતી ઉત્તરાધિકાર મળધી નિયમોમા સ્ત્રીની સપત્તિનો સારી રીતે વિચાર કર્યો છે પુત્ર ન હોય તો પુત્રીજ પિતાની સપત્તિની અધિમગિણી હતી પોતાના પિતૃગૃહ તરફથી મળનાગ ધન યગ સ્ત્રીનો પૂર્ણ અધિકાર રહેતો મનુએ આનો ઉદ્દેશ કર્યો છે +

રાજ્ય તરફથી વ્યાપાર અને ન્યવસાયની રક્ષા માટે ધ્યાન અપાતું કારીગરોની રક્ષા માટે ખામ નિયમો બનતાં જે કાર્મ વ્યાપારી અનુચિત ઉપાયો દ્વારા વસ્તુઓનું મૂલ્ય વધાવતો અથવા વગ્નન અને માપ ઓછું અથવા વધારે ગણતો તો તેનો દડ થતો

શાસનપ્રખ્યા

તે મમયના શામનનો કેનોડ પગિયવ લતકારીન કર્મચાગિઓના નામોથી મળે છે ગામ અથવા અમાટની નીચે નાના નાના ગામઓ

x વોટર્સ 'ગાન સુવનચ્યાગસ દ્વાર મ ૬ ૧૭૨

+ વિ. ૨૦ સરકાર થી ચોલીટીકલ દિરેક્ટરુસન એન્ડ પીઅગીઝ ઓફ થી દિરેક્ટ, ૫ ૨૭-૩૦

સાર્વજનિક કાર્ય

રાજ્ય તરફથી સાર્વજનિક કાર્યો પર ધ્યાન અપાતું. શહેરમાં કુવાઓ તથા ધર્મશાળાઓ બનાવવામાં આવતી. ગરીબ રોગીઓ માટે રાજ્ય તરફથી ઔષધાલયો પણ સ્થપાતાં. મડકા પર પણ યાત્રાળુઓ માટે વૃક્ષ, જલાશયનો પ્રમંથ થતો. શિક્ષણાલયોને પણ મારી સદાયતા મળતી.

સૈનિક પ્રબંધ

આ શાસનપ્રબંધ ઉપરાંત ભારતની સૈનિક વ્યવસ્થા પણ ઘણી ઉન્નત હતી. સૈનિક વિભાગ શામનપ્રબંધથી તદ્દન અળગો હતો. પ્રાતીય શાસકોનો તેના પર કાંઈ અધિકાર ન હતો, તેના અધિકારી તદ્દન સ્વતંત્ર રહેતા. પ્રાયઃ દર વખતે યુદ્ધ આદિનો સંબંધ હોવાથી સેનાઓ સારા પ્રમાણમાં હતી હર્ષની સેનામાં ૬૦,૦૦૦ હાથી અને ૧૦૦,૦૦૦ ઘોડાઓ હતા. કુએન્તસંગે હર્ષની મેના ચાર પ્રકારની બતધાવી છે: હાથી, ઘોડા, રથ અને પદાતિ x ઘોડા બિન્નબિન્ન દેશોથી મંગાવવામાં આવતા. બાણે કાબોળજ, વનાયુજ, મિંધુજ, પારસીક આદિ ઘોડાઓની જાનિઓનાં નામ આપ્યાં છે. પાઠગથી ધીરેધીરે રથનો પ્રચાર ઓછો થતો ગયો.

આ ચાર પ્રકારની સેનાઓ ઉપરાંત જલ્દમેના પણ ઘણી સુસંગઠિત અને વ્યવસ્થિત હતી. જે રાજ્યોની સીમા પર મોટા મોટા દરિયા હતા તેઓ નૌસેના રાખતા. મમુદ તદના રાજ્યો પણ નૌસેના રાખતા. કુએન્તસંગે પોતાની યાત્રાના પ્રમંથમાં જલાલેના વર્ણન કર્યા છે. મલાયા, જનવા, બાલી આદિ દ્વીપોમાં હિંદુઓનાં રાજ્યો જાણીતાં હતા, આથી પણ જલમેનાઓ સુવ્યવસ્થિત હોવાનું નિશ્ચય થાય છે. એવ રાજ્યો ઘણી શક્તિશાળી સેનાઓ રાખતા. રાજરાજે એર રાજ્યનું મોટું જગર નષ્ટ કરી લંકાને પોતાના રાજ્યમાં મેળવી લીધું હતું.

ગજેન્દ્ર ચોપનું જગી લંગર નિકામર અને અડામનના દીપો મુખી પહોચ્યુ હતુ સ્ટ્રેબોએ લાગતી સેનામા જનસેના હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જનસેના તથા પ્રાચીન કાળથી વિદ્યમાન હતી મેગેસ્થિનીએ ચદ્રગુપ્તની મેનાનુ વર્ણન કરતા જનસેનાનુ વૃત્તાન લખ્યુ કે જુદી જુદી સેનાઓના જુદા જુદા ઓશીસરો હતા આખી સેનાના અધિકારીને 'મહા સેનાપતિ', 'મહામવાદ્યક્ષ', અથવા 'મહામવાધિકૃત' કહેતા પેદ્ય અને યોડાની મેનાના અધ્યક્ષને 'ભટ્ટાચ સેનાપતિ' કહેતા ધોડાની સેનાના અધ્યક્ષને 'જુહાશ્વવાગ' કહેતા યુદ્ધવિભાગના કાયાધ્યક્ષને 'રણભાડાગારાધિવરણ' કહેતા કાશ્મીરના ઇનિહાસમાથી એક 'મહામાધનિક' મળી આવે છે જે યુદ્ધને માટે જરૂરી મામત્રીની વ્યવસ્થા કરતો *

મેનાના મીપાહીઓને વેતન રોકડુ મળતુ, પણ પ્રમથના ખીલઓને અનાજના રૂપમા અપાતુ સ્થિર સેના ઉપરાત (Standing Army) મુસ્કેનીના અરસરોમા અસ્થયી મેનાની વ્યવસ્થા કરવામા આવતી કેટલાક રાજ્યોમા ખીલ રાજ્યોના લોકની પણ ભરતી કરવામા આવતી *

રાજનૈતિક સ્થિતિ તથા શાસનપદ્ધતિમાં પરિવર્તન

ઉપરોક્ત વ્યવસ્થા આપણા સમયમા એક તરેહની જ ન ગઈ તેમા ઘણા પરિવર્તનો થયા આના ઉત્તર આપણે સંક્ષેપમા વિચાર કરીશુ

પછીના સમયમા ભારતની રાજનૈતિક સ્થિતિ મારી ન રહી નાના નાના રાજ્યો જનના હતા હર્ષ અને પુત્રકેટી પછી તેમના રાજ્યો ઘણા આગમા વિમુક્ત થઈ ગયા સોનકી પાન મેન પ્રતિદાર, ચાન્ડ, ગુડિન, રોડેડ આદિ ઘણા વંશ પોતની ઉત્તરિમા વાગ્યા હતા મહેવાનુ એ ૬

* ચિ. વિ. વૈદ્ય દિ. ચિ. ૬૦ આ ૧ પૃ. ૧૪૨-૧૫

* તથા કુમુદ મુર્છ, હર્ષ પૃ ૯૭-૯૮

કે સંપૂર્ણ ભારતનાં ધણાંજ રાજ્યો થવાથી રાક્ષિ વિખરી ગઈ. ભારતમાં એક રાષ્ટ્રીયતાનો ભાવ પ્રગટ ન રહ્યો. આ રાજ્યોના પરસ્પર યુદ્ધોથી શાંતિનો નાશ થવા લાગ્યો. આની અસર દેશની શાસનપદ્ધતિ અને અન્ય રાજકીય સંસ્થાઓપર પડી. બધા રાજ્યો ધીરે ધીરે વધારે સ્વતંત્ર તથા ઉચ્છ્રંખન બનવા ગયા. દેશના શાસન તરફ તેમનું વધારે ધ્યાન ન રહ્યું. પ્રગળે અચાજ બરાબર સંભળાયો નહિ. રાજ્યોએ વધારે સેનાની જરૂર હોવાથી પ્રગ પાસેથી વધારે કર ઉપરાગ્યો. રાજ્યો તે જ મંત્રીને ચૂંટ્યો. કેટલા જનસભા અથવા મંત્રપરિષદ ન રહી. આ સમય સુધી રાજ્યના પૂરાણા અધિકાર પણ આત્મા આવતા. ૧૧ મી અથવા ૧૨મી સદીના શિલાલેખોમાં રાજમાત્ય, પુરોહિત, મહાધર્માધ્યક્ષ, મહાસાંધિવિમલિક, મહાસેનાપતિ, મહામુદ્રાધિકૃત, મહામુદ્રાધિકૃત અને મહાભોગિક અધિકારીઓનાં નામ મળે છે, એથી જણાય છે કે શાસન-પ્રતિષ્ઠામાં વિશેષ પરિવર્તન ન થયેલું. આ અધિકારીઓમાં 'મહા' શબ્દના પ્રયોગથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એમના હાથ નીચે પણ કર્મચારી રહેતા. + રાણી અને સુવરાજ પણ શાસનમાં ભાગ લેતાં કેટલાંક રાજ્યોમાં કર વધારવામાં આવ્યો. પાછળના રાજ્યોમાં ધણા કર વધવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. ભૂમિ, કૃષિની વ્યવસ્થા પણ પૂર્વવત્ હતી. ક્ષેત્રપાલ અથવા પ્રાંતપાલ આદિ ધણા અધિકારીઓનાં નામ મળે છે. આવકગતવડનો વિભાગ પણ પહેલાં જોવા હતો. ન્યાયાલયોની વ્યવસ્થા સારી હતી. રાજની ગૌરહાજરીમાં પ્રાક-વિવાહ (ન્યાયાધીશ) કામ કરતો. અસંભેદની એ મુદ્દાના વિષયમાં લખ્યું છે : "શ્રિવાદ ઉપસ્થિત કરનાર વાદી પોતાની પુષ્ટિમાં પ્રમાણ આપતો. જો કેટલું લિખિત પ્રમાણ ન હોય તો ઝોઝામાં ઝોઝા ચાર સાક્ષીઓ જોઈએ. તેમને દલીલ કરવાની આજ્ઞા ન અપાતી. ખાલજો અને કાનિયોને દલાનો અપરાધ કરવા છતાં પણ પ્રાણદંડ ન અપાતો. તેની સંપત્તિ લૂંટીને તેને દેશનિકાશની સજા કરવામાં આવતી. ચોરીના અપરાધમાં ખાલજોને અંધ કરવામાં આવતો, તેનો કાળો હાથ

અને જમણે પણ પણ કાપી લેવામાં આવતો ક્ષત્રિયને અધ ન કરવામાં આવતો " આથી ખમર પડે છે કે તે વખત સુધી પણ કૂર દંડ આપવાની પ્રથા ચાલુ હતી

ઐતિક વ્યવસ્થામાં પણ પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું રાજ્યોની પાસે સ્થિર સેના રાખવાનો રિવાજ એ છે થતો જતો હતો, પણ સરદારો અને નગીરદારોની પાસે સેનાઓ રાખવા અને યુદ્ધ સમયે સેનાઓ લેવાની રીતિનો પ્રચાર વધી ગયો હતો. બિન બિન રાજ્યોની સેનામાં બીજા રાજ્યોના સીપાહી ભરવામાં આવતા પાઠના તાત્રપત્રોમાંથી પણ જણાય છે કે આ સમયમાં પણ મહામેનાપતિ અને હાથીઓ ઘોડાઓ, ઉટા, જયસેનાના બિન બિન અમનદારો, ગ્રેવણીક, ગમાગમિક આદિ અધિકારીઓ રહેતા હતા *

બિન બિન રાજ્યોના પરસ્પર દ્વેષ અને યજુતાથી આખું રાષ્ટ્ર નિર્મળ બની ગયું મિથ તે આઠમી સદીમાં જ મુસનમાનોના હાથમાં ગયું હતું અને ૧૧ મી સદીમાં લાહોર સુધીનું પગલ તેમના હાથમાં જઈ ચૂક્યું હતું. ૧૨મી સદીમાં અત સુધીમાં દિલી અજમેર, કનોજ, આદિ મુસનમાનોના હાથમાં ગયા અને પાઠાથી યુક્તપાન, બગાળ, દક્ષિણ વિગેરે પર પણ કમલ તેમનો અધિકાર થતો ગયો આ રીતે ધીરે ધીરે મોટે ભાગે હિંદુરાજ્ય નષ્ટ થઈ ગયું

આર્થિક સ્થિતિ

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ભારતમાં આર્થિક ઉત્પત્તિ સાથે સાથે ભૌતિક ઉત્પત્તિ પણ કરી હતી હવે અહીં અધિક અન્યાયા પર વિચાર કરીએ

* અવસ્થાનીક હિન્દીવા આ ૨ પૃ ૧૫-૧૬

x વિ વિ વૈવ દિ ગિ ધ. , આ. ૩. ૫ ૪૭૭

કૃષિ અને સિંચાઈનો પ્રથમ વ

લાન્તરપનો મુખ્ય વ્યવસાય કૃષિ હતો તે વખતે પ્રાથમિક બધી જાતના અનજ તથા ફળ અહીં બનતા મૂલ્યોની મરજીનાનો પુરતો ખર્ચ થતો. મિથિયોનો પ્રથમ પછી સરખ હતો નહેરો, તળાવો અને કુવા દ્વારા સિંચાઈ કરવામાં આવતી નહેરોનો પ્રથમ પ્રયત્નસીય હતો રાજતરમિયોમાં મૂલ્ય નામના ઇન્જિનિયરનું વર્થન છે કારમીરમાં બરતી આવનાથી તાના રાજા અવતિરમને મૂલ્યની પામે તેનો પ્રથમ કરાગે તેમજો વિનસ્તા (જેતમ)ના તટ ઉપર ધણુ પાણી જોડને મોટા મેટા બધ બધારીને તેમાંથી નહેરો કઢારી આ ઉપતાન દરેક ગામમાં પટના જનની જરૂરીયાત છે તેનું નિરીક્ષણ પણ કરાવ્યું તે પ્રમાણે દરેક ગમને જળ આપવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી કંઈકલુ લખે છે કે સુને નદીઓને એરી રીને નચારી, જેવી રીતે માપ કઢનારો માપો નચાવે છે આથી ખેતી સાગી થઈ અને એક ખારી (માપ) ચોખ્ખાની કિંમત ૨૦૦ દીનારોથી ૩૬ દીનારો થઈ ગઈ તામિય પ્રદેશમાં નદિઓને મુખપરગતી પામે રોકીને પાણી એકઠું કરાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી આપણા સમયના પહેલાં કરિમન ચોને કાનેગી નદી પર મો માઈનિનો બધ નચાનો રાજેદ્રે (૧૦૧૮-૩૫) પોતાની નરી સમઘાનીની પાસે મોટું જનાશર બનાવ્યું આપણા સમય પહેલાં મોગ મોગ તળાવો પણ મનાવવામાં આવતા ચદ્રચુત મોરનાં સમયમાં ગિરનારની નીચે એક નિશાળ સરોવર બનવામાં આવ્યું, જેમાંથી અગ્રેકે નહેરો કઢારી, તેના સમયમાં બાધકમ થતું હતું * ધણુ રાજાઓ ધમે ઠેકાણે પોતાના નમથી મોટા મેટા તળાવો બનાવતા આવતા તળાવો હજુ પણ મળી આવે છે પરમાર રાજા બેજે ભોજપુરમાં એક મોટું તળાવ બનાવ્યું ન જે સમરના કૃત્રિમ સરોવરોમાં મહુથી મોટું હતું તેને મુસનમાંનોએ ક્યું અજમેરમાં આન્નાસ ગર મીમન જેવા તળાવો પણ બનાવવામાં

આત્મા કુનાથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે ગિંચાઈ ચલી આ પ્રયાને ભારતીય લક્ષમાં નહીં ગયા પરાક્રમનાકુ (૧૧૫૦ ઈ. સ.) એ લક્ષમાં ૧૪૭૦ તમાવે અને ૫૩૪ નહેરો બનાવસની અને ધણી તમાવે તથા નહેરોને સજ કરાની આથી ખમર પડે છે કે તે વખતે સિંચાઈ તરફ કેટલુ ધ્યાન આપાતુ ?

વ્યાપારિક નગર

કૃષિ પછી વ્યાપારની મુખ્યતા હતી ભારતના મોટા મોટા શહેરો વ્યાપારના કેન્દ્ર હતા ભારતનામાં ગ્રામ ઉપરાંત વિશાળ નગરો પણ જાણીતા હતા પાંચ રાજાઓનો રાજવાનો મહુરા ધણી રિપ્તુન હતી જે પોતાના ગગનભેદી મહેનો માટે પ્રસિદ્ધ હતી મનપારના ત' પર નજી (વાચ) વ્યાપારિક દટિરી ધણુ મહાનતુ નગર હતુ કેરોમડન ત' પર પકર (કાવેરીપુરમાં હાલનમ) ઉત્તમ બદર હતુ સોનકીરોની રાજવાની વાતાપી (બીજાપુરમાં) અતર રાષ્ટ્રીય દટિરી મહાનશાળી હતી બગાળતુ બદર તામ્રનિમિ (તમનક) પણ વ્યાપારિક દમિથી ધણુ મહાનતુ અને વિશાળ નગર હતુ તાના નહેપારીઓ પૂર્વના ચીન તરફ જતા કોનાજ પણ વિશાળ હતુ માળવની ઉગ્ગરપિની નગરી પણ ઓછી વિશાળ ન હતી ઉત્તર ભારત અને ભચના નચ્ચે ઉગ્ગરપિની મવરય હતી મુર્દા પ્રાનના ભચ (ભૃગુકચ) મદરથી દારસ ભિન્ન આદિમા ભરતથી માન જનો પાટનિપુત્રનુ વણુન તો મેગેસ્થિનિએ કહું છે તેના કહેસા પ્રમાણે તેને ૫૭૦ યુરને અને ૧૪ દરવાજા હતા અને તેનું ક્ષેત્રફળ ૨૧૩ મધન હતુ જે અરેલીન વખતના રોમથી પણ બે ધણુ હતુ આ પ્રમાણે મીજા પણ મોટા મોટા શહેરો ભારતીય વ્યાપારના મથક હતા +

* વિ. કે. સરકાર ધી ૨૧ ઈ એન્ડ થી બોર્ડ ધી હિં પૃ ૧૦૩-૪

પૃ ૬૦-૬૫

વ્યાપારનો જલમાર્ગ

વ્યાપાર જલમાર્ગ અને રથજમાર્ગ બન્નેથી થતો. મોટાં મોટાં જહાઝોનાં લંગર વ્યાપાર માટે જનાવવામાં આવ્યાં. અરબ, શીનીઝીયા, ફારસ, મિઝ્ર, ગ્રીક, રોમ, ચીન, જાપા, સુમાત્રા આદિ સાથે ભારતનો વ્યાપાર ચાલતો. સમુદ્રયાત્રાનો નિષેધ પાઠગથી થયો. હોર્ન ડુએન્સંગને સમુદ્રમાર્ગે ચીન જવાની સલાહ આપી હતી જાપાની કુશાઓમાં ૫૦૧૦ ભારતીયોનું ધણું વડાજોડારા જવાનું વર્ણન મળી આવે છે. ઇર્મિંગ જાની વખતે સમુદ્રમાર્ગથી જ ચીન ગયો હતો. ભારતીય પોતકલામાં ધણું પ્રવીણ હતા અને તેઓ તે કલાના કષારથીએ જાણીતા હતા. પ્રો. મૈક્સડકરના પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૧ માં પણ ભારતના લોકો આ કળા જાણતા *.

વ્યાપારના રથજમાર્ગ

રથજમાર્ગમાં તો વ્યાપાર ધણો વધ્યો હતો. વ્યાપાર માટે મોટી મોટી સડકો બનાવવામાં આવી. આ સડકોનું યુદ્ધની દૃષ્ટિથી પણ મહત્વ હતું એક વિશાળ સડક કોરોમંડલ તટથી કુમારી અંતરીપ સુધી ૧૨૦૦ માઈલ લાંબી હતી, જે કુસોતુંમ ચોડદેવે (ઈ. સ. ૧૦૭૦-૧૧૧૮) બનાવી હતી સૈનિકની દૃષ્ટિથી પણ આનું મહત્વ હતું. આપણા સમયના પહેલાં પણ મૌર્યકાલમાં પાલિપુત્રથી અફઘાનિસ્તાન સુધી ૧૧૦૦ માઈલ લાંબી સડક બની હતી સાધારણ સડકો તો ધણે ઠેકાણે હતી. * રથજમાર્ગનો કેવળ સ્વદેશમાં જ નહિ, પણ વિદેશમાં પણ વ્યાપાર ચાલતો. રાષ્ટ્રકૂટીકજ લખે છે : “ ભારતીય વ્યાપાર સ્વદેશમાં અને વિદેશમાં થતો. ૧૨૦૦ બજાર ગાડીઓના ચક્કાવનારનાં વર્ણન મળે છે. ”+ રથજમાર્ગથી ચીન, ઝમિયોન, અરબ, ફારસ, આદિ

* હરવિવાસ સારકા ; “ હિ. મુ. પૃ. ૩૬૪

ખ. વિ. કે. સરકાર : ધી પોલિટી ઈ. ૫. ૧૦૨-૧૦૩

+ ધી જનલ ઓફ થી રો. એ. સો. ૧૯૦૧ ઈ. સ.

સાથે વ્યાપાર ચાલતો. ઐન્સાકલોપીડિયા ધીટનિકાના લખવા પ્રમાણે યુરોપની સાથે ભારતનો વ્યાપાર નીચે લખેલા માર્ગોથી ચલે:—

૧. ભારતથી પશ્ચિમવર્ત નામના શહેર દ્વારા રોમ ચંદને સીરીયા તરફ.
૨. હિમાલય જોળંગીને ઓક્સસ ચંદને કૈસ્પિયન સાગર અને ત્યાંથી મધ્ય યુરોપ.^૧

ભારતીય વ્યાપાર

ભારતમાંથી ખાસ કરીને રેશમ, ઈંટ, મક્કમન જેવાં વસ્ત્રો, અને મણિ, મોતી, હીરા, મસાલા, મોરપીછાં, હાથીદંત જેવાં પણ વિદેશમાં જતાં, મિશ્નની આધુનિક શોધમાં ત્યાંની મનિઓની કમરોમાંથી બારીક મક્કમન પણ મળી છે. ત્રિંગી વ્યાપારથી ભારત સમૃદ્ધ થઇ ગયો. પ્લિનીના લખવા પ્રમાણે પ્રતિ વર્ષ રોમન સામ્રાજ્યમાંથી દસ લાખ પાઉન્ડ ભારતમાં આવતા * અને કેવળ રોમમાંથી ચાલીસ લાખ રૂપિયા ભારતમાં આવતા. x

મેળા

દેશના અંદરના વ્યાપાર માટે બિન્ન બિન્ન તીર્થોતું પણ મહત્વ હતું. મેળામાં બધા વહેપારી અને માલક આવતા હતા, અને ખરીદી પણ થતી આજ પણ હરિદ્વાર, કાશી અને પુષ્કરના મેળાઓ વ્યાપારિક દૃષ્ટિથી મહત્વના છે.

વ્યવસાય

આજકાલ ભારતવર્ષ ફક્ત ખેતીપ્રધાન દેશ રહી ગયો છે, જે પહેલાં નહતું. ભારતમાં વ્યવસાય અને ઉદ્યોગો પણ સારી સ્થિતિમાં

૧ આ. ૧૧ પૃ. ૪૫૯

* પ્લિની; નેચરલ હિસ્ટ્રી.

x ઐન્સા. ઇ. આ. ૧૧ પૃ. ૪૬૦

આવતા. બધાથી સારો ઉદ્યોગ વસ્ત્રનો હતો. અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્રો બનતાં સામાજિક સ્થિતિમા વસ્ત્રોના ઉપયોગના વિશે લખાઈ ગયું છે. ભારતમાં હીસી મલમલ, છાંટ, શાઝ, વિં બનતાં. કપડાં રંગવાની કલા પણ હતી. વનસ્પતિમાંથી અનેક બનના રંગો કાઢવામાં આવતા આ શરૂઆત ભારતમાં જ પ્રથમ થઈ. ગમ્મીની ખેતી ફક્ત રંગ માટે જ થતી. વસ્ત્રનો ઉદ્યોગ ૧૮ મી સદીથી મુઘી આવ્યો, પણ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમયમાં નષ્ટ થયો.

લોદાં વગેરે ધાતુઓનો વ્યવસાય

લોદા અને પોલાદની પણ ઉન્નતિ થઈ. કાચા લોદાને ગાળીને પોલાદ બનાવવાનું પહેલેથી જાણતો. ખેતીથી માડીને લકાઈનાં હથીઆગે પણ ભારતમાં ધણા પ્રાચીન કાળથી બનતાં. લોદાનો ઉદ્યોગ એટલો હતો કે તેનો વધારો ફિનિશિયામાં જતો. ડૉઝ રાય લખે છે કે : “દમિશ્કના તેમજ તોમ્બાર ઓગરો ધણા સારાં છે, પણ આ કળા હારમે ભારતની પાસેથી શીખી અને ત્યાંથી આરબો પાસે ગઈ.”^૪

ભારતનો લોદાનો ઉપયોગ બતાવવા માટે કુતુબમિનારની પામેનો લોહસ્તંભ જ જગ છે. આવો નિશાળ સ્તંભ આજ પણ યૂરોપ અને અમેરિકાનું મોટામાં મોટું કોઈ કારખાનું ધડી શકતું નથી અનુમાન પ્રમાણે તેને બન્યાને લગભગ ૧૫૦૦ વર્ષો થઈ ગયાં ખુદશી હવા અને વર્ષામાં રહેવા છતાં પણ તેના પર જગ (કટ ?)નું નામ નથી અને તેની દરિગીરી પણ પ્રશંસનીય છે ધારનો જયસ્તંભ પણ દેખવા જોવો છે. આ મુસલમાનોના સમયમાં તોડવામાં આવ્યો. તેનો એક કડકો ૨૨ : અને બીજો ૧૩ ફૂટ છે. તેનો ત્રાજુ કડકો પણ માંડૂથી મળ્યો છે. ભજો જયસ્તંભ બનાવતા લોદાના વ્યવસાય પર લખતાં મીરસી મેનીંગ લખે છે કે આજ પણ ગ્લાસગો અને શેરીડમાં કુઝળી

વધારે સાઈ પોલાદ નથી બનતું.* લોહ ઉપરાંત બીજા ધાતુઓનું કામ પણ હીક થતું. સોના ચાંદીનાં અનેક પ્રકારનાં પાત્ર તથા ધરેણું બનતાં. પાત્રો માટે વધારે બાજે તાંબુ વપરાતું. જન જાતનાં રત્નો કાપીને સોનામાં મલતાં. કેટલાંક સુવર્ણપત્રો પર એવી બૌદ્ધ જાતકો આંકિત થઈ છે જેનાં કેટલાંક પત્ર પન્ના, માણિક આદિ રત્નોનાં બનેલાં છે અને પચ્ચીધારીની માફક લાગેલાં છે. રત્નો અને રક્ષટિકની મૂર્તિઓ પણ જોવામાં આવી છે અને એવી એક મૂર્તિ તો લગભગ ૧ ફૂટ ઉંચી મળી છે. પિપરાવાના સ્તૂપમાંથી રક્ષટિકનું બનેલું નાના મેઠવાળું જોળ સુંદર વાસણ મળ્યું છે જેનાં લાકણ્ય પર રક્ષટિકની સુંદર માહતી બનાવવામાં આવી છે. સુવર્ણથી બનેલી મૂર્તિઓ ઘણી છે પીતળ અથવા બીજા ધાતુની જાત જાતની વિસાળ મૂર્તિઓ હજુ સુધી ઘણાં મદિરામાં સ્થાપિત છે. આથી અનુમાન થાય છે કે ભારતમાં ખાણો- માથી ધાતુ કાઢીને તેને સાફ કરવાની વિધિ પ્રચલિત હતી.

કાચ આદિનો વ્યવસાય

ધાતુ ઉપરાંત કાચનો પણ ધર્ષો ઉત્તમ રીતે થતો હતો. પ્લિનીએ ભારતના કાચને સડુથી ઉત્તમ કહ્યો છે. ખડકિઓ તથા દરવાજા પર પણ કાચ લગાવવામાં આવતા. દર્પણો પણ બનતા. હાથીદાંત અને શખની ચૂડીઓ પણ બનતી. તેના પર જાતજાતની ક્ષરીમરી થતી આ કામનાં ઓગર ઘણા સૂક્ષ્મ હતાં. સ્ટેવરેનસ (Stavorinus) ના લખવા પ્રમાણે ભારતીય શિલ્પી એટલા નાના અને સૂક્ષ્મ જાંતરોથી કામ કરે છે કે યુરોપીયન નેમની સફાઈ અને ચતુરાઈ પર આશ્ચર્ય પામે છે.†

ગણ સંસ્થા

ઉદ્યોગ ધધાનાં કામ મોટા મોટા પૈમાદારો દ્વારા ન થતાં. તે સમયે ગણ સંસ્થાનો (guilds) પ્રચાર હતા. દરેક ધધાદારી પોતાનો

* એન્ડ્રિયુ મિન્ડરબર્ગ; આ. ૨ પૃ. ૩૬૫

† સ્ટેવરેનસની યાત્રા; પૃ. ૪૧૨

સુવ્યવસ્થિત સમુદાય બનાવવો. ગણના દરેક સભ્યે પોતાના મનુદાયના નિયમે પાળવા પડતા. ગણ પત્તર્યની કિયતિ અને વિક્રયનો પ્રત્યધ કરતા. ગામ અને છાત્રાની સમ્પ્રાઓમા તેમના પ્રતિનિધિ રહેતા, જે દેશના વ્યવસાય તરફ ધ્યાન રાખના. રાજ્ય પણ તેમના સઘની સત્તા સ્વીકારતું. વ્યવસાયી ગણ ઉપરાંત ખેડૂનો અને વ્યાપારીઓના પણ ગણ દતા. ગાંતમ, મનુ અને બૃહસ્પતિ (૬૫૦ ઈ. સ.) રમૃતિઓમાં કૃષકોના સઘોનો ઉલ્લેખ છે. ભરવાડના સંઘનો પરિચય સિવાસેઓમાંથી મળી આવે છે. રાજેન્દ્ર ચોદ (૧૧ મી સદી)ના વખતે દક્ષિણ ભારતના ગામના ભરવાડોના ગણને ૯૦ ઘેટાં તેટલા માટે આપવામાં આવ્યાં હતાં કે તેઓ મદિરના દીવા માટે રોજ ધીનો દીવો કરે. એક સિવાસેઓથી જણાય છે કે વિક્રમ ચોતના સમયમાં ૫૦૦ વ્યાપારીઓનો એક ગણ હતો. આ ગણપદ્ધતિ ધણા વખતથી પ્રચલિત હતી બૌદ્ધ સાહિત્યમાં મોટા ગણોનાં વર્ણનો છે. ગુપ્ત કાલમા વ્યવસાયીઓના ધણા ગણો હતા. ૪૬૫ ઈ. સ. માં ધાતીઓના એક ગણને મદિરનો દીવો બાળવાનું કામ સોંપવામાં આવેલું. આ પ્રમાણે કૌનિક, ગાધિક, ધાન્યક આદિ લોકોના પણ ગણો હતા. આ ગણો બેકતુ કામ પણ કરતા. પ્રાયઃ ભારતવર્ષનો બધો વ્યાપાર અને વ્યવસાય આ ગણો દ્વારા થતો. *

સિક્કા

અહીં સિક્કાઓ વિશે પણ થોડા શબ્દ કહીએ. પહેલાં ભારતમાં વ્યાપાર દ્રવ્યવિનિમય (barter) થી થતો. દુકાનદાર પણ દ્રવ્ય વિનિમય કરીને ખરીદી કરતો. રાજ્ય તરફથી વેનનના રૂપમાં પણ ધણાને અનાજ મળતું. સરકાર પણ અનાજના રૂપમાં ભૂમિનો કર લેતી. આથી ભારતમાં મિક્ષ થોડી માત્રાના જનતા. સિક્કાઓની વધારે જરૂર પણ ન હતી દરેક રાજા પોતપોતાના નામના સિક્કા બનાવતો. સિક્કાઓ મોટે ભાગે સોના ચાંદી તથા તાંબાના જનતા.

* ધી. પો. ઇ. એન્ડ થી એફ થી ડિ. પૃ. ૪૦-૫૦

ધણા પ્રાચીન કાળથી ભારતમાં સિક્કા બનતાં પણ તેના ઉપર લેખ અથવા રામનું નામ ન લખાતા, કેવળ તેનું તોલ નક્કી થતું તેના પર માણસ, પશુ પક્ષી, સૂર્ય, ચંદ્ર ધનુઃ બાણ સ્તંભ બોધિદ્રુમ, રત્નચક્ર, વગ્ગ, નદી પર્વત વિગના ચિત્રો તથા બીજા ચિત્રો અકાતા આના સિક્કા એના, ચાદી અને તામાના ચતા આ સિક્કાઓ ગત્ય તરફથી બનતા કે બાપારી અથવા ગણ તરફથી બનતા તે ન કહી શકાય

બાપારી પ્રાચીન લેખનાના સિક્કા ઈ સ પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીના માધ્યમ જાતિના છે તેના પછી ગ્રીક શક, કુશન તથા ક્ષત્રપોના સિક્કા મળે છે આ સિક્કાઓ વધારે સારા અને લેખનાળા છે આના સિક્કા સોના ચાદી અથવા તામાના હોય છે પછીથી ગુપ્તકાળના રામઓએ સિક્કા તરફ વધારે ધ્યાન આપ્યું આથી જ તેમના ધણા સિક્કાઓ મળી આવે છે સોનાના સિક્કા ગોળ અને લેખનાળા મળે છે અને તેમાના કેટલાક પર કવિતામય લેખ પણ મળે છે ચાદીના સિક્કામાં ગુપ્તોએ પણ અસાધ્યનીથી ક્ષત્રપોની નકલ કરી એક તરફ ક્ષત્રપો જેવું શિર અને બીજી બાજુ તેમનો લેખ રહેલો ગુપ્તોના પત્ની હટ્તી સદીમાં હજીએ ઇરાનનો ખજનો લૂટ્યો અને તેઓ ત્યાંના સાસાનિયન રામઓના ચાદીના સિક્કા હિ મા લાવ્યા આ સિક્કાઓ રાજપૂતાના ગુજરાત, કાઠિયાવાડ માનવા આફ્રિકાએ ચાનના લાગ્યા અને પાછળથી તેની નકલો ત્યાં બનવા લાગી આથી કરીગરી અને આકરમા આનનાથી પરના રામના ચક્રોની અકૃતિ એવી મની મધ્ય કે તેને મધેશાની ખરી માનવા લાગ્યા, જેથી તે મિલ્ક મધિના નામની પ્રસિદ્ધ થયા સાતમી શતાબ્દીની આસપાસ આપણા રામઓનું ધ્યાન અહીં ખેંચાયું જેથી રામ હર્ષ, ગુહિનચરી પ્રતિહારચરી, તેવરચરી ગાહડવાળા નાગચરી, રાષ્ટ્રકૂટો, સોનકીઓ ચાદો ચાધેવ, ચોહાન, હિ આડપુર, આદિના હિંદુ રામઓના નામથી સોના ચાદી અને તામાના કેટલાક સિક્કા પણ મળ્યા છે આ સિક્કાના વિષયમાં રામઓની અસાધ્યની અને ઉપેક્ષા

જાણી આવે છે સોનામાં મેનગરુ કરનારને ૬૩ દેવાનો ઉત્તેજ સમૃદ્ધિઓમાં મળે કે પણ નામની આગા વિના મિત્ર બનાવનારને ૬૩ દેવાનો ઉત્તેજ નથી મળે. કોઈવાર મેઠ રાજની વિન રાણી પેન । નામના મિત્રાઓ પ્રચલિત કરતી જે અજમેરના સોહાન ગામ અજમેર દેવની રાણી મેમનદેનીના મિત્રાઓ ઉપરથી જાણાય છે શર્યાતમાં મુસનમાંનોએ અજમેરનું ગજન છીનવીને ત્યાના પ્રચલિત દિદુ સિત્તાઓની નકન કરી પણ ખાજગથી પોતાના સ્વતંત્ર મિત્ર બનાવવા શરૂ કર્યા.

ભાગવતની આર્થિક સ્થિતિ

ભાગવત ખેતી, વાપાર અને અમૂલ્ય ખાણોને વીરે ધણે સમૃદ્ધ હતો. તે વખતે ખવા પીણની ગદ્દ ચિતા ન હતી નાગરિક જીવનમાં પણ પહેલા કલા પ્રમાણે સમૃદ્ધિ હતી વાપારમાં નિર્ધાત વધવાને લીધે ભારતની સપત્તિ દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી ભારતમાં હીરા નીનમ મેતી અને પન્નાની પણ અગ્ર ન હતી પ્રમિદ્ધ કોઠીનુર પણ તે વખતે નિઘમાન હતો. પિનીએ ભારતને હીત, મોતી જેવા કિમતી પાથરોની જનની અને મણિઓનો ઉપદેશ છે વખતે ભારત આને માટે પ્રસિદ્ધ હતો સોનું પણ રણી માત્રામાં હતું સોનું તામ્ર તથા સીસું પણ ધણી નીમગ્નુ આદી મોટે ભાગે મદારથી ખતી, તેથી મોઢી રહેતી શર્યાતમાં સોનાનું મૂલ્ય આદીથી અડગણ હતું, જે આપણા સમયના અતમા વધતું સેગણું થઈ ગયું.

આ સમૃદ્ધિ આપણા સમયના અતિમ કાન સુત્રી વિદ્યમન હતી મોમનાયના મરિયા મોના ને ચીની મનેક રત્નમડિન મૂર્તિઓ હતી. ૫મેજ ૨૦૦ મયુ મોન ની માકન હતી જેની સચે ઘટ બાંધેલા હતા મહમુદ ગઝની ને મદ્રિમ થા એમ ૨૨૨ રૂપીઅથી વધારે મૂલ્યનો સપત્તિ ની ગયો તે પ્રમણે ને મથુરા કને-૪ પ્રખુતિ રધાનેમાથી પણ અનત ધનગણિ લઈ ગયે જે મરતન ત નીન સપત્તિની મેધ કરવી હોય તો ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતના ને સમયના બનેલા સેકોઃ

ભવ્ય મંદિરો જેવાં જોઈને જેના કળશ મૂર્તિઓ અને સ્તંભો મોના ચારી અથવા ગ્લેઝરિંગ હતા

શિક્ષ

સ્તૂપ

તત્કાલ ક્યા સગથી શિક્ષણ ચાર વિભાગ કરી શકાય—ગુરુ, મંદિર, સ્તૂપ, અને પ્રતિમા. આપણે ત્યા તત્કાલ કનાનો વિકાસ ખાસ કરીને ધાર્મિક ભાવેથી થયો છે જોઈ તૂપ ચૈત્ય, અને વિહાર આદિ શિક્ષણના પ્રાચીન સુગૃહિતકાર્યો એ મહાત્મા બુદ્ધના નિર્વાણ પછી તેમનું શરીર બાળવામાં આવ્યું અને તેમની હાડકો પર મિત્ર મિત્ર જાતિના લોકોએ સ્તૂપ બનાવ્યા આ સ્તૂપો જોઈએમાં ધણાજ પૂજનીય ગણાયા પાછળથી ધણી નફર કાર્તિકરીના સ્તૂપો બનાવવા સ્તૂપ મંદિર બાદકે પૂજનીય ગણવાથી નેત્રી ચારે તરફ મુદ્દ કરીગરીવાળા નિશાળ દાર, તોરણ આદિ બાંધવામાં આવ્યા અને વાડમાં ચારે તરફ અનૂત કરવામાં આવતું આવા સ્તૂપોમાં સાંચી અને ભૃગુતના મુખ્ય છે, જે ૬૦૦ સંવત્રી ખીજી તથા ત્રીજીની આસપાસના છે હજુ સુધી તેના પર જોઈધર્મના પૂજનીય ચિહ્નો—ધમચક્ર, જોધિવૃક્ષ, ક્ષત્રી આદિ—તથા બુદ્ધના પૂર્વજાન્મની મિત્ર મિત્ર કથાઓ ધણી સુન્દતા સાથે પથરોમાં અંકિત થયેલી છે

ગુરુઓ

આપણે ત્યા પહોંડોને મરી ઝરંતિ બનાવેલી એ પ્રમરની બધ ગુરુઓ—ચૈત્ય અને વિહાર—એ ચૈત્યની અદર એક સ્તૂપ હોય છે અને જનમમાગને એકથ કરવા માટે વિશાળ બનન (Assembly Hall) હોય છે આની ગુરુઓમાં હાલમાં આદિ ગુરુઓનો ઉત્તમ યથ શરે વિહાર અથવા મઠમાં સાધુ મિથુકોને રહેવા માટે અનગ અવગ ઓરડા

બનાવવામાં આવ્યા છે આવી ગુફાઓ ખામ ખીને દક્ષિણમાં મળી આવે છે, જેમાં અજંતા, દલોરા, દાર્દી, ભાગ, બેડસા, મુખ્ય છે દક્ષિણ ઉપગત દક્ષિણવાડમાં જુનાગઢની પાસે રાજપૂતાનામાં જાનાવાડ રાજ્યમાં કોનવી અને મધ્ય ભાગમાં રમણાર, જાઘ આદિમાં આવેલાં રથાન કે દાર્દી જેવી બન્ય ગુફાઓનું પ્રેતરમમ જેવું દર્શક મુખ્ય થયા વિના નથી રહેતો. આવી ગુફાઓમાં યશી બૌદ્ધ છે, કેળવીક જૈન છે અને થેડી વૈદિક છે એવા ભગની આપણા કરતા પૂર્વ ખજની છે પણ અજંતાની કેટલીક ગુફાઓ તથા મયૂરી ધમણાર અને બાધ આપણા સમયની શરૂઆતમાં બની હતી આમાંથી ધર્મી ગુફાઓ ભારતીય તક્ષણ બનાના સર્વોત્તમ નમૂના છે અને તેની પ્રશંસા અનેક વિદ્વાનોએ મુખ્યકેટલે કરી છે

મદિર

સાતમી નદીની આમવાસથી જાગી સદા સુધીના મેંડો જૈન અને વદધર્મના મદિરો હતુ સુધી પણ જેવી તેવી દશામાં પણ જણાય છે દેશમે ના પ્રમાણે આ મદિરોની શૈલીમાં પણ ફેર છે જુણા નદીના ઉત્તર ભાગથી આવ્યા ઉત્તર ભારતના બીજા મદિરો આર્યશૈલીના છે જૈનો અને જ્ઞાણેની ગ્યનામાં ધણુ સાગ્ય છે અતઃ એટલુ જ કે જૈન મદિરોમાં સ્તંભો અને છતોમાં જૈનોને લગતી વ્યાઓની મૂર્તિઓ છે અને જ્ઞાણના મદિરોમાં તેમના ધર્મને અનુસરતી મોટે ભાગે જૈનોના મુખ્ય મદિરોની ચારે બાજુ નાની નાની દેવકુનિઓ રહે છે, જેમાં બિન્ન બિન્ન તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ હોય છે જ્ઞાણના મુખ્ય મદિરોની સાથે ખૂણાઓમાં નાના નાના ચાર મદિરો હોય છે અથવા મદિરોને પંચયતન માદરો કહે છે જ્ઞાણના મદિરોમાં ખાસ કરીને મર્મશૂદ્ધ રહે છે જ્યાં મૂર્તિ સ્થાપિત થાય છે અને તેની આગળ મડપ જનોમાં મ્યા મ્યા મે મડપ અને એક વિરતૃત વેદી પણ હોય છે અને શૈલીના માદરોમાં મર્મશૂદ્ધના ઉપર ગિખર અને નેના સ્વોન્ન્ય ભાગ પર આમતક

નામનુ મોટુ ચક્ર હોય છે આમનકના ઉપર કમળ રહે છે અને ત્યાં ૬૪૪૦૩ પશુ હોય છે

દ્રવિડ શૈલીના કેટલાક મંદિરોમાં જ્યાં મુખ્ય મૂર્તિની સ્થાપના હોય છે તેના ઉપર ચતુર્મુખી અથવા ત્રિમુખી વિમાન નામનો ધણા ભાગનો ઉચ્ચ મંડપ હોય છે જેમ જેમ ઉગ્ર થાય તેમ તેમ તેનો ધેનુવો ઓઢો અને સડુથી ઉપર નાનો ચક્ર જાય છે સાચી રીતે આ વિમાનનો ઉપરનો ભાગ ચતુર્મુખી શકુ જેવી આકૃતિનો હોય છે આ વિમાનને આયશૈલીના મંદિરોના શિખરને ઠેમણે મમળવા જોઈએ મર્મગૃહ આગળ મંડપ અથવા અનેક સ્તંભોવાળા વિનૂન સ્થાન હોય છે અને મંદિરના પ્રામંચના એક અથવા વધારે દ્વાર પર એક ઘણુ ઉચ્ચ અનેક દેવી દેવતાઓની મૂર્તિવાળુ ગોપુર રહે છે જેને કોપન કહે છે ઉત્તર ભારતમાં પુષ્કર, વૃદ્ધવન જેવા સ્થાનોમાં રમણ વિગેરેના નવા બનેલા મંદિરો દ્રવિડ શૈલીના ૪ દક્ષિણના પૂવ અને પશ્ચિમના મોક્ષકી રાગ્ન ઓના સમયમાં બનેના દેવમંદિર મોટે ભાગે દ્રવિડ શૈલીના હોય છે, પણ તેમાં થોડો ફેરફાર હોયથી અધુનિક વિકાસો તેનો પરિચય આનુકંથ શૈલીના નામથી કરાવે છે ગ્રિમ ભારતના મંદિરો પણ તેને બનાવનામાં કામમાં આન્યા હતા જેથી તેની દ્રવિડ શૈલીમાં ઉત્તર શૈલીનું કેટલુંક મિશ્રણ થઈ ગયું છે આ શૈલીના મંદિરો મુમ્બઈ થઈને કાનડી પ્રદેશથી માડીને નિઝામ અને હૈદરાબાદ રાજ્ય સુધી જ્યાં ચલુક્યોનું રાજ્ય હતું, ત્યાં ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવે છે નેપાનના શૈલી અને વૈષ્ણવમંદિરો ઉત્તર ભારતની શૈલીના છે અને કેટલુંક મંદિરો ચીની શૈલીની છતવાળા અને માળવાળા છે

આપણા સમયના બિન્ન બિન્ન શૈલીના મુર મંદિરો સેકડો સ્થાનો પર છે જેમાંના કેટલાકનો ઉદ્દેશ નીચે કરવામાં આવે છે

આર્ય શૈલીના પદ્મજ્વળાના મંદિરો ભુવનેશ્વર (ઓરીસામાં) નાગદા અને બાડોલી (ઉદયપુર રાજ્યમાં), ચિત્તોડગઢ, ગ્વાલિયર,

ચંદ્રાવતી (જાનાનાઃ ગન્યમા) ઓગિઓ (બેધપુ ગન્યમા),
ચંદ્રાવતી, વર્માપુ (મીગદી ગન્યમા), ખુશુગાહો (મધ્ય
ભાગના) કનારુક, લિંગરાજ (ઓરીસામા), અને ગયાનોમા
છે આ પ્રમાણે આણુ, ખુશુગાહો, નાગદા, મુક્તગિતિ અને
પાલીતાણાના જૈન મંદિરો ભાગીય સિત્ત કાના ઉત્તમ નમૂના છે
દ્રવિડ શૈલીના મામલેસપુર (મદ્રાવનિપુરમ્-ચિંગવીપદ જીલ્લામા)
કાંચીવરમ્ કાચી) કલેરા, તંજોર, જેનુર (મ્દેનુરના દમન
જીલ્લામા) બાદામી મી નપુર જીલ્લામા શ્રીંગમ્ (ત્રિચીનોપલી),
ઓ થવણુ મંદગોલા (દમન જીલ્લો) આદિ સ્થાનોમા ડ

આ મંદિરો સિત્તની દૃષ્ટિથી જુના ઉત્તમ છે તે નીચે લખેના
ઉદ્ગ્રણોથી મમગ્નશે

બાડોલીના મંગિની પ્રશસા કવતા કર્નલ દૉડ લખે છે 'તેની
વિચિત્ર અને જન્ય ગચનાનો ચોગર ખ્યાન આપેલો તે કલગની શક્તિની
બહાર છે સાચેજ અહીં કુન્નરનો ખગ્નનો ખાલી કરી દેવામા આવ્યો
છે તેના સ્તંભ જા અને શિખરનો એક એક પત્થર નાના મંરિતુ
દસ્ય ખડુ કરે છે પ્રત્યેક સ્તંભ પર કોતરણીનું કામ એટલું સુન્દર
અને મારીમીથી કરવામા આવ્યું છે કે તેનું વર્ણન નથી ધમ શકતું''*
ભારતીય શિલ્પના મદ્રાસિદ્ધાન મિ ફ્રેચુસન લખે છે ' આણુના
સંગેમગમરના બનેના મંદિરોમા અત્યંત પરિશ્રમ કરનારી દિંદુઓની
ટાકણીના કામથી દોરીના જેવી બારીકની સાથે એવી મોહર
આકૃતિઓ બનાવવામા આવી છે કે તેની નકલ કામગ પર કરવાને
મારા ધણા સમય અને પરિશ્રમ ગાદ પલુ સફળ ન થઈ શકેયો''†

હૈનેનિડના મંદિરો સળધી નિન્સેન્ટ સ્કિમથ લખે છે ' આ
મંદિરો ધૈર્વીશીલ માનવગ્નનિનો અત્યંત આત્મર્પજનક નમૂનો છે

* ટોડ રાજસ્થાન આ ૩ : ૧૭૫૭-૫૮ (ઓ સરકાઇ)

† પિયર્સ ઇલસ્ટ્રેશસ ઓફ એશ્યન્ટ આર્કિટેક્ચર ઇન હિંદુસ્તાન

આની મુદ્ર કારીગરી દેખતા દેખતા પણ આખો તૃપ્ત નથી થતી "x
આ મદિરિ મિમે ડોઁ મેકેડોનદડ [એં એં] લખે છે "મમાગ-
ભગમા કદાય આવુ ખીન્નુ મદિરિ નદિરે તેના જલાગના ભાગમા
આવુ અદ્ભુત ખોદમમ હોય નીચે ચારે બાલુ હાથીઓનાગી પક્ષિમા
મે હજાર હાથી બનાવનામા આવ્યા છે, જેમાથી એક પણ ખીન્નની
આકૃતિને મળતી નથી "

અલગ સુધીમા નદ થયેના મથુગના પ્રાચીન મદિરેના મિમે
મદમુદ ગઝનીએ ગઝનીના દ્વાખીમને વખ્યુ હતુ કે અહીં અમ્રખ્ય
મદિરે ઉપગત ૧૦૦૦ મહેનો મુમનમાનની ઇમાનની માફક દદ છે
તેમાના કેટલાક મગેમરમગના છે જેને બનાવનામા કરોડો દીનાર ખર્ચ
થરા હને આની ઇમારતો ૪૦૦ વર્ષમા પણ ન થઈ શકે ૨

સ્તંભ

દિલ્હી મારનાથ પ્રયાગના અરોક્તલ ભાગતીય શિપના
ઉપનખ્ધ સ્તંભોથી પ્રાચીન છે આ મુદ્દનકાય અબો એકજ પતથગમાથી
ખતરેલા છે અને તેના પર પોલિસ એન્ડ મુદ્ર થયેલુ છે કે
આજ મુની વધારે લાગે તે ગહેલુ છે અને હાલમા આવા પાપાણો
પર આવુ સુગ પોલીસ થલુ અમભવ છે આ સ્તંભોના ઉપર મુદ્દ
કારીગરીવાળા ટોના વડવામા આવ્યા હતા તેના અમ્ર ભાગમા કોઈ
ના એક અથવા ચાર મિંદ બનાવનામા આવ્યા હતા આવા મે ત્રણ
ટોનાઓ હાલમા મળી આવેલા છે જે તે વખતની કનાની માલી પૂરે
છે અગોડના પત્રી બેમનગરનો પ્રમિદ સ્તંભ મદગેલી (દિ કીથી ૧૩
માર્ચન દૂર) વાળો લોદસ્તંભ, અને ખીન્ન ઘણા અબો આપણા
મમયની પૂનેના છે આપણા સમયના સ્તંભોમા ગમ્મ યગોધર્મનના

x હિ ઓફ કા બાઈ ઇન ૮, ૫ ૪૨

૧ ઇન્ડિયાન પાસ્ટ, ૫ ૮૩

૨ મિગ, ફિરિશ્તા, આ ૧ પૃ. ૫૪-૫૫

મદિરાની પામે આવવા મોઢીગામના એ વિશાળ મંદિરો છે, જે રામના વિગ્ધસ્મારક છે. આ વિશાળ સ્તંભ એકજ પત્થરમાંથી તોડેલા નથી, પણ અવગ. અક્ષય વિભાગોના બનેલા છે, અને એકબીજા ઉપર રાખેલા છે દાવમાં તે ઉભા નથી, પણ પડી ગયેલા છે. યરોધર્મના સ્તંભો ઉપરાંત લિખલિખ સ્થાનો પર ઘણા મદિરાની આગળ ઉભા કરેલા અથવા મદિરામાં રહેલા લિન્ન લિન્ન શૈલીના સ્તંભો આ બો અને તોગણો છે, જેની કારીગરીનું અનુમાન પ્રત્યક્ષ જોવાથી જ થઈ શકે મૂર્તિઓ.

મોટી મોટી મૂર્તિઓના પ્રાચીન પ્રમાણ કોટલીય 'અર્ચ' - શાસ્ત્ર'માં મળે છે પણ મળેલી મૂર્તિઓમાં બધાથી પ્રાચીન 'યુસફગઢ' અથવા ગાંધારથી મળેલી છુદ્ધની લિખ લિખ કદની મૂર્તિઓ અને મથુરાના કાકી નીવાવાળી જૈન મૂર્તિઓ અને રામ કનિષ્ઠની મૂર્તિઓ છે આ બધી ઈ સની ૧લી મદીની આસપાસની છે. હિંદુઓના ભાગવત મપ્રદાપના વિષયમદિરો ઇ સ પૂર્વેની બીજી શતાબ્દીમાં જાણીતા હતા તે બેમનગર તથા નગરીના શિવાલેખોથી નિશ્ચિત થાય છે બેમનગર (વિદિશા)ના વિશાળ સ્તંભના શિલાલેખથી જાણાય છે કે " ગમ્મ એટિયોઠિયડિમના સમયમાં તક્ષસિષ્ઠા (પગ્ગ) નગરના રહેનારા દિય (Dion)ના પુત્ર હેલિયોદોરે (Heliodors) (જે ભાગવત હતો), દેવતાઓના દેવતા વામુદેવ (વિષ્ણુ)નો આ ' મરુદ્ધવજ ' બનાવ્યો " અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનાર પારાશરી પુન મર્વતાને નાગવણુવદ નામના સ્થાન પર ભગવાન મંદર્ધણુ અને વામુદેવની પૂજાને માટે શિલાનો પ્રાકાર બનાવ્યો . એવું ઇ. સ. પૂર્વની બીજી શતાબ્દીમાં નગરીના અપૂર્ણ શિલાલેખમાં મળી આવે છે બૌદ્ધોમાં મૂર્તિપૂજાનો પ્રચાર મહાપાન મપ્રદાપની સાથે ઇ સ ની ૧લી શતાબ્દીની આસપાસ શરૂ થયો લાગે છે, પણ મૂર્તિપૂજાના ઉપરના એ ઉદાહરણ ઇ સ ની પૂર્વના છે આ પ્રમાણે આપણા સમયની માથે મળેલ ન ધરાવતી ઇ. સ.

છટીમદી સુધીની મૂર્તિઓ મળે છે આપણા સમયની દૃ-રો હિંદુ અને જૈન મૂર્તિઓ મળે છે અને કવકતા, વખની, પેદાશ અગર, મદ્રામ મુમઇ આદિના મંદિરસ્થાનોમા તથા મ્યાન સ્થાનના મદિગેમા મળી આરે છે આવી ઘણા ગગનઓની અને ધર્માચાર્યોની મૂર્તિઓ પણ મળી આવે છે અસત લાવપૂર્ણ અને સુ- કરીમરીને નેછને ધણી મૂર્તિઓની વિદ્વાનોએ મુન્તકે પ્રશ્નમા કરી છે પણ આ વાત નક્કી છે કે છ સની ૧૨ મી મદીના ઉત્તરાર્ધ પત્રી પાપાણના શિષ્યમા ધીરે ધીરે હામ થતા ગયો અને ધડવાનુ કામ પડેના જેવુ ન થતું

મિં હેવેલ લખે છે ' કાઇ પણ જાતિના શિષ્યનુ બરાબર અનુમાન કરવામા તે જાતિએ ખીજઓની પાસેથી શુ લીધુ તે જાણા કરતા, ખીજ જાતિઓને તેણે શુ આપ્યુ તે જાણુ વધારે જરૂરી છે આ દૃષ્ટિથી જોના ભાગનીય શિષ્યનુ સ્થાન યુરોપ અને એશિયાની બધી જાતિઓમા મર્વોઅ છે પુરાતત્ત્વાન્વેષણની દૃષ્ટિથી કહી શકાય કે શિષ્યની કાઇ પણ જાતિ એની નથી કે જે મર્વયા સ્વેશી હોય અને એવી પણ નથી જેમા ખીજઓ પાસેથી કાઇ શીખવાની જરૂરીયાત ન પડી હોય ગ્રીસ અને ઇટલી પણ અપવાદ નથી ભારતી ઓએ જોનુ બહાળથી લીધુ છે તેના કરતા સો ઘણુ શીખવાડ્યુ છે "x

મિં ઝિન્દિથ કહે છે ગુફાઓનો ઘણા વખત સુધી અભ્યાસ કરીને મે એમ નથી માન્યુ કે કરીમરે કાઇ પણ પત્થર આવશ્યકતાથી વધારે વાગે હોય 'x

ગ્રોં હીન્ન લખે છે " ચતુરસ સ્તંભોની ધમ્મઘના કામમા અને સ્ત્રીની આકૃતિવાળા સ્તંભો બનાવવામા હિંદુ લોકો ગ્રીસ અથવા

* હેવેલ '૬૦ સં. એન. ૧૦ પૃ ૧૬૮

x ધી પેલ્ન્ટીઅસ ઇન ધી હુદિસ્ટ ડેવ ટેમ્પલ્સ ઓફ અન્ટીક

મિત્રવાળાથી ધણી રીતે ચઢતા છે. ”+ હેવલે પણ લખ્યું છે. “ ભારતીય શિક્ષણની મૂર્તિમાં જે ગંભીર તથા આંતરિક ભાવ દેખાય છે તે ગ્રીસમાં નથી મળતા. ”૧

વાસ્તુવિદ્યાની ઉન્નતિ

આપણા સમયમાં વાસ્તુવિદ્યાનો વિકાસ ઘણો થઈ ચૂક્યો હતો. આ વિષે ધણા ગ્રંથો મળી આવે છે. થોડા જ સમય પૂર્વે રાજ્ય મોજનો ‘સમરાંગણસૂત્રચાર’ નામનો મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો છે. આ પુસ્તકથી જણાય છે કે આપણા સમય સુધી આશ્ચર્યજનક વૈજ્ઞાનિક ઉત્પત્તિ થઈ ચૂકી હતી. આ ગ્રંથમાં નગર, દુર્ગ આદિને માટે યોગ્ય ભૂમિનાં વર્ણન, શહેર વસાવવાં, તેની ચારે બાજુ ખાઈ બનાવવી, રાજ્યઓના અનેક પ્રકારના મહેલ, ઉદ્યાન તથા મૂર્તિઓ બનાવવાનાં વિસ્તૃત અને મહત્વપૂર્ણ વર્ણનો છે.

વૈજ્ઞાનિક ઉત્પત્તિ :

ઉક્ત પુસ્તકનો ૩૧મો અધ્યાય-યંત્રાધ્યાય-ધણો જ મહત્વનો છે. તેમાં અનેક પ્રકારનાં યંત્રોનાં વર્ણનો છે. તેમાંથી કેટલાંકનો ઉદ્દેશ્ય નીચે કરીએ છીએ :

યંત્રોદ્ધાર સૂર્યની પ્રદક્ષિણા અને મહેાની ગતિ બનાવી શકાય. ફ્રેન્ચિમ પુરૂષ યંત્રદ્વારા પરસ્પર લડના, આલતા અને વાંસળી વગાડવા. પક્ષીઓના અવાજ જેવો અવાજ કરનારાં લાકડાનાં પક્ષીઓ અને કંકણો તથા કુંડળો બનાવવાનો ઉદ્દેશ્ય પણ છે. લાકડાથી એવાં માણસો બનાવી શકાય કે જે ગુપ્ત રીતે સુત્ર દ્વારા નાચે, પરસ્પર લડે અને ચોરોને મારે. બિન્ન બિન્ન પ્રકારના મુંદર કુવારા બનાવીને ધારાગૃહોમાં રાખી શકાય. એક એવી સ્ત્રી બનાવાય કે જેનાં સ્તનો,

+ હરવિહાર સારથી : દિ. સુ. પૃ. ૩૪૩.

૧ હેવલ : ઇ. સ. એન્ડ પૃ. ૧૪૪.

નાણિ, આંખો તથા નખોમાંથી જલધારાઓ વહે. યંત્રોથી શતધ્વી અને ઉષ્મગ્રીવ આદિ દુર્ગરક્ષક અસ્ત્ર ચલાવી શકાય. કૃત્રિમ ઝરણાં બાગોમાં બનાવવાં, એક માળથી બીજા માળ પર જત્યા માટે હાલના 'લીફ્ટ' જેવા યંત્રનું વર્ણન પણ છે. દીવાની એવી પુતળી બનાવાય જે દીવામાં તેલ ધટવા બાદ તેમાં તેલ નાખે અને તાલમાં નાચે. એક એવો હાથી બનાવાય જે પાણી પીતો જાય પણ પાણી ક્યાં જાય છે તેની ખબર ન પડે. આવાં ઘણાં અદ્ભુત વર્ણનો મળે છે. પણ બધાથી આશ્ચર્યકારક અને મહત્વવાળી વાત એ છે કે આકાશમાં ઉડવાવાળા 'વિમાન'નું વર્ણન પણ છે. તેમાં વિમાનના વિષયમાં લખ્યું છે કે મહાવિદ્યગ નામના લોકડાતું વિમાન બનાવવું, તેમાં રસયંત્ર રાખવું, તેની નીચે આવથી ભરેલું જ્વલનાધાર હોય. તેમાં બેડેલો માણસ પારાની શક્તિથી આકાશમાં ઉડે છે. આ વર્ણનથી ૨૫૪ થાય છે કે ૧૧ મી સદીમાં આ યંત્રો બનાવવાનું મળીતું હતું, પણ સામાન્યમા તેનો પ્રચાર નહતો. આટલું વર્ણન કરીને અથક્તાં લખે છે કે અમને ઘણાં બીજાં યંત્રો બનાવતા આવડે છે, પણ તે બનાવવું દુષ્કર નથી. માટે તેનું વર્ણન નથી લખતા. આ ગ્રંથની તે વખતની વૈજ્ઞાનિક સ્થિતિ તથા શિલ્પ સાહિત્ય પર ઘણો પ્રકાશ પડે છે. આ વિષયનાં ઘણાં પુસ્તકોનો નિર્દેશ વાર્તાના પ્રસંગમાં કર્યો છે.

ચિત્રકલા

ગુફાઓનાં ચિત્ર

ભારતવર્ષ જેવા ઉષ્ણપ્રધાન દેશમાં કાગળ અથવા કપડાં પર બનાવેલાં ચિત્રો વધારે સમય ન રહી શકે, તેથી ઈ. સ. ૧૨૦૦ સુધીનાં આવાં ચિત્રો અહીં નથી મળતાં. કેટલાંક પુસ્તકોમાં વિષયસૂચક સુંદર ચિત્રો મળે છે, પણ તે અધાં આપણાં કાળ પછીનાં છે. ઉક્ત કાળનાં ચિત્રો ફક્ત પહાડોને ખોદીને બનાવેલી ગુફાઓની દિવાલ પર

મળી આવે છે. ફક્ત આજ ઉક્ત કાળ અને તે પહેલાંની ચિત્રકલાનાં ચિત્ર માત્ર છે. આવી ચાર ગુણો મળી આવે છે, જેમાં ચિત્રકલાની દૃષ્ટિથી અગ્રંટાની ગુણો વધારે મહત્વની છે. આ ગુણો દેશગાદ રાજ્યના ઔરંગઝાદ શુલાના અગ્રંટા ગામની પશ્ચિમોત્તર દિશામાં ચાર માઇલ દૂર આવેલી પર્વતશ્રેણીમાં ખોદેલી છે. આમાં ૨૪ વિહાર અને ૫ ચિત્ર છે. આમાંથી ૧૩માં દીવાલો, છતો, તથા સ્તંભો પર આકેશાં ચિત્રો મળી આવે છે. ચિત્ર દોર્ષા પહેલાં પદાની દિવાલ પર એક પ્રકારનું પ્લાસ્ટર લગાવીને ચૂના જેવા કાંઈ પદાર્થને ઘૂંટવામાં આવ્યો છે, અને તેના ઉપર ચિત્રો દોર્ષા છે. આ બધી ગુણો એક સમયમાં જ ધડાઈ નથી, પણ ચોથી સતાબ્દીથી સાતમી સતાબ્દી સુધીમાં સમયે સમયે બનાવેલી છે. તેનાં ચિત્રો વિશે પણ આજ સમયનું ધણું ચિત્રો આપણા સમયના પૂર્વકાળનાં હોવાથી તે સમયનો ખ્યાલ આવે છે. વધારે ભાગનાં ચિત્રો આપણા સમયનાં અથવા તો તેની પાસેના પહેલા કાળમાં બનેલાં છે. આ ચિત્રોથી આપણા કાળનો પરિચય મળે છે. તેમાં ગૌતમ બુદ્ધની જીવનચરિત્રનાઓ, માતૃપોષક જાતક, વિશ્વાંતર જાતક, પદ્માંત જાતક, રુરુ જાતક અને મદાહંસ જાતક આદિ ૧૨ જાતકોમાં વર્ણિત ગૌતમની પૂર્વજન્મની કથાઓ, ધાર્મિક ઇતિહાસ તથા બુદ્ધનાં દરશ્યો અને રાજકીય તથા લૌકિક ચિત્રો પણ છે. એ પ્રમાણે બાગ, જંગલો, રથો, રાજદરબારો, ઘોડા, હાથી, હરણાં, હંસ, કમળનાં અનેક ચિત્રો છે. આ બધાથી દેખનારની આંખ આગળ એક એવા નાટકનું દરશ્ય ઉપરિચિત થાય છે, જેમાં જંગલો, શહેરો, બગીચાઓ અને રાજમહેલોમાં રાજા, વીરપુરુષો તપસ્વી પ્રત્યેક સ્થિતિનાં સ્ત્રી પુરુષ અને સ્વર્ગીય દુન, ગંધર્વ અપ્સરા અને કિન્નર આદિ પાત્રો સમાન છે. આવાં સેંકડો ચિત્રોમાંથી એક ચિત્રનો પરિચય આપવામાં આવે છે, કારણ કે તેથી કેટલાંક ચિત્રોનો કાલનિર્ણય થઈ શકે. તખ્તરી નામનો ઐતિહાસિક પોતાના પુસ્તકમાં લખે છે કે ઇરાનના બાદશાહ ખુસરો (ખીઝ)ના સન્ જુલુસ (રાજ્યવર્ષ)

છનીસમા (ઈ સ ૬૨૬) તેમનો એવચી રાગ પુત્રોલીની પાસે પત્ર અને ઉપહાર લઈને ગયો, અને પુત્રોલીનો એવચી પત્ર અને ઉપહાર લઈને તેની પાસે પહોંચ્યો હતો તે સમયના દરમ્યાનુ ચિત્ર એક ગુફાની દીવાલ પર દોરેલું છે

રાગ માદીવાળા મિહામન પર લબગોળ આકૃતિના તકીવાને ઓળંગીને બેઠો છે આસપાસ ચમરી અને પખો નાખનારી સ્ત્રીઓ છે કેટલાક પગિચાડ સ્ત્રી પુરુષોમાથી કેટલાક ઉભા છે, કેટલાક બેઠા છે રાગની સામે ડાબી બાજુ નથુ પુરુષો અને એક છોકરો મુદ્ગ મોતીના આભૂષણ પહેરીને મેડા છે રાગ પોતાનો જમણો હાથ ઉઘો કરી ધરાનીને કાઢી કહે છે તેના (ગાળના) ગિર પર મુકુ, ગામા મોટા મોટા મોતી અને માણેની એક કડી અને તેની નીચે મુદ્ગ જડેલો કંઠ છે બન્ને હાથમા ભુજનધ અને કડા છે યજ્ઞોપવીતના સ્થાન પર પાચવડી મોતિયોની માળા છે, જેમા પ્રગ (મચિ)ના ઠેકાણે પાચ મોટા મોતી છે અને કમરમા ગ્લગ્લિત મેખના છે પોશાકમા અડધી જગ મુધી (૬૨૭) અને બાકી આખુ શરીર ખુનુ છે દક્ષિણી લોહ જેવો સમેતિને દુપટ્ટો ગામા નાખે છે, તે પ્રમાણે મમેતોને કેવળ એક દુપટ્ટો કાંધ ઉપરથી તળીયા ઉપર પડ્યો છે અને તેની કીનારીઓ માદીના આગળ દેખાય છે તેમનુ શરીર પ્રચડ પુષ્ટ અને ગોંઘલું છે દરબારમા જેટલા દિંદુસ્તાની માણસો છે તેમના શરીર ઉપર અડધી જઘા મુધી કચ્છ મિત્રાય ગીલુ વસ્ત્ર નથી, અને કાંધને દાદી મુઝ પછુ નથી કમચી માડીને અડધી જગ અથવા થોડે નીચે મુધીનો સીના શરીરનો ભાગ વસ્ત્રથી ઢકાયેલો છે, અને કાંધ કાંધના સ્તનો પર પડી બાવેલી છે બાકીનુ શરીર ખુદનુ છે અહિંના પ્રાચીન ચિત્રોમા સ્ત્રીઓના સ્તન મોટે ભાગે ખુલા જોવામા આવે છે, અથવા કાંધના પડીથી માથેના જોવામા આવે છે પડીઓ બાધવાનો રીવાજ પ્રાચીન છે શ્રીમદ્ ભાગવતમા પણ તેનુ વર્ણન છે -

तदंगसंगममुदाकुलेन्द्रियाः केशान्दुर्गलं वृचषट्त्रिंशं वा ।
नांज प्रतिव्योदुयलं प्रजस्रियो विम्रस्तमालाभरणा वृत्तद्वह ॥

(दशमस्कन्ध ૩૦:૧૮)

ગગન તરફ દ્રષ્ટિ કરતો, હાથમાં લીલચી મોનીની ઢરીઓની લગે તરફ નજર કરતો ઇગની એનચી ઉતો છે ગગન તેને કાષ્ટ કહે છે તેની પાછળ ખીન્ને ઇગની કાષ્ટ શીશી જેવું લાઇને ઉતો છે, તેની પાછળ ત્રીજો ઇરાની ઉપદારની ચીન્નેથી લરલી લોચી ધરી નથી છે તેની પાછળ પીક ફેન્વાને ઉમેના ચોલો ઇગની બદાચી હાથમાં લાઇ ચીન્ન નઇને દગ્ગાગમમાં આવના એક બીજા ઇગનીની તરફ જાણ નથી છે અને તેની પામે કમરમાં તનરાગ લટકાવીને એક ખીન્ને ઇગની ઉતો છે અને દગ્ગાગમની બદાગ ઇગનીઓની માથે બીજા પુરો અને વાકા ઉભા ન્હા છે ઇરાનીઓ અને દિદુસ્તાનીઓના પોસાકમાં ગત દિવમ જેટનો દર છે, ત્યારે દિદુસ્તાનીઓનું લગમગ આપુ શગર ખુદતુ છે ત્યાર તેમનું તદ્દન લાઇતુ છે તેમના શિંગ પર ઉચી ઇગની રોપી હમર મુધી અગરખુ, ચુન્ત પાપનમો, અને કેટલામના પગમાં મોગન પજુ છે અને બધાને દાદી-મુઠ છે ઇરાની એનચીના મગામાં મોગ મોગ મોલીઓની એક નદવાગી પાનદાર કરી, કાનોમાં લગ્ગા મોલીના ભૂપણ અને કમરમાં મોલીની જડેની કમરપેરી છે બીજા કોષ ઇગનીના ગરીગ પર અનકાર નથી દરનારમાં બધી જગાએ મોયતગીના પર પુષ્પ વિખેગયેના છે રાગના મિંહાસનની સામે પીકલની થકી છે અને ગાગર પર લાકણવાના પાનતનના પાનો છે ' + આ ચિનથી અનુમાન થાય છે કે આ ઇ સ ૬૨૬ની ૫મી મનેતુ હતો

અજન્તાનાં ચિત્રો ચિત્રકળાના પ્રવીણ આચાર્યોના હાથથી દોરાયેલાં છે. તેમાં અનેક પ્રકારનાં અંગચિન્હાસ, મુખમુદ્રા, લાવમંગી અને અંગ પ્રભંગની સુંદરતા, નાના પ્રકારના કણપાસ, વસ્ત્રાલરણ્ય ચહેરાના રંગ રૂપ આદિનાં ચિત્રો ગણ્યાં મુંદર છે. આ પ્રમાણે પદ્મ, પદ્મી, પત્ર પુષ્પનાં ચિત્રો પણ ઘણાં સુંદર છે. ઘણાં ચિત્રો એવાં સુંદર છે કે તેમાં ચિત્રાયેલાં સ્ત્રી પુરુષોની માનસિક દશાનુ પ્રત્યક્ષ દિગ્દર્શન થાય છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં રંગના મિશ્રણમા કમાલ કરી છે. ચિત્રકામ જોટલું પ્રશસ્ત અને નિયમિત છે કે પ્રકૃતિ અને સૌંદર્યને પૂર્ણ રૂપથી સમજનાર સિવાય ખીજે કોઈ તેને દોરી ન શકે. આ બધી વસ્તુઓ જોઈને ચિત્રકલાના આધુનિક મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ તેની મુકનકંઠે પ્રશંસા કરે છે. મિ. થ્રિફિથે મૃત્યુશય્યાપર પડેલી રાણીના ચિત્રની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે : કશું રસ અથવા તેનો ભાવ બરાબર દેખાડવામાં ચિત્રકલાના ઇતિહાસમાં આનાથી સારું કોઈ ચિત્ર નથી મળતું. ફ્લોરેન્સના ચિત્રકારો ગમે તેટલું સારું આલેખન કરી શકે અને વેનીસવાળા સારા રંગો પણ ભરી શકે પણ તેમાંથી કોઈ પણ આનાથી વધારે સારા ભાવ પ્રદર્શિત ન કરી શકે. ચિત્રનો ભાવ આ પ્રમાણે છે :

કુટુંબ માયું, અર્ધપ્રુક્તી આખો, અને સિધ્ધ અંગ પ્રત્યંગની સાથે રાણી મૃત્યુશય્યા પર બેઠી છે. તેની એક દાસી ધીરે હાથથી તેને સહાય કરતી ઉભી છે, અને એક ખીજી ચિંતાતુર દાસી જાણે નાડી દેખાડતી હોય તે પ્રમાણે હાથ ઝાલ્યો છે. તેની મુખમુદ્રાથી તે ઘણી વ્યથા હોય તેમ લાગે છે. જાણે તે વિચારી રહી હોય કે મારી સ્વામિનીનું પ્રાણપંખી કટલું જવદી ઉડી જવાનું છે. ખીજી એક દાસી પખો લઇને ઉભી છે. અને બે પુરુષો ડાબી તરફથી તેની સામે જોઈ રહ્યા છે. તેમના ચહેરાપર ગંભીર ઉદાસીનતા જણાયેલી છે. નીચે ભૂમિપર તેમનાં સખધી બેઠાં છે, જેઓ તેના જીવનની આશા છોડીને શોકાકુલ થઈ રહ્યાં છે. એક ખીજી સ્ત્રી પોતાનું મુખ ઢાંકીને રડી રહી છે.

આ ચિત્રોનું અમાધાન્ય કનાકાસ્ય જોઈને ધણા ચિન ના મર્મજોએ તેમની નમ્ય મ્મી છ અને તેના પર ધણા પુસ્તકો પણ લખ્યા છે

અજ્ઞાની ગુણઓમા દોરાયેના જાતકો જોવાથી પ્રતીત ધાય છે કે તેના ચિત્રકોએ અમંગલતી, માચી અને લગ્નના સ્તુતોની ચિનાઓ પણ આ જોના જાતકોના તથા ગાધાગર્ભીની તદ્દયુક્તના (decupature)ના નમુના સદમતાથી જોવા હશે, કારણકે આ જન્મેમા કેટલુંક સામ્ય છે

આ પ્રમાણે ગ્રાહીપર ગણ્યના અમંગ્લ જન્મના બાવ ગામની પર્વતની ગુણઓમા પણ ધણા રમીન ચિત્રો છે, જે ઈ મ ની છટ્ટી તથા સાતમી શતાબ્દીમા કમ્યા હશે આ પણ અજ્ઞાની માફક મુદ્દા ભાવપૂર્ણ, અને ચિનકનાના ઉત્તમ નમુનાઓ છે આ ચિત્રોની નમ્નો પણ કરવામા આવી છે અને તેને માટે પણ એક ગ્રંથ લખવામા આ રો છે લગ્નના 'દાહમ્સ' પત્રમા સમાતોચના કમ્પા લખવામા આન્યુ છે કે ધૂરોપના ચિનો ઉત્તમતામા આની હરિકાઈ ન હરી શકે 'ડેલી ટેલીમાફ'ના પ્રમાણે કનાની દષ્ટિથી આ ચિત્રો એટલા ઉત્કૃષ્ટ છે કે તેમની પ્રશસા નથી કરી શકાતા તેમનો ગગ પણ ધણો ઉત્તમ છે જીવન અને એજાના ભાવપ્રદર્શનમા આ ચિત્રો અપૂર્વ છે અને કેવળ ચિત્તાકપક સંસ્કૃતિ ઉપરાંત એ સત્ય અને વિશ્વવ્યાપી પ્રભાવ પ્રદર્શિત કરે છે

કેટલાક સમય પહેલાં સિત્તન નવામનમા [જે કૃષ્ણા નદીના દક્ષિણના કિનારા પર પદ્મકાગથી પશ્ચિમોત્તરમા નવ માઇન પર છે] પદ્મરો તોડીને જનાનાયના મંદિરમા પણ આવા ચિત્રો મળી આન્યા છે આ ચિત્રો સહુથી પ્રથમ ની એ ગોપીનાથ રાવે દેખ્યા એવું અનુમાન કરનામા આવે છે કે આ ચિત્રો પદ્મન નામક મહેદ્રવર્મા [પ્રથમ]ના સમયમા [૭ મી મદીની શરૂઆતમા] જનાન્યા હોય આ ચિત્રો મંદિરની અદરની છતો, સ્તંભો અને તેમના ઉપના પ્રાગમા દોરાયેના

છે. અહીંનું મુખ્ય ચિત્ર ઓમરીની પ્રાયઃ આખી છતને ઘેરાયેલું છે. આ ચિત્રમાં કમલોથી ભરેલું એક સરોવર બનાવ્યું છે. પુષ્પોની મધ્યમાં માછલીઓ, દસ, બેસો, હાથી અને હાથમાં કમળવાળા ત્રણ સાધુઓ દેખાય છે. આ સાધુઓના અંગવિન્ધાસ, તેમનો રંગ અને ચહેરાની મધુરતા ઘણીજ આનંદપ્રદ છે. સ્તંભોપર નાચતી સ્ત્રીઓનાં પણ ચિત્રો છે. આ મંદિરમાં અર્ધનારીશ્વર, ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓનાં પણ ચિત્રો છે. અર્ધનારીશ્વરે જટામુકુટ અને કુણ્ડ પહેરેલાં છે. તેમની આંખોમાંથી દિવ્ય મહત્તાની ઉડી સૂચના પ્રકટ થાય છે. આ ચિત્રોમાંથી કેટલાકનો રંગ શીક્ષો પડી ગયો છે, છતાં પણ ચિત્રોની ઉત્તમતાનો પરિચય હીક હીક થઈ શકે છે. આ ચિત્રમાંનાં કેટલાંક પ્રગ્રસિત થયાં છે.

મધ્ય પ્રદેશના સરગુજ રાજ્યમાં લક્ષમણપુર ગામથી ૧૨ માઈલ પશ્ચિમમાં રામઝ પહાડી પર ખોદાયેલી 'જોગીમારા' ગુફાની પણ છત પર રંગીન ચિત્રો છે, જે આપણા સમયનાં માનવામાં આવે છે.

આ ચાર સ્થાનોમાં જે ભારતીય પ્રાચીન ચિત્રો મળે છે તેજ આપણા સમયના તથા તેનાથી કેટલાક પૂર્વેની આપણી ચિત્રકલાના બચેલા સર્વોત્કૃષ્ટ નમુના છે. આશ્ચર્યની વાત છે કે આવા ઉચ્ચુતાવાળા દેશમાં બારસો તથા તેરસો વર્ષો સુધી બગડતાં બગડતાં પણ કોઇપણ રીતે હીક હાલતમાં રહ્યા છે અને આથી ભારતની પ્રાચીન ઉન્નત ચિત્રકલાની ઉત્તમતાનું અનુમાન થાય છે.

ભારતીય શિલ્પકલાનો બીજા દેશો પર પ્રભાવ

આ સમય પછી લગભગ ૬૦૦ વર્ષો સુધી ભારતીય ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ અંધકારમાંજ છે, કારણકે તે વખતનાં ચિત્રો નથી મળતાં. પણ ચીની તુર્કિસ્તાનના ખોદાન પ્રદેશ, દનદનયૂલિક અને મીરન સ્થાનોની હીવાલો, કાષ્ટ ક્ષત્રકો તથા રેશમ આદિ પર અંકાયેલાં જે ચિત્રો મળી આવે છે, તે એથીથી અગીઆરમી શતાબ્દી સુધીની

આગપામના ગાય છે તેના પર ભારતીય ચિત્રનાનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ જણાય છે જેમ વડા ભારતીય મધ્યતા દર્શાવેલી, તમ મધ્ય એશિયામાં તુર્સ્તાન અને તનાથી પણ આગળ મુઘી ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર થયો હતા અને ભિન્ન ભિન્ન ભારતીય માલો તથા નાણાનો પ્રચાર ત્યાં થઈ ગયો હતો.

ભારતીય ચિત્રકલાની વિશેષતા

ભારતીય ચિત્રના યૂગપતી માફક રૂપપ્રધાન નથી પણ ભાવ પ્રધાન છે યૂરોપવાળા જેટલું ખામ ધ્યાન આપણા ચિત્રકારો બહાંગના અગતી સુક્ષ્મતા તથા મુદ્રતા પર નથી આપતા તેઓ આત્મિક અને માનસિક ભાવો પ્રદર્શિત કરવામાં જ પોતાના પ્રયત્નોની મફળતા મમજે છે એકતરી અંગેના અન્ય તરને બતાવવામાં જ ભારતીયનો ખામ ઉદ્દેશ્ય છે તેમને વસ્તુના રૂપને ગનાવવાની તેટલી પરવા ન હતી જેટલી મૂન જાનને સ્પષ્ટ કરવામાં હતી.

મિ. ઈ. બી. હેવેલ્સ લખે છે યૂગપતી ચિત્રો જાણે પાખ ઝાપેના હોય તેવા લાગે છે મગજુકે તેઓ દ્રુત પાર્શ્વિક મૌન્યને ચિતરી ગણ્યતા ભારતીય ચિત્રના અત્તગિદ્ધિમાં ઉચ્ચે રહેના દર્યોને નીચે પૂરી પર લાવવાનો ભાવ અને સૌન્દર્ય પ્રકટ કરે છે * ગાગની હાનની ચિત્રની મૈલી અજટાની પ્રાચીન શૈલી તરફ વળેલી છે

સંગીત

બધી વિધાઓમાં ભાગત પ્રગતી કરી હતી પણ મગીતવિધામાં તે મુઘી વધારે હાનના વૈજ્ઞાનિકા જે વાગાને મગીતમાં મલ્લર આપે છે, તે બધી વાતો વે ૧૧ મમવમાં પણ વિધમાન હતી તે

વખતે ઘણા પ્રકારની વીણા, ઝાઝ, વામળી, મૃદંગ, આદિ વાદ્ય વપરાતા વૈદિક આદિત્યમા હિન્ન બિન્ન પ્રકારની વીણાઓના નામ મળે છે “‘વીણા’, ‘કાંઠવીણા’,^૧ અને ‘કર્કરી’.^૨ ઝાઝને ‘આપાટિ’^૩ અથવા ‘આપાટ’^૪ કહેતા અને તેનો ઉપયોગ નૃત્યને વખતે થતો વામળીના નામ ‘તૂણર’,^૫ અને ‘નાડી’,^૬ મળે છે મૃદંગ જેવા ચામડાના મદેવા વાદ્યોના ‘આઠંવર’,^૭ ‘દુંદુભિ’,^૮ ‘મૃમિ દુંદુભિ’^૯ વિ. નામો હતા હાલના વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે ભારતીય મૃદંગ આદિ વૈજ્ઞાનિક મિદ્ધાનો ૫૨ બનાવવામા આવતા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના કહેવા પ્રમાણે તાગના વાદ્યો એ પ્રજામા હોય જેણે સંગીતમા પૂર્ણ ઉન્નતિ કરી હોય તત્તુવાદ્યોમા વીણા મર્વોચ્ચ મનાઈ છે અને વૈદિક ઝાળમા તેનો ઘણો પ્રચાર બતાવે છે કે સંગીત કક્ષાએ તે મમયે પણ ઘણી ઉન્નતિ માધી હતી જ્યારે સસારની ઘણી જાતિઓ સંખ્યતાની પ્રથમ કક્ષામા પણ ન હતી

પ્રાચીન કાળમા ભારતના રાજાઓ મમીતના જ્ઞાનને ગૌરવનો વિષય માનતા અને પોતાના સત્તાને તેજુ શિક્ષણ અપાવતા પાડવોના ૧૨ વર્ષના વનવાસ પછી એ-વર્ષના અસાતવાસમા અર્જુને પોતાની જાતને જુહન્નવા નામનો નયુમદ જાણાવીને રાજા વિરાટની

૧ કાઠક સહિતા ૬૪ । ૫

૨ ઝગ્ગેદ, ૨ । ૪૩ । ૩ અથર્વવેદ ૪ । ૩૭ । ૪

૩ “ ૧૦ । ૧૮૬ । ૨ । ૪ અથર્વ, ૪ । ૩૭ । ૪

૫ તે સ ૬ । ૧ । ૪ । ૨ ૬ ઝ ૧૦ । ૧૩૫ । ૭

૭ વા મ ૩૦ । ૧૮ ૮ જ ૧ । ૨૮ । ૫

૯ તે સ. ૭ । ૫ । ૬ । ૩

પુત્રી ઉત્તરાને સંગીત શિખવવાની સેવા કરી હતી. પાંડુવંશી જનમેજ્જ્યનો પ્રપૌત્ર ઉદયન (જેને વન્ધરાજ પણ કહેવામાં આવે છે) યોગેશ્વરાચાર્ય મંત્રી પર રાજ્યભાર હોટીને વીણા વગાડવામાં તથા મૃગયાદિ વિનોદમાં મગ્ન થાગ્યો રહેતો. પોતાની વીણાના મધુર સ્વરથી તે હાથીઓને વશ કરીને પકડતો હતો. એકવાર તે પોતાના શત્રુ ઉલ્લાસેનના રાજ્ય ચંડમહાસેન (પ્રઘોન)ના હાથમાં કેદ પડ્યાથો પણ સંગીત કલામાં નિપુણ હોવાથી ચંડમહાસેને તેને પોતાની દીકરી વામવદન્તાને સંગીત શીખવાડવા રાખ્યો. આ જન્મે ઉદાહરણો બતાવે છે કે પ્રાચીનકાળમાં રાજાઓ સંગીતપ્રિય હતા અને સંગીતવેત્તાઓને રાખીને તેમની કળાની ઉન્નતિ કરાવતા. રાજા કનિષ્કના દરબારના કવિ અશ્વમેધ ધુરધર ગાયનાચાર્ય હતા. ગુપ્તવંશી રાજા મમુદગુપ્ત પ્રયાગના સ્તંભસેખમાં પોતાની જાનને સંગીતમાં તુલ્ય કરી અને નારદથી વધારે ઉચ્ચ બતાવે છે અને તેના સિક્કા પર પણ તે રાજાની વાઘ વગાડી મૂર્તિ પણ છે. વિક્રમ સંવત્તની પાંચમી સદાબદીમાં ઈરાનના બાશાહ બહરામ ગોર હિંદુસ્તાનમાંથી ૧૨૦૦૦ ગવૈયાને નોકરીને માટે ઈરાનમાં મોકલે છે એવું ત્યાંના ઇતિહાસમાં છે. *

આપણા સમયમાં પણ સંગીતની પૂરતી ઉન્નતિ હતી. મામાજીક જીવનમાં પણ નૃત્યનો ઠીક ભાગ હતો. સ્ત્રીઓને નૃત્યની ખામ શિક્ષા અપાતી. ‘હર્ષચરિત’માં રાજ્યશ્રીને સંગીત શીખવતો પ્રબંધ કર્યાનું જણાય છે. હર્ષની રત્નાવલીમાં પણ રાણીના દ્વારા પ્રિય-દર્શિકાને સંગીતનાં ત્રણે અંગો શીખવતો પ્રબંધ થાય છે અને હર્ષના સમયમાં નાટ્યશાળા [ત્રેક્ષાગૃહ] તથા સંગીતજનન હોવાનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે. રાજાઓના દરબારમાં નાચ, ગાન થતાં. બાણે હર્ષના દરબારમાં બદી [સ્તુતિગાયક] માર્દગિક, ગૈરઝી, લાસક, ચૈલાલી અને નર્તકીનાં વર્ણન કર્યાં છે બકિનમાર્ગની માથે સંગીતકલાની

* રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ; આ. ૧ પૃ. ૨૯-૩૦

વધારે ઉન્નતિ થઈ. મંગીત વિષયના મરથો તથા આગામેનો પરિચય વાસ્તવના પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

મળી વાતોમાં યુરોપીય મંગીત ભાગતીર મંગીતને મળે છે, જેથી મર વિલિઅમ હંટર લખે છે કે : " મંગીત વિધિ [Institution] ભારતમાંથી ઈસાનમાં, ત્યાંથી અગમમાં, અને ત્યાંથી ગાદોડા હી અંગ્લેન્ડમાં [Gvadod d' Atodro] ઈ. મ. ની અગીઆગમી મદીમાં યુરોપમાં પહોચી " * ત્રી વેબરનો પણ આ જ મત છે. એની વીલ્સન લખે છે : " હિન્દુઓનો ગૌરવનો વિષય છે કે તેમની મંગીતવિધિ [Notation] મૌધી પ્રચીન છે " +

— — — — —

* વીલીયમ હંટર - ઇ. મ. ઇન્ડિયા - પૃ. ૨૨૩.

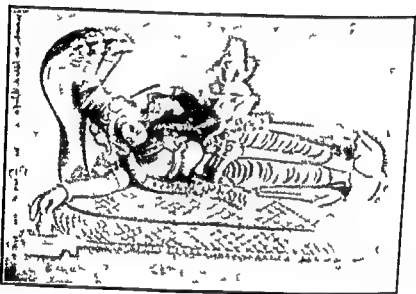
+ શાર્લ એકાઉન્ટ એફ ધી હિન્ડુ સિસ્ટમ્સ એફ ગ્યુડીક પૃ. ૫.

(૧) હિંદુઓના મુદ્દાવતાર

[રાજપૂતાના મ્યુઝિયમ, અજમેર]

(२) शेषशायी विष्णु (नारायण)

[त्रिवेन्द्रम्]

(३) विष्णुनी शौह हाथवाणी भूर्ति
[राजपूताना + त्रिगुप्त अजमेर]

(४) विष्णुनी त्रिमूर्ति
[राजपूताना भुजियम, अजमेर]

(५) शिवनी त्रिमूर्ति

[धारापुरी]

(१०) प्रज्ञावाही (मातृका) नी मूर्ति

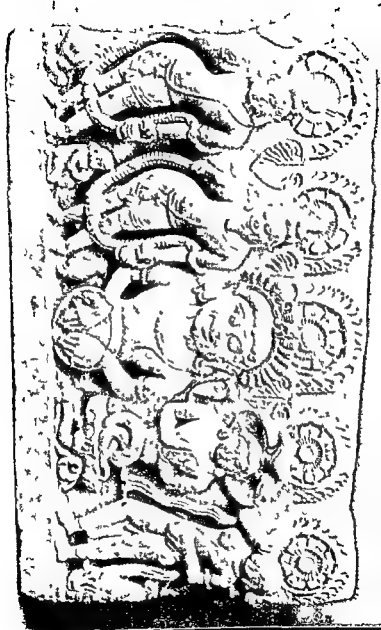
(राजपूताना म्यन्त्रिमं अजमेर)

(૧૧) સૂર્યની મૂર્તિ
[રાજપૂતાના મુનિયમ અજમેર]

(૧૨) યમની મૂર્તિ
[રાજપૂતાના મ્યુઝિયમ, અજમેર]

(૧૩) નવગ્રહોમાથી શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુની મૂર્તિઓ
[રાજપુતાના મ્યુઝિયમ, અજમેર]

(૧૪) છીંટનો કબજો પહેરેલી સ્ત્રીનું ચિત્ર

[અજંટાની શિલા]

(૧૫) ભૂષણાદિથી શોભતું સ્ત્રીનું માથું

[રાજપૂતાના ગ્યુલિયમ, અજમેર]

(૧૬) સ્રોના માયાના કૃશવિન્યાસ
[ગજપૂતાના મ્યુઝિયમ, અજમેર]

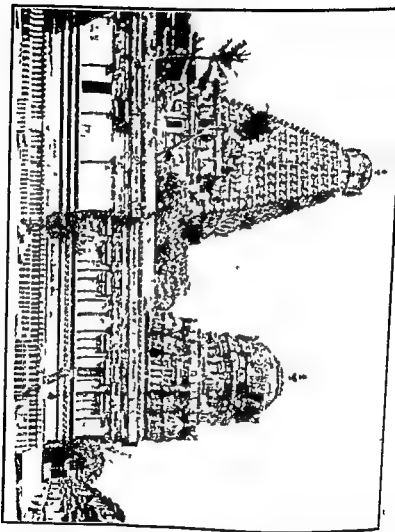

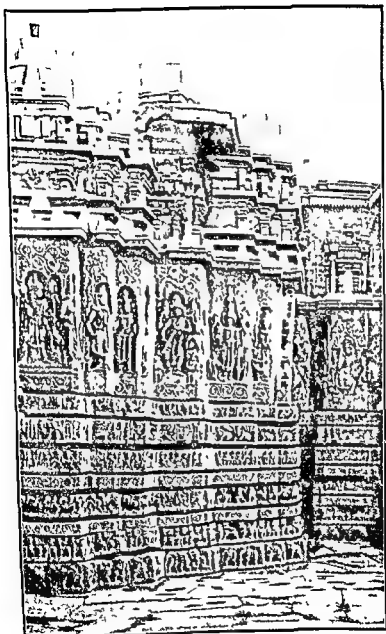

(१७) शिवर्नु तारव नृत्य

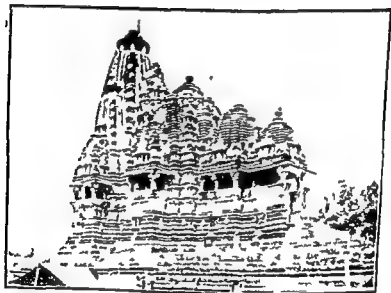
[भद्रास भूषणम्]

(२०) एषिड पक्षिणु सिद्ध मदि

(૨૧) હોયસલેશ્વરના મંદિરનો બહારનો ભાગ

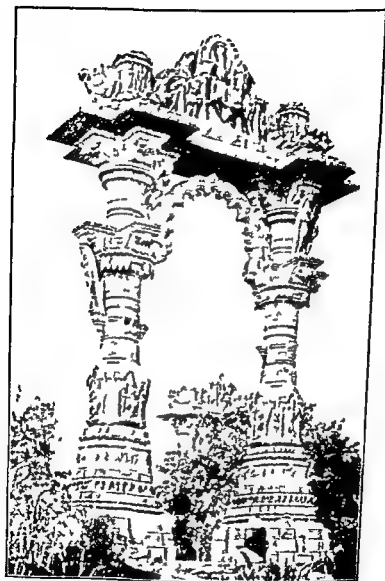
(૨૨) આર્ય પદ્મતિનુ હિંદુ મંદિર

[ખજુરાહો]

(૨૩) આણના નૈન મંદિરનો ઘુમટ અને દ્વાર

(૨૪) વડનગર (ગુજરાત) ના મહિન્દુ તોરણ

અનુક્રમણિકા

વિગેપનામ

અક્ષાદેની	૬૦	કુનિષ્ઠ	૪, ૧૧, ૨૭
અમ્બોધ્યતીર્થ	૧૭	કુન્દલુ	૬૯
અજતા	૧૫૮	કુવિરાજ	૬૮
અમુત્યૈદ	૬૦, ૩૮	કાળોરી	૯૯, ૧૦૬
અમરસિદ્ધ	૭૮	કાત્યાવન	૭૬
અમિતગતિ	૬૯	કામ દક	૧૨૦
અમ્મ હદહિસી	૫૩, ૫૮	કાવિદામ	૬૧, ૬૫
અનમેરુની	૨૯ ૩૧, ૩૨, ૪૦	કાર્તી	૧૫૭
	૪૭, ૬૩, ૮૪, ૧૪૬,	કુમારદાસ	૬૯
	૯૭, ૧૦૫, ૧૧૦	કુમારપાપ	૧૩ ૪૦
અન મમઉની	૩૮, ૪૨, ૫૪	કુમારિય	૫, ૩૩, ૮૬
અવતિમુન્દરી	૫૯	કેશવસ્વામી	૭૯
અવન્તિ વર્મા	૨૨	કોરિઆ	૨
અશોક	૨, ૧૧ ૧૬૧	કૌટિલ્ય	૧૨૦
અશ્વધોષ	૬૫	કૃશાશ્વ	૭૨
ઈદુલેખા	૬૦	કૃષ્ણમિશ્ર	૭૪
ઈર્લિસંગ	૩, ૧૩૫, ૧૩૪, ૧૫૦,	ક્ષમાશ્રમણ	૧૧
	૫૩	ક્ષેમેન્દ્ર	૬૯ ૭૫
ઈર્ન ખુદાદ	૪૨	ખારવેલ	૧૧
ઈનોરા	૧૫૮	મગેશ	૮૨
ઉદયન	૮૧	મુણાદય	૧૨૬
ઉદ્ભટ	૭૫	ગોવર્ધનપ્રચાર્ય	૭૫
કંક	૧૧૮	ગોવિંદરાજ	૧૨૧
કણાદ	૮૨	ગૌતમ	૮૧

મિશ્રિય	૧૬૩, ૧૬૬	ધમજીર	૧૫૮
ચંદ્રગોમિન	૭૭	ધર્મકીર્તિ	૮૧
ચરક	૧૦૯	ધારાપુરી	૨૦
ચીન	૨	નનિય ભટ્ટ	૧૩૧
જયકૌશલ	૧૭૦	નગદશિતીર્થ	૧૭
જયદેવ	૬૮	નૈપથ્યરિત	૬૯
જયાનક	૬૯	પંપ	૧૩૧
જાપાન	૨	પતંજલિ	૧૫, ૨૭, ૭૬
જીનમેન	૬૮	પદ્મગુપ્ત	૬૯
જીવક	૧૧૧	પદ્મનાભતીર્થ	૧૭
જોમિનિ	૮૫	પદ્મશ્રી	૬૦, ૧૧૮
જ્યોતિરીશ્વર	૧૧૮	પરાંતક, સિલાચેખ	૧૪૦
દીમેટ	૨	પરાક્રમ બાહુ	૧૪૬
દોડ કનૈલ	૧૬૦	પાણિનિ	૧૫ ૬૫, ૭૬
ડકર, મેકમ	૯૩	પાસકાપ્ય	૧૧૩
દી મોર્ગન	૯૬	પિંગ્મત્યાર્થ	૭૫
તનરી	૧૬૬	પુરુષોત્તમ દેવ	૭૮
તિરુવલ્લુનર	૧૩૦	પુખ્યમિત્ર	૬
ત્રિવિક્રમ ભટ્ટ	૭૨	પોષ ક્યાર	૧૩૦
દંડી,	૪૬, ૭૧	મલ્લાદત	૭૪
દામોદર	૬૯, ૭૪	મસરતપાદ	૮૩
દામોદર મિશ્ર	૭૫	કમ્બુસન	૧૬૦
દિહનાગ	૮૧	બર્મા	૨
દેવદત્ત	૭	બસવ	૨૨
ધનંજય	૭૮	બાધ	૧૫૮
ધનંજય ઓટિ	૬૯	બાણ	૭૧, ૭, ૨૧
ધનપાલ	૧૨૭	બિરહજી	૬૯, ૭૪

બુદ્ધ	૧, ૨, ૪	મહેશ્વર	૭૮
બેડસા,	૧૫૮	માધ	૬૭
બેમન્ટ (ડો)	૯૩	માધવ	૨૧
બૃહન્કથા	૬	માધવકર	૧૧૦
બૃહસ્પતિ	૯૦, ૧૧૩	માધવતીર્થ	૧૭
બ્રહ્મગુપ્ત	૯૫	મારુવા	૬૦
ભટ્ટ નારાયણ	૭૩	માર્કોપોસ્તો	૫૮
ભટ્ટી	૬૭	મુસારિ	૭૪
ભરત	૭૨	મુહમ્મદ કાસીમ	૭૬
ભરતુત	૧૫૭	મુળરાજ	૪૧
ભર્તૃહરિ	૭૭	મૅકડોનલ્ડ	૧૬૧
ભવભૂતિ	૨૧, ૭૩	મૅગેસ્થનીઝ	૧૫, ૫૮
ભાગ	૧૫૮	મેધાતિથિ	૧૨૧
ભામહ	૭૫	મેરિકા	૬૦
ભાસ	૬૫	મૌમ્મયાયન	૧૨૬
ભાસર્વજી	૭૭	ચાદવ ભટ્ટ	૭૮
ભાસ્કરાચાર્ય	૬૬	રાજરાજ ચોલ	૧૨
ભોજ	૭૨, ૭૫, ૧૩૪	રાજરોષ્ણર ૨૬, ૫૬, ૭૩, ૭૫	
મંખ	૬૯, ૭૮	રાજનવર્ધન	૭
મગોલીઆ	૨	રાજ્યશ્રી ૫૧, ૫૬, ૬૦, ૧૭૪	
મચૂરીઆ	૨	રાજાકર રત્નાકર	૬૯
મંમટાચાર્ય	૭૫	રાજનક જયરથ	૬૯
મદલસા	૬૦	રામાનુજ ૧૨, ૧૬, ૮૮	
મધ્યમિકા	૬	લક્ષ્મી	૬૦
મધ્વાચાર્ય	૧૭, ૮૫, ૮૯	લક્ષ્મીધર	૧૨૨
મન્નકેની	૫૪	લણ	૯૫
મહાવીર	૭, ૮	લીલાવતી	૬૦

वत्सराज	७४	शार्ङ्गधर	११०
वररुचि	१२८	शाश्वत	७८
वर्धमान	७७	शिवाजी	७२
वसहभिद्वि	२८	शीघ्र	६०
वसुदेव	६६	शुद्ध	७३
वसुधुम	२२	शेरज	७
वस्तुपाल	६६	श्रीधर	८३
वाञ्छा	६६, ७५	श्रीपति	६८
वायस्पतिभिन्न	८४	श्वेगध	६३
वात्स्यायन	११७	संक्षेप	१४
वामन	७७	सध्याकरनदी	६६
वासुदेव	१४	समुद्रधुम	६
विजयराज	७४	सर्वज्ञ	६
विजयलक्ष	२२	सांख्य	१५७
विजयका	६०	सारनाथ	१६१
विमानविष्णु	८५	सिद्धराज	१३
विस्मान	१७५	सीमाभ	२
विशाखदत्त	७३	सुभद्र	७१
विश्ववर्धन	१६	सुलक्ष	६०
वेणु	१७५	सोडेट्रीस	६२
वृद्ध	११०	सोदुल	७२
शंकराचार्य	५, ३२, ३५	सोमदेव	३६, ७२, १२०
शकुन्तला	६१	सोमानंद	२२
शंकर	८६	सोमेश्वर	७४
शर्ववर्मा	७७	सूर्य	१४५
शाकटायन	७७	स्मिथ	५०, १६०
शांतकुर्वा	६	दंतर	६३, १७५

હરદત	૬૯	૧૩૮, ૧૪૪, ૧૪૨,
હર્ષ	૪૮ ૬૯, ૭૩, ૧૫૦	૧૩૫, ૧૫૦
હલાયુધ	૭૮	હેમચંદ્ર ૧૩, ૬૯, ૭૫, ૭૭,
હીરન	૧૬૩	૭૬, ૮૨, ૧૨૦
હુએનસંગ	૧, ૭, ૩૮, ૪૪, ૪૨,	હેવેલ ૧૬૩, ૧૭૨
	૪૮, ૪૯. ૫૧, ૫૨,	હેરિક્લિસ ૧૫
	૫૮, ૬૦, ૧૧૫,	હરિભદ્ર ૧૨૭

પુસ્તકો

અનર્ધરાધવ	૭૪	ઉત્તરરામચરિત	૭૩
અનેકાર્થ કોષ	૭૮	ઉદયસુંદરી કથા	૭૨
અનેકાર્થ સંગ્રહ	૭૯	ઉપનિષદ	૧૭
અનેકાર્થ સમુચ્ચય	૭૮	ઋગ્વેદ	૫૦
અભિધાન ચિંતામણિ	૭૬	કતિકેયાનુષેકખા	૧૨૫
અભિધાન્ય દીપિકા	૧૨૬	કથાસરિત્સામર	૭૦
અભિધાન રત્નમાલા	૭૮	કરણ કુવલલ	૯૬
અમરકોષ	૭૮	કરણ કેસરી	૯૬
અમરુદાતક	૬૭	કરણ પ્રકાશ	૯૬
અર્જુનહર	૬૭	કર્ણસુંદરી	૭૪
અર્ચશાસ્ત્ર	૧૨૦	કર્પૂર ચરિત	૭૪
અર્ણકાર શાસ્ત્ર	૭૫	કર્પૂરમંજરી	૨૬
અશ્વ ચિકિત્સા	૧૧૩	કલિંગગુપ્તરણી	૧૩૦
અશ્વતંત્ર	૧૧૩	કવિ કદાલરણ્ય	૬૯
અષ્ટાંગ સંગ્રહ	૧૧૦	કળર્વાળ નાડયદુ	૧૩૦
અષ્ટાંગહૃદયસંહિતા	૧૧૦	કાતન વાર્તિક	૮૬
ઉણાદિસૂત્ર વૃત્તિ	૭૭	કાતન વ્યાકરણ	૭૭

हाह्वरी	५३, ७१	य पू रामायण	७२
हामसूत्र	११७	यकशास्त्र	१२२
हान्यप्रकाश	७५	यतुर्वर्गसंग्रह	६६
हान्यभीभासा	७५	यस्कमहिता	१०६
हाव्यानुशासन	७५	याद्र व्याकरण	७७
हाव्यायकार	७५	यिताभक्ति	१३०
हाशिकावृत्ति	७७	यिकिमा सार मंगल	११०
हिराताजुनीय	६६, ७४	छंदोनु यामन	७५
होर्तिहोमुदी	६६	गतकषदति	६८
हुटिन्तमत	६६	गतकभासा	६६
हुभारपाथयरित	१२८	गनकीहरण	६६
हुरेय	१३०	तत्त्वयिताभक्ति	८२
हुसुभाजनि	८१	तत्त्वसंभ्यान	८६
हुकशास्त्र	११८	तारपथ परिशुद्धि	८१
हुयिपधति	१२२	तियकभजरी	७२
हुनगखिनशास्त्र	१२३	त्रिडासोय	७८
हुडम्पाद्य	८५	त्रिपुरदाह	७४
गजयिकित्सा	११३	तैत्तिरीय ब्राह्मण	५०
गजदण्ड	११३	तोयका धियम	१२६
गजपरीक्षा	११३	दशकुमार यरित	४६, ७१
गजलक्ष्य	११३	दशानतार यरित	६६
गजपुर्वेद	११३	दिसधान महाकाव्य	६६
गजुकारिका	७७	द्वयाश्रय महाकाव्य	६६
गजु रत्न महोद्यधि	७७	धातुपाठ	७७
गीतगोविन्द	६८	धातुपारम्य	७७
गोवर्द्ध	१२५	धानुगवा	७७
गोवर्द्धशास्त्र	११३	धन्यासेध	७५

नरनारायणानन्द काव्य	६६	पाथ पराक्रम	७४
नलय'पू	७२	पार्श्वोद्भूत काव्य	६८
नसोदय	६७	पिंगलछन्द सूत्र	७५
नवसाहसार्क यरित	६६	पुराण्यु	२४
नागरसर्वरूप	११८	प्रणोदयद्रोह्य	७४
नागानन्द	७३	प्रभाण्यु भीमांसा	८२
नाट्यशास्त्र	७२	प्राकृत प्रकार	१२८
नानार्थसंअङ्क	७६	प्रास्तावतु कीर्तन	१२२
नामभाषा	७८	प्रियदर्शिका	६२, ७३
नालद्विपार	१२६	पृथ्वीराज विजय	६६
निध'दु	११०	भसव पुराण्यु	२२ १३१
निध'दु कोप	७६	आद्यभारत	७४
नीति वाक्यामृत	१२०	आक्षरमायण्यु	७४
नीतिसार	१२०	आक्षरशुट सिद्धांत	६५
नेमिनाह यरिउ	१२७	गृहण ज्ञातक	६८
नेमिनिर्वाण्यु	६६	गृहकथा	१२६
नौशास्त्र	१२३	अश्वद्वीप	१४
न्यायभि'दु	८२	अद्विकाय	६७
न्यायभाषा विस्तार	८५	अविष्यपुराण्यु	२८
पद्यतंत्र	७०	अविसयत अह	१२७
पद्यरात्र संछिता	१५	भारतमंजरी	६६
पद्यसायक	११८	भण्यु परीक्षा	१२३
पद्यभारत	१३१	भनुरभूति	६१
पद्यभयरीय	१२५	महानाटक	७४
पद्ययं धर्मसंग्रह	८३	महाभारत	१३१
पद्ययन सार	१२५	महाभाष्य प्रदीप	४४
पाठ्य लच्छी नामभाषा	१२६	महावीर यरित	७३
पाठ्यविवक्षा	१२२		

भाषवनिधान	११०	रत्विनिधय	११०
भाषणी भाषव	२१, २७, ७३	सधु अर्दन् नीतिग्रन्थ	१२०
भितासरा	१२१	सहित विभक्त्यग्र न्याय	७४
भुदारादस	७३	सप्त सिद्धांत	८५
भूर्तिवशात्	१२३	सिंहपुराण	२०
भृत्कृष्टि	७३	सिंहपुराण	७७
भृत्कृष्टि	३७	सीतावनी	६०
भृत्कृष्टि	७२	सोदरनाकर	१२३
भाषवद्वय रभृति	३२	सोदरनाकर	१२३
योगसार मअद	८५	वज्रमन्त्र	१२५
वर्तिरद्वय	११८	वाक्यप्रदीप	७७
वर्तकक्षु	१२३	वाक्यप्रदीप	७५
रत्नपरीक्षा	१२३	वासवदत्ता	७१
रत्नभाषा	८८	वास्तुशास्त्र	१२२
रत्नादि परीक्षा	१२३	वास्तुसौख्य	१२२
रत्नवली	४४, ७३	विभांके देव्यरित्र	६८
राधव नैषधीय	६८	विद्यासम्भोजिका	७४
राधव पद्मवीथ	६८	विनय पित्र	१११
राजतर गिरि	४३, ६८	विमानशस्त्र	१२३
राजभृगांके	८६	विमानविद्या	१२३
राज राजकुला	१३०	विश्वकर्माप्रकाश	१२३
राज्यरित	६८	विश्वकोष	१०४
राज्ययथ	१७	विश्वप्रकाश	७८
राज्ययथु	१३०	वेणीसंदार	७३
राज्ययथु भंजरी	६८	वेण्यन्ति कोष	७८
राज्ययथु पद्म	१२५	वैताल पंचशति	७१
राज्ययथु	७४	वैशेषिक दृष्टान्त	८२

વૈસ્વાર પેરુમર્થ	૧૨૩	સિદ્ધિદિંદ	૯૭
વૃક્ષદોહક	૧૨૨	સિંહાસન દ્વાતિચતિકા	૭૧
વૃક્ષાયુર્વેદ	૧૨૨	સિધ્વલેખ	૭૭
વ્યાસસ્મૃતિ	૪૭, ૫૪	મિદ્ધાંતશિરોમણિ	૯૬
શંકર દિગ્વિજય	૫, ૨૧	સિદ્ધિયોગ	૧૧૦
શબ્દપ્રદીપ	૧૧૦	સુભાષિત રત્નસંદોહ	૬૯
શબ્દાનુશાસન	૭૭	સુભાષિતાવલી	૭૦
શસ્ત્રાનંદ	૧૨૨	સુવૃત્તિત્રિક	૭૫
શાર્ંગધરસંહિતા	૧૧૦	સુશ્રુતસંહિતા	૧૧૦
શિષ્યશાસ્ત્રી	૧૨૩	સ્પંદકારિકા	૨૨
શિવદષ્ટિ	૨૨	સ્પંદશાસ્ત્ર	૨૨
શિશુપાલવધ	૬૭	સ્મૃતિક્ષેપતર	૧૨૨
શુક્લસ્ત્રોતિ	૭૧	હનુમન્નાટક	૭૪
શ્રીમાધ્ય	૮૯	હયલીલાવતી	૧૧૩
સતસત્	૧૨૫	હરકેલિ નાટક	૪૨, ૭૪
સમયમાતૃકા	૬૯	હરચરિત ચિતામણિ	૬૯
સમરાંગણ સૂત્રધાર	૧૬૪	હરવિજય મહાકાવ્ય	૬૯
સંતુદ્રમંથન	૭૪	હર્ષચરિત	૨૧, ૬૨, ૭૧
સરસ્વતી કંદામરણ્ય	૭૫	હારાવલી	૭૮
સાંખ્યકારિકા	૮૪	હાસ્ય ચૂકામણિ	૭૪
સારસંગ્રહ	૮૫	હોરાપટ્ટ પંચાશિકા	૯૮

વિષયદંડ

અંકક્રમ, વિકાસ	૯૯	અભિગમન	૧૫
અદ્વૈતવાદ	૧૬, ૮૭	અર્થશાસ્ત્રના વિષયો	૧૨૨, ૧૨૨
અનીશ્વરવાદ	૫	અવતાર	૧૧૫

અર્થસાવાદ	૫	રૂપ	૧૫૭
આકર્ષણ, શક્તિ	૬૬	જન્મ	૨૨
આગમ	૧૯	જીવન-આમાજ	૪૯
આભૂષણ	૫૨	જ્યોતિષ	૬૪ ૬.
આયુર્વેદ	૧૦૬	તાંડ્ય	૨૦
આર્થિકસ્થિતિ	૧૪૭, ૧૫૬	ત્રિકોણમિતિ	૧૦૮
ઇન્દ્રિયા	૧૫	દંડ	૧૪૦
ઉપશનિઓ, બ્રાહ્મણી	૪૦	દર્શન ૭૯, ન્યાય ૭૮ વૈશેષિક	
ઉપવાસ	૩૨	૮૨, સાંખ્ય ૮૩, યોગ	
ઉપાદાન	૧૫	૮૪, પૂર્વમીમાંસા ૮૫,	
		ઉત્તરમીમાંસા ૬૬, ભાર-	
ઔદીચ	૪૧	તીય અને મૂરોપીય	૬૨
ઔપધાલય	૧૧૫	દાસપ્રથા ૧૫ પ્રકારના દાસ	૧૫
હાસ, ૧૬૫; દિવાલની,	૧૬૯	શ્લિષાલો, આઃ	૩૦
ભારતીયનો પ્રભાવ	૧૭૧	દિગંબર	૧૦
ભારતીયની વિશેષતા	૧૭૨	દેવી, સાત સ્વરૂપો	૨૫
કામચાલ	૧૧૭	દ્વિતવાદ	૮૯
કાયાવતાર	૨૦	દ્વિતાદ્વિત	૮૯
ક્રિયાઓ, છ પ્રકારની,		ધર્મ, વૈદિક ૧, બૌદ્ધનું વિવેચન	
લક્ષ્મીશર્મા	૨૧	૨, હિંદુનો બૌદ્ધ ૫૨	
કૃષિ	૧૪૮	પ્રભાવ ૩, જૈન ૭,	
ગણતંત્રતા	૧૫૩	વૈદિકના સિદ્ધાન્ત ૭,	
ગણિત, અંક ૧૦૫, બીજ	૧૦૬	જૈન સિદ્ધાન્ત ૮, બૌદ્ધ	
રેખા	૧૦૭	અને જૈન ૧૦, બ્રાહ્મણ	
અંધશિલ્પિ	૧૩૦	૧૩, ઇસ્લામ ૩૬,	
આમ, વિભાગો	૧૩૯	શબ્દની વ્યાપકતા	૧૨૧

निर्वाण	२	महायान	४
नृत्य, तांडव ११६, लास्य ११६		मांसलक्षण	१
पंथायत	१३६	भूर्ति, पूज १४, विष्णुनी १८	
पंथायतन	३१	सिद्धनी १६, लक्ष्मीयनी ०	
पंडित	६०	अल्लानी २३, १६२, ३० छ.	
पशु, हिंसा १, चिकित्सा ११३		भेजा	१५४
विज्ञान	११४	भोक्ष प्राप्ति, मध्यसंप्रदायभां	
पूज, त्रिदेवनी २४, शक्ति			१८, २१
२५, गणेश २७, स्कंद २७		यज्ञो, विमाननां वर्णनवाणां १६५	
सूर्य	२८	रामनवमी	३२
पौलीश	१६१	वर्ण, ३७ आलक्षण ३८, छत-	
प्रच्छन्न धौक्ष	३५	छत ४७, परस्पर संयम	
प्रमत्त	१०७	४६, अंत्यग ४५, आयस्य	
प्रायश्चित्त	३३	४५, शुद्ध ४३, वैश्य ४३	
इक्षित, लोत्तिथ	६८	हस्त्रिय	४१
आया, प्राकृत १२४, भागधी		वस्ती	४६
१२५, शौरसेना १२५,		वह्नेम	५७
महाराष्ट्री १२५, पैशाची		वारुणविद्या	११४
१२५, आवतिका १२५,		विचारमला	१३६
अपभ्रंश २७ तामिल		विवाद, आड प्रकरण	६१
४२६, शनडी १३०,		विशिष्टाद्वैत १६, २३, ८८	
तेपुगु	१३१	विश्वविद्यालय, प्राचीन १३२,	
वेदाभेदाद	८६	नाम १३२, तक्षसिला,	
भोग्न	५३	१३३, विक्रमशिला १३२	
मंजरी	१३८	धनकटक १३२; मां शिक्षा-	
मंदि	१५८	३५ १३४, छ.	
मध्यमभार्ग	२	विदार	१५७

અવસાય	૧૫૧	૨૧, પ્રત્યક્ષિતા ૨૨,	
વ્યાપાર	૧૫૨	લિંગાયન ૨૨, કૌલ ૨૫	
શસ્ત્રવિદ્યા	૧૧૧	કૌલિક અને સામયિન ૨૫	
શસ્ત્ર, આકે પ્રકારના	૧૧૧	ચાર્વાક	૯૦
શાસનસભા	૧૩૯	સતી	૬૨
શિક્ષણેષ ૧૪૨, ૧૫૪, ૧૬૨		સર્પવિદ્યા	૧૧૩
શિલ્પ	૧૫૭	સાહિત્ય, ત્રણ વિભાગ, ૬૪,	
શૈવમત	૧૨	સલિત ૬૫, કાથો ૬૬	
શ્વેતાશ્વર	૧૦	સિક્કા	૧૫૪
સંગીત, પૂર્વ વિદ્વાનોનાં નામ		ઐનિક પ્રબંધ	૧૪૪
૧૦૮, વિકાસ ૧૭૨,		સ્તંભ	૧૬૧
સિપિ ૧૭૫		સ્રી, દિનચર્યા, 'વેદવ્યામરમૃતિ-	
સંપ્રદાય, ભાગવત ૧૪, ૧૬૨		માં ૬૩, શિક્ષા	૫૯
૧૭, શૈવ, ૧૯, પાશુપત		સ્પાદાદ	૯૦ છ.
૨૦, બ્રહ્મસૂત્ર ૨૦,		સ્વાધ્યાય	૧૫
શાયાલિક અને કાલમુખ		હીનયાન	૪